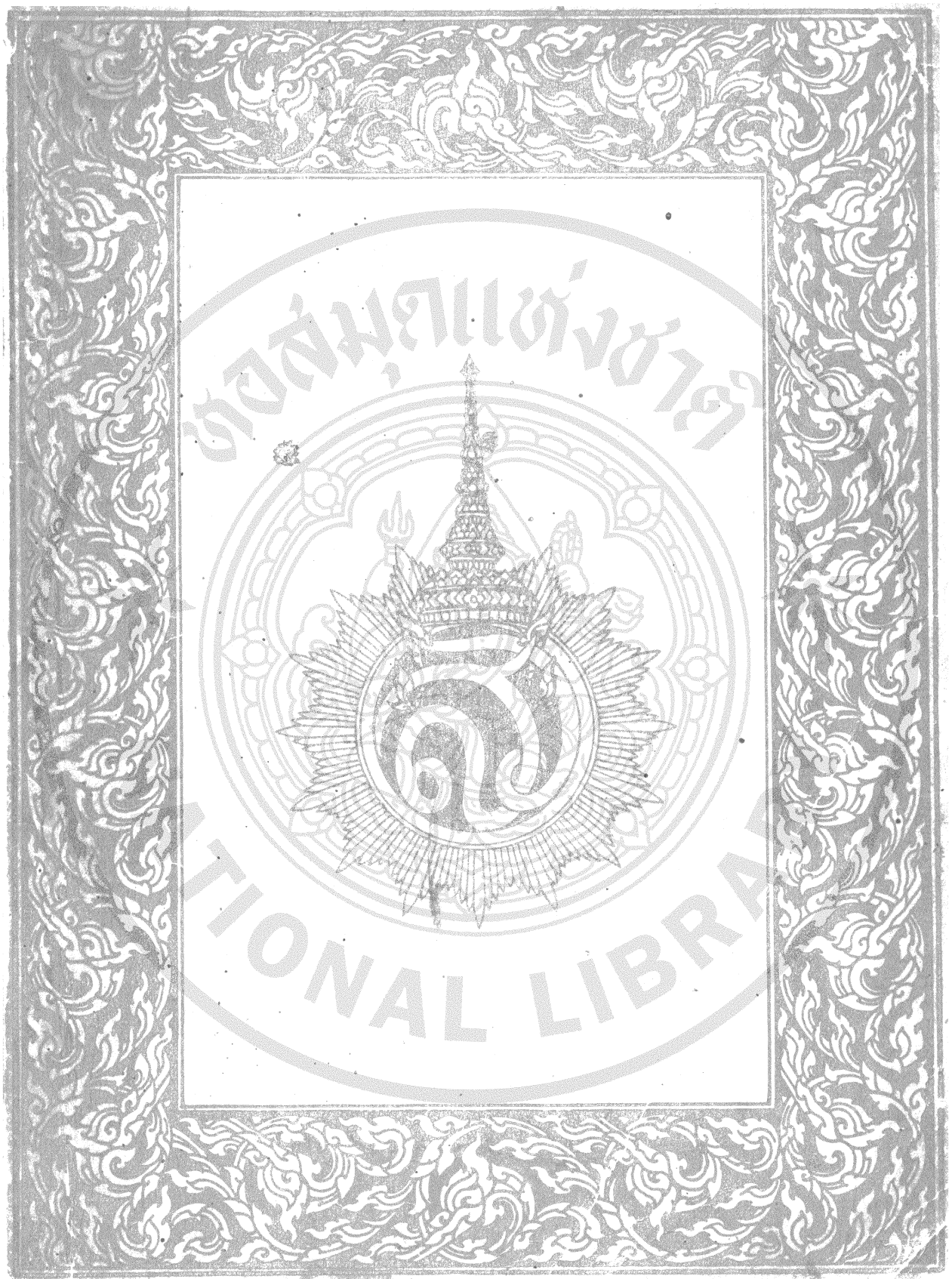

พระราชประวัติ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี

พระพันวัสสาอัยกาเจ้า

และ

จดหมายเหตุรายวัน

ของ

สมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบติ

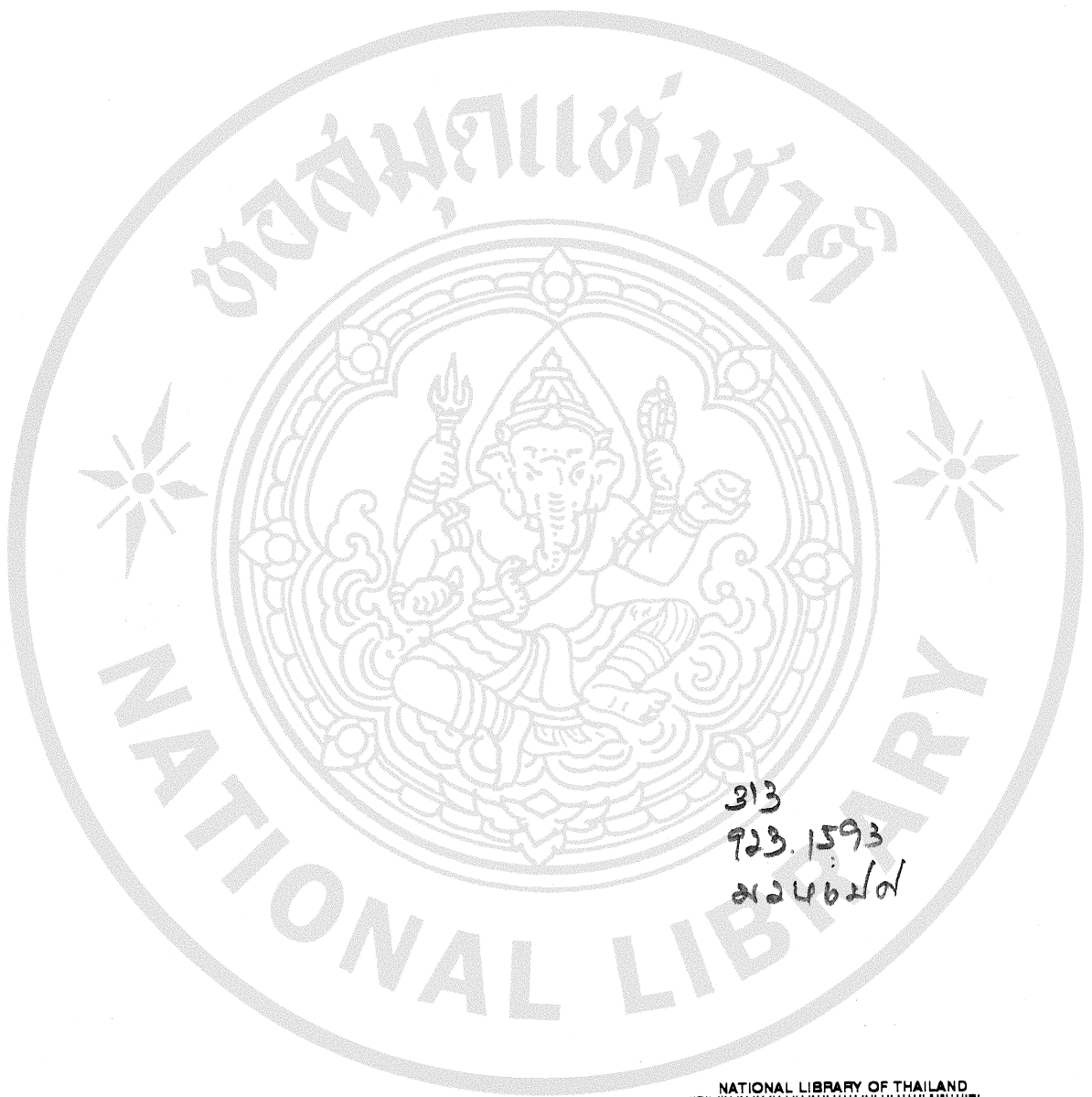
เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ

ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์พระราชทานเป็นที่ระลึก
ในงานพระบรมศพ

สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า

ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวง

วันที่ ๒๒ เมษายน พุทธศักราช ๒๔๙๙

313
923.1593
๙๒๔๖๗๗

NATIONAL LIBRARY OF THAILAND

31111004564454

บ้านแผนก

พระบาทสมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช มหิต-
ลาธิเบศรามาธิบดี จักรีนฤพดินทร์ สยามินทราธิราช บรมนาถ-
บพิตร ทรงพระราชดำริว่า ในงานพระราชทานเพลิงพระบรมศพ
สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า
ณ พระเมรุมาศท้องสนามหลวงนี้ ได้โปรดเกล้าฯ ให้กรม
ศิลปากรจัดการชำระพระราชนิพนธ์ดาหลัง พิมพ์ขึ้นเรื่องหนึ่ง
เพื่อเป็นที่ระลึกแห่งงานพระราชกุศลนั้นแล้ว ยังได้มีพระราช
ดำรัสขอให้หม่อมเจ้าปรีดิเทพย์พงษ์ เทวกุล ทรงเรียบเรียง
พระราชประวัติสมเด็จพระอัยิกาเจ้า ขึ้นไว้เรื่องหนึ่ง และ
โปรดเกล้าฯ ให้พิมพ์หนังสือจดหมายเหตุรายวันซึ่งสมเด็จพระ
บรมราชปิตุลาธิบดิ์ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สยามมกุฎราชกุมาร
ทรงไว้เรื่องหนึ่ง

อันหนังสือจดหมายเหตุรายวัน ซึ่งสมเด็จพระบรมราชปิตุลา-
ธิบดิ์ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธทรงไว้นี้ ความปรากฏว่าในชั้นเดิม
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระราชทานสมุด
สำหรับจดบันทึกรายวันเป็นของขวัญวันประสูติเมื่อมีพระชนม์
ได้ห้าปี จึงได้ทรงบันทึกไว้แต่นั้นมา เข้าใจว่าในชั้นเดิมเพียง
แต่ทรงเล่าถวาย “บำโสเม” คือพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๔ พระ
องค์เจ้าโสมาวดี กรมหลวงสมรรัตนสิริเชษฐ และพระเจ้าบรม
วงศ์เธอพระองค์นั้นหรือใครอีกบ้างได้จดรับส่งลงไว้ในสมุดนี้
ทุก ๆ คืบ ครั้นภายหลังเมื่อทรงพระเจริญวัยขึ้นมีพระชันษา
ได้ ๘ ปีแล้ว จึงทรงบันทึกด้วยพระองค์เองต่อมาตั้งเช่นตอน
ที่ทรงบันทึกเรื่องลงทรง เป็นเนื้อความละเอียดลออเกี่ยวกับ
ราชประเพณี และเรื่องอื่น ๆ อีกภายนอกภายในพระราชฐาน

สดแต่ได้ทรงสดับหรือทอดพระเนตรเห็นอะไร เนื้อความทั้งนี้
ย่อมเป็นสาระทางประวัติศาสตร์และมานุษยวิทยา ไม่น่าจะหา
อ่านที่อื่นได้ง่ายนัก อนึ่ง สมเด็จพระเจ้าฟ้าหลวงวชิรชนก
เป็นพระราชปิโยรสที่สนธิเสนาหาของสมเด็จพระราชชนนียิ่งนัก
จึงเป็นอีกเหตุหนึ่งซึ่งสมควรจะนำหนังสือที่ทรงบันทึกไว้นมา
พิมพ์ขึ้นเป็นที่ระลึกแห่งงานพระบรมศพของสมเด็จพระราช
ชนนีพระองค์นั้น

การต่างๆ ก็สำเร็จมาโดยเรียบร้อยเป็นที่พอพระราชหฤทัย
จึงมีพระราชประสงค์ให้บันทึกความทรงยินดีและขอบพระทัย
ขอบใจบรรดาผู้มีส่วนเกี่ยวข้องในการนี้ อาทิคือ พระวรวงศ์
เธอ พระองค์เจ้าธานีวัต กรมหมื่นพิทยลาภพฤฒิยากร ผู้ทรง
เป็นพระธุระในการจัดพิมพ์หนังสือต่าง ๆ ดังกล่าว หม่อมเจ้า
ปรีดิเทพย์พงษ์ เทวกุล ผู้ทรงเรียบเรียงพระราชประวัติ หม่อม
เจ้าปิยะรังสิต รังสิต ผู้กราบบังคมทูลพระกรุณาว่าได้พบ
หนังสือจดหมายเหตุรายวันที่สมเด็จพระบรมราชปิตุลาธิบดินทร
ไว้ และจัดหารูปมาพิมพ์ประกอบ หม่อมเจ้าวิภาวดีรังสิต ซึ่ง
เป็นผู้เลือกตัดทอนหนังสือจดหมายเหตุนั้นและทำคำอธิบาย
ประกอบร่วมกับผู้ที่ได้ช่วยเหลือ เช่น หม่อมเจ้าพรพิมลพรรณ
รัชนี หม่อมเจ้าสิบลพารเสนอ โสณกุล เป็นต้น กับทรงถือ
โอกาสทรงพระราชอุทิศพระราชนิพนธ์ปกเปิดพลีทั้งนี้ถวายแด่
สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยกาเจ้า
ผู้ทรงล่วงลับไปแล้วนั้นด้วย.

พระที่นั่งอัมพรสถาน พระราชวังดุสิต

วันที่ ๓๐ มีนาคม พุทธศักราช ๒๔๘๕

สมเด็จพระศรีสุวรินทิราบรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยิกาเจ้า

พระราชประวัติสังเขป

พลตรี หม่อมเจ้าปรีดิเทพย์พงษ์ เทวกุล ทรงเรียบเรียง

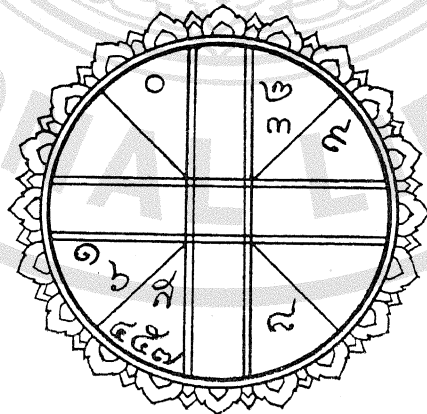
สมเด็จพระศรีสวรินทิราบรมราชเทวี

พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า นั้น :-

เป็นพระราชธิดาในพระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหา
มงกุฎ พระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว กับเจ้าจอมมารดาเปี่ยม ซึ่งใน
รัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นเจ้าคุณจอมมารดา แล้วต่อมา
ถึงรัชกาลที่ ๖ ทรงสถาปนาพระอัฐิว่า สมเด็จพระปิยมมาวดี
ศรีพัชรินทรมาตา

ประสูติที่ในพระบรมมหาราชวัง ณ กรุงเทพมหานคร
ในรัชกาลที่ ๔ เมื่อวันที่ ๔ ๑๑๐ ค่ำ ปีมะจัตวาศก จุลศักราช
๒

๑๒๒๔ ตรงกับวันที่ ๑๐ กันยายน พุทธศักราช ๒๔๐๕ มีดวง
พระราชดาราชประสูติกาล ซึ่งคัดจากสมุดไทยของพระยาโหรา
ธิบดี (ชุ่ม โชติเวช) ดังนี้ :-

ในการสมโภชเมื่อพระชนมพรรษาครบเดือนหนึ่งแล้ว
ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ พระราชทานพระนามตามที่ปรากฏ
ในสำเนาพระราชหัตถเลขาตั้งต่อไปนี้ :-

“สมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล พระอัฐมรามาธิบดินทร
สยาม ผู้พระบิดาขอตั้งนามกรแก่บุตร ที่ประสูติแต่เปี่ยมผู้
มารดา ในวันที่ ๔๑๐ ค่ำ ปีมะจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔ นั้นว่า

๒
พระเจ้าลูกเธอ “พระองค์เจ้าวรวงศ์เธอ” วัคคหัตถ์ราชบุณย์
อาทิตยราช วัคคหัตถ์ราชบุณย์ ขอจงให้เจริญชนมายุ พรรณ
สุข พล ปฏิภาณ สุขสารสมบัติศรีสวัสดิ์พิพัฒมงคล พิบูลย์ผล
ทุกประการเทอญ

ตั้งนามมา วันที่ ๔๑๑ ค่ำ ปีมะจัตวาศก ศักราช ๑๒๒๔
๓
เป็นปีที่ ๑๒ ฤาเป็นวันที่ ๔๑๓ ในรัชกาลปัจจุบันนี้” (ตรง
กับวันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๐๕)

ความพระราชทานพระพร

(ทรงพระราชนิพนธ์ภาษามคธ เป็นอักษรอริยเกดตั้งต่อไปนี้)

“สวางคฺวตฺตนาติ นามิ ยสฺสา เยาว กตํ อธิ
สา โหตุ สฺจนี้ ปุตฺถิ อโรคา นิรูปทฺทวา
อทฺธา มหทฺธนา จาปี โภคินี จ ยสฺสสินี
จิรฺมฺชายินี วสมฺหิ เสฏฺฐิตฺตมฺมहि เปตฺติเก”

คำแปล

“เราได้ตั้งนามของบุตรโอรสในราชตระกูลนี้ว่า “ต้าวางวัฒนา”
 ดังนี้ ขอบุตรนั้นจึงเป็นผู้มีสุข เลี้ยงง่าย ไม่มีโรค ไม่มี
 อุบัติวันตราย มั่งคั่งสมบูรณ์ มีทรัพย์มาก มีโภคสมบัติมาก
 ดำรงอิศริยยศตั้งอยู่ในพระบรมราชวงศ์ที่ประเสริฐสูงสุดของ
 พระบิดา ยั่งยืนสันกาลนานเทอญ”

(สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส
 ได้ทรงแปลพระคาถานี้เป็นภาษาไทย ได้คัดพระคาถาและ
 คำแปลจากลายพระหัตถ์ซึ่งเก็บรักษาไว้ในห้องพระสมุดตำหนัก
 จันทรวัดบวรนิเวศวิหาร ดังนั้น อักษรวิธีและสกคการันต์คงไว้
 อย่างในลายพระหัตถ์นี้เกือบทั้งสิ้น รวมทั้งความในสำเนาพระ
 ราชหัตถเลขาที่ลงไว้ในเบื้องต้นด้วย)

พระพรข้างบนนี้ ได้สัมฤทธิ์ผลสมพระบรมราชประสงค์
 ทุกประการ เฉพาะอย่างยิ่งตามความตอนท้ายแห่งพระคาถา
 ด้วยสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าได้ทรงพระเจริญด้วยพระ-
 อิศริยยศเกียรติคุณบุญบารมี เสด็จสถิตเป็นศรีของพระบรม
 ราชวงศ์ ดำรงพระชนมายุยั่งยืนนานถึง ๕๓ พรรษาเศษ ยิ่งกว่า
 พระชันษาของพระบรมวงศ์พระองค์ใด ๆ แห่งพระบรมราช
 ตระกูลนี้ทั้งสิ้น

ในสมัยปลายรัชกาลที่ ๔ เมื่อทรงมีพระชนมายุได้เพียง
 ๖ พรรษาเท่านั้น พระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรม
 ชนกนาถก็เสด็จสวรรคต เมื่อ พ.ศ. ๒๔๑๑ แล้วพระบาท

สมเด็จพระปรมินทรมหาจุฬาลงกรณ์ พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้เสด็จขึ้นทรงครองราชสมบัติ สืบพระบรมราชจักรีวงศ์เป็นลำดับรัชกาลที่ ๕ ต่อมา ในสมัยนั้นการศึกษาศรพวิชายังหาได้เจริญกว้างขวางเหมือนอย่างในปัจจุบันนี้ไม่ สำนักที่เล่าเรียนยังมีน้อยนัก ยิ่งสำหรับฝ่ายใน เจ้านายซึ่งเคยทรงเป็นครูอาจารย์มาก็สิ้นพระชนม์ไปหมดแล้ว สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าจึงได้ทรงเล่าเรียนหนังสือไทยจากกุลนารีในพระบรมมหาราชวังผู้หนึ่ง จนทรงอ่านเขียนหนังสือได้ มีคำเล่าสรรเสริญต่อกันมาว่า “ทรงมีความจำแม่นยำดีแต่เมื่อครั้งยังทรงพระเยาว์อยู่” ครั้นต่อมา ได้ทรงรับใช้สอยใกล้ชิดติดตามในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงสำเนียงพระกระแสรับสั่งเนื่องๆ มา และได้ทรงเห็นงานการทั้งปวงในพระราชสำนัก จึงเป็นเหตุให้ทรงมีความรอบรู้ทั่วๆ ไป และทรงสันตติในขนบธรรมเนียมราชประเพณี

ถึงปลายปีจอฉศก จุลศักราช ๑๒๓๖ ตรงกับ พ.ศ. ๒๔๑๗ ในรัชกาลที่ ๕ พระชนมายุครบกำหนดที่จะโสกันต์ได้ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวจึงได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้จัดงานพระราชพิธีโสกันต์พร้อมกับพระเจ้าน้องยาเธอ และพระเจ้าน้องนางเธออีก ๔ พระองค์ กล่าวคือ มีพระสงฆ์สวดพระพุทธมนต์เป็นเวลาสามวัน รุ่งขึ้นวันที่สี่เวลาเช้า กำหนดพระฤกษ์จรดพระกรรบิดพระกรรไกรโสกันต์แล้ว เชิญทรงนำพระพุทธมนต์ ณ เขาไกรลาศ ครั้นเวลา

ณ

บายได้ตั้งบายศรีแก้ว บายศรีทอง บายศรีเงิน เวียนเทียน
สมโภช ในพระที่นั่งไพศาลทักษิณ ตามแบบอย่างราชประเพณี
แต่ก่อน

ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๒๓ พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
เจ้าอยู่หัว ได้ทรงสถาปนาไว้ในตำแหน่งพระอัครมเหสี ดำรง
พระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระนางเจ้าสว่างวัฒนา พระบรม
ราชเทวี

พระองค์ทรงมีพระราชโอรส ๔ พระราชธิดา ๔ รวมทั้ง
สิ้น ๘ พระองค์ ดังลำดับต่อไปนี้:-

๑) ช. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา
สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร
ในรัชกาลที่ ๕

ประสูติ: วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๑

สวรรคต: วันที่ ๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓

พระชนมายุ: ๑๖ ปี ๖ เดือน ๗ วัน

๒) ช. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าศรียาตมกรณ

ประสูติ: วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๒

สิ้นพระชนม์: วันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๒

พระชนมายุ: ๒๑ วัน

๓) ฉ. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าวิจิตรจิรประภา

ประสูติ: วันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๔

ช

สิ้นพระชนม์: วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๔

พระชนมายุ: ๓ เดือน ๒๔ วัน

๔) ข. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าสมมติวงศวโรทัย

กรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์

ประสูติ: วันที่ ๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๕

สิ้นพระชนม์: วันที่ ๑๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๔๒

พระชนมายุ: ๑๗ ปี ๘ วัน

๕) ญ. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าวไลยอลงกรณ์

กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร

ประสูติ: วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๗

สิ้นพระชนม์: วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๘๑

พระชนมายุ: ๕๔ ปี ๘ เดือน ๒๕ วัน

๖) ฎ. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณ

ประสูติ: วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

สิ้นพระชนม์: วันที่ ๒๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๔๑

พระชนมายุ: ๙ ปี ๑๐ เดือน ๕ วัน

๗) ช. สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ามหิดลอุดุลเดช

กรมหลวงสงขลานครินทร์

สมเด็จพระราชบิดาในรัชกาลปัจจุบัน

ประสูติ: วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๔

สิ้นพระชนม์: วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๗๒

พระชนมายุ: ๓๘ ปี ๘ เดือน ๒๓ วัน

๗

๘) ญ. สมเด็จพระเจ้าฟ้า (ไม่มีพระนามพระราชทาน)

ประสูติ: วันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖

สิ้นพระชนม์: วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖

พระชนมายุ: ๓ วัน

ตามรายการข้างบนนี้ปรากฏว่า พระราชโอรสและพระราชธิดาได้เสด็จสวรรคตและสิ้นพระชนม์ล่วงไปก่อนแล้วทั้งสิ้น ๖ พระองค์ดำรงพระชนมายุเพียงอยู่ในปฐมวัยเท่านั้น อีก ๒ พระองค์สิ้นพระชนม์แต่เมื่อยังห่างไกลมาจากอายุขัย ทั้งนี้เป็นเหตุให้สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าต้องทรงวิปโยคโศกเศร้าแสนสาหัสเป็นหลายครั้ง หากอาศัยพระคุณธรรมด้วยทรงตระหนักในความไม่เที่ยงแห่งสังขาร และทรงถึงพร้อมด้วยความไม่ประมาท จึงทรงสามารถชมพระราชหฤทัยให้บรรเทาความทุกข์โศกนั้นแล้วทรงเฝ้าพระราชหฤทัยแต่ในการอันจะเพิ่มพูนพระราชกุศลให้ยิ่ง ๆ ขึ้น อันเป็นปัจจัยให้กลับทรงถึงซึ่งความโสมนัสเกษมสำราญ

ในรัชกาลที่ ๗ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๘ เนื่องในงานพระราชพิธีบรมราชาภิเษก พระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัว ได้ทรงพระกรุณาโปรดเกล้าฯ ให้สถาปนาพระอิสริยยศเฉลิมพระอภิไธยขึ้นเป็น สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า มีข้อความในประกาศสถาปนาฯลฯ อยู่ตอนหนึ่ง ซึ่งสมควรคัดลงไว้เพื่อให้ปรากฏพระคุณสมบัติในพระราชประวัติสืบเชปดังต่อไปนี้:—

ณ

“.....ทรงพระราชดำริเห็นว่า สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าสว่างวัฒนา พระบรมราชเทวี ได้ทรงเป็นประธานราชการฝ่ายใน ตั้งแต่สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ พระราชชนนี พันปีหลวงเสด็จสวรรคตมาจนบัดนี้ เป็นที่เคารพนับถือของ พระบรมวงศานุวงศ์และคนทั้งหลายทุกชั้นบันดาศักดิ์ ทั้งทรง พระคุณแก่บ้านเมืองปรากฏเป็นเอนกปริยาย ดังเช่นทรง อำนวยการสถาปนาชาติสยามเป็นต้น ในส่วนพระองค์พระบาท สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว สมเด็จพระมาตุจฉาเจ้าก็ได้ทรงประทับ ประครองโดยทรงพระเมตตากรุณามาเป็นนิจตั้งแต่ยังทรงพระ เยาว์วัย มีพระคุณควรนับเป็นอย่างยิ่ง ทุกวันนี้ก็เป็นที่ทรง เคารพนับถือ เหมือนดังเช่นสมเด็จพระบรมราชชนนี สมควร จะเฉลิมพระเกียรติยศให้ใหญ่ยิ่ง เพื่อเป็นที่ทรงปฏิบัติบูชา ต่อไป.....”

ครั้นต่อมาถึงรัชกาลที่ ๘ ได้เปลี่ยนพระอภิไธยตอนท้าย ให้ถูกต้องตามลำดับพระสันตติวงศ์ว่า สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

เครื่องราชอิสริยาภรณ์ฝ่ายใน ซึ่งสมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าได้รับพระราชทานนั้นล้วนแต่เป็นชั้นสูงสุดทั้งสิ้น คือ:—

ก) ในรัชกาลที่ ๕ เมื่อทรงดำรงพระราชอิสริยยศเป็น สมเด็จพระนางเจ้า ฯ พระบรมราชเทวี

ญ

๑) มหาจักรีบรมราชวงศ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๒๕ และได้ทรงดำรงตำแหน่งมหาสวามินทร์แห่งเครื่องขัตติยราชอิสริยาภรณ์นี้ด้วย

๒) นพรัตน์ราชวรภรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖

๓) ปฐมจุลจอมเกล้า เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๖

ข) ในรัชกาลที่ ๖ เมื่อดำรงพระอิสริยยศเป็นสมเด็จพระมาตุจฉาเจ้า พระบรมราชเทวี

๑) รัตนวรภรณ์ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๕

๒) มหาจักรมกุฎ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๗

อนึ่ง ได้ทรงรับพระราชทานเหรียญรัตนาภรณ์เท่าที่มีมาแล้วสำหรับรัชกาลที่ ๔ จนถึงรัชกาลปัจจุบัน คือ:-

- ม.ป.ร. ๒ (รัชกาลที่ ๔)
- จ.ป.ร. ๑ (รัชกาลที่ ๕)
- ว.ป.ร. ๑ (รัชกาลที่ ๖)
- ป.ป.ร. ๑ (รัชกาลที่ ๗)
- อ.ป.ร. ๑ (รัชกาลที่ ๘)
- ภ.ป.ร. ๑ (รัชกาลปัจจุบัน)

เหรียญรัตนาภรณ์สำหรับรัชกาลที่ ๔ นั้น พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงสร้างขึ้นในรัชกาลที่ ๕ เมื่อ พ.ศ. ๒๔๔๗ ซึ่งบรรจบครบรอบปีนับแต่วันพระบรมราชสมภพแห่งพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เหรียญนี้มีอักษร

พระบรมนามาภิไธยย่อ “ม.ป.ร.” ลงยาราชาวดีสีแดง ขอบ
พวงมาลาประดับเพชร (ส่วนชั้นที่ ๑ นั้นมีอยู่เพียงเหรียญเดียว
สำหรับพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว)

ในด้านพระศาสนา สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงมี
พระราชหฤทัยเลื่อมใสในพระพุทธศาสนาอย่างมั่นคง ได้ทรง
บำเพ็ญพระราชกุศลเป็นประจำมา ด้วยทรงบริจาคพระราช
ทรัพย์ส่วนพระองค์บำรุงพระอารามต่าง ๆ มากหลาย ได้ถวาย
เป็นนิตยภัตแก่พระภิกษุบางรูปบ้าง และถวายเป็นส่วนรวมแก่
พระสงฆ์สามเณรทั้งพระอารามบ้าง ทั้งโปรดให้ถวายอาหาร
บิณฑบาต ณ วัดที่ประทับแก่พระภิกษุสามเณรเป็นประจำ
ทุก ๆ วัน นอกจากในงานพระราชพิธีหรือในงานทรงบำเพ็ญ
พระราชกุศลแล้ว ยังได้ทรงพระอุทสาหเสด็จไปสดับพระ
ธรรมเทศนา ณ วัดพระศรีรัตนศาสดารามในวันธรรมสวนะร่วม
กับอุบาสกอุบาสิกาอื่น ๆ บ่อยครั้ง และในวันวิสาขบูชา ก็
เคยเสด็จไปบูชาพระรัตนตรัยพร้อมกับชาวบ้านสามัญชนทั่ว ๆ
ไป เช่นที่วัดบวรนิเวศวิหาร เป็นต้น ได้ถวายผ้าพระกฐิน
เป็นประจำ ทั้งที่พระอารามในกรุงเทพมหานคร และที่
ต่างจังหวัด

พระราชจริยาวัตรอันเนื่องด้วยพระบรมราชวงศ์นั้นมีเป็น
อเนกปริยาย :—

ได้ทรงตั้งอยู่ในพระกตัญญูกตเวทีธรรม ทรงเคารพบูชา
พระบรมชนกนาถเป็นอย่างยิ่ง ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล

ทักษิณานุปทานสนองพระมหากรุณาธิคุณเสมอมามิได้ขาด เช่นในวันคล้ายวันพระบรมราชสมภพ และวันคล้ายวันสวรรคต ประจำปี ๆ ปี ฝ่ายพระมารดา เมื่อดำรงชีพอยู่ภายนอก พระบรมมหาราชวัง สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าได้เสด็จ เยี่ยมเยือน และทรงอุปัฏฐากเป็นคราว ๆ ก็อันใดซึ่งเป็น ความปรารถนาของพระมารดาแล้ว ก็อันนั้นได้ทรงถือเป็น หน้าที่ซึ่งได้ทรงอนุวัตรตามทุกประการ แม้ในเวลาที่พระมารดา ล่วงลับไปแล้ว

ได้ทรงมีพระราชหฤทัยซื่อสัตย์จงรักภักดีในพระบาท สมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว ทรงรำลึกอยู่เสมอ ๆ ถึงพระ เมตตากรุณาคุณอันยิ่งใหญ่ แล้วทรงพยายามปฏิบัติสนองพระ เเดชพระคุณให้สมพระบรมราชประสงค์เสมอมา

ในส่วนพระองค์พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว และพระบาทสมเด็จพระปกเกล้าเจ้าอยู่หัวนั้น เมื่อยังทรงพระ เยาว์ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ในฐานะที่ทรงเป็น พระญาติผู้ใหญ่อันใกล้ชิด ได้ทรงประทับประคองถนอมมา ทั้ง ๒ พระองค์ ครั้นต่อมา เมื่อเสด็จขึ้นครองราชสมบัติแล้ว ก็ได้ถวายความเคารพด้วยพระราชหฤทัยจงรักภักดีแต่ทั้ง ๒ พระองค์ซึ่งทรงนับถือว่าเป็นกุลเชษฐาของพระบรมราชจักรีวงศ์

ส่วนสมเด็จพระราชนัดดาซึ่งสืบสายพระโลหิตโดยตรงมา นั้น ได้ทรงพระสเนหาอย่างยิ่ง นับแต่เวลาทรงพระเยาว์ แล้ว ได้ทรงทะนุถนอมตลอดมา ระหว่างเวลาที่ต้องห่างเหินเพราะ

จำต้องเสด็จไปศึกษาอยู่ในต่างประเทศ ก็ทรงพระอาลัยถึง
ยิ่งนัก

ได้ทรงอุปถัมภ์พระราชโอรสธิดาในพระบาทสมเด็จพระ
พุทธเจ้าหลวง ซึ่งกำพร้าเจ้าจอมมารดามาแต่ทรงพระเยาว์คือ:-

- ๑) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าเยาวภาพงศ์สนิท
- ๒) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าประภาพรรณพิไลย
- ๓) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาชัยนาท
นเรนทร
- ๔) พระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าวาปีบุษบากร

ได้ทรงพระเมตตาและกรุณาตลอดมาเสมอเหมือนทรง
เป็นบุพการีโดยตรง ในเวลาที่เจ้านาย ๔ พระองค์ทรงพระ
เกษมสำราญ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ก็ทรงติดตาม
ด้วยพระมุกตาคุณ เมื่อทรงประสบความทุกข์ยากลำบากอันใด
ก็ทรงสงสาร แล้วทรงหักพระราชหฤทัยได้ด้วยอุเบกขา

สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงพอพระราชหฤทัยใน
อันที่จะทรงปฏิบัติพระราชกรณียะเพื่อคุณประโยชน์แก่บ้านเมือง
และเพื่อความสุขสำราญมาให้แก่ประชาราษฎร์ ดังนั้น จึงได้
ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลสาธารณประโยชน์เป็นเวลานานปีมา
เนื่อง ๆ

ประการแรก ได้ทรงแผ่พระเมตตากรุณาแก่ผู้เจ็บไข้ได้
ป่วย ด้วยพระราชทานพระราชทรัพย์เป็นจำนวนมากหลายครั้ง
หลายคราว และด้วยการปฏิบัติพระราชกรณียกิจนานาประการ

ทั้งนี้เหลือที่จะพรรณนาให้ครบถ้วนได้ จึงได้นำมาบันทึกไว้แต่ที่สำคัญพอเป็นสังเขป ดังต่อไปนี้:—

— ใน พ.ศ. ๒๔๓๖ (ร.ศ. ๑๑๒) เมื่อได้จัดตั้งสภาอุณาโลมแดงเพื่อช่วยเหลือบรรเทาทุกข์แก่ทหารป่วยเจ็บขึ้นแล้ว ได้ทรงรับตำแหน่ง “สภานัน” และได้พระราชทานทุนทรัพย์เป็นจำนวนมาก นับอยู่ในลำดับสองรองลงมาแต่จำนวนที่ทานมยุปถัมภก (พระบาทสมเด็จพระพุทธเจ้าหลวง) ได้พระราชทานไว้

— เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๑ ได้พระราชทานเงินเป็นจำนวนมากอีกแก่สภาภาษาไทย (ซึ่งรับช่วงกิจการของสภาอุณาโลมแดงมา) แล้วได้ทรงรับตำแหน่ง “สมาชิกพิเศษ” แห่งองค์การกุศลนี้

— ตั้งแต่วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๖๓ เป็นต้นมา ได้ทรงดำรงตำแหน่ง “สภานายิกา” แห่งสภาภาษาไทย ตราบเท่าถึงวันเสด็จสวรรคต รวมเวลาถึง ๓๕ ปีเศษ ได้ทรงพระราชอุตสาหเสด็จไปเป็นประธานในที่ประชุมคณะกรรมการสภาภาษาไทยเนื่อง ๆ มา ครั้งหลังที่สุดเมื่อเดือนมีนาคม พ.ศ. ๒๔๘๐ และเสด็จไปเป็นประธานในงานกาชาดประจำปีครั้งสุดท้ายเมื่อวันที่ ๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๘๓

— ใน พ.ศ. ๒๔๖๓ - ๒๔๖๔ ได้พระราชทานเงินเป็นจำนวนมากแก่สภาภาษาไทย เพื่อให้ตั้งเป็นเงินทุน ๖ เจ้าฟ้า

สำหรับเก็บผลประโยชน์ในการส่งนักเรียนไปศึกษาวิชาการ
แพทย์ ณ ต่างประเทศ

— เมื่อ พ.ศ. ๒๔๓๑ โปรดเกล้าฯ ให้โอนโรงพยาบาล
สมเด็จพระพนังบริเวณที่ดิน ณ ตำบลศรีราชา จังหวัดชลบุรี
พร้อมทั้งเงินทุนของโรงพยาบาลนี้ ให้เป็นกรรมสิทธิ์ของ
สภาาชาดไทย

ในบริเวณโรงพยาบาลนั้น เดิมได้สร้างพระตำหนักเป็นที่
สมเด็จพระพนังวัดสาอัยิกาเจ้าเสด็จประทับตากอากาศ แล้ว
เสร็จแต่ พ.ศ. ๒๔๔๒ ครั้นต่อมาได้ก่อสร้างเพิ่มเติม จัดตั้ง
เป็นโรงพยาบาลขึ้น ประกอบพิธีเปิดรับคนเจ็บไข้เข้าพำนั
กอาศัยแต่วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๔๕ (วันคล้ายวันประสูติ)
พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว เสด็จประพาส
หัวเมืองชายทะเล ได้ทรงแวะเยี่ยมสมเด็จพระพนังวัดสา
อัยิกาเจ้า แล้วพระราชทานนามโรงพยาบาลนี้ว่า “โรงพยาบาล
สมเด็จพระพนัง” ซึ่งบำรุงด้วยทุนทรัพย์ส่วนพระองค์ของสมเด็จพระ
พระองค์นั้น และอยู่ในอารักขาของกระทรวงธรรมการตลอดมา
เมื่อโรงพยาบาลสมเด็จพระพนังมาอยู่ในความอำนวยการของสภาาชาด
ไทยแล้ว ได้รับพระราชทานเงินจำนวนมากเป็นค่าใช้จ่าย
ประจำปีทุก ๆ ปีมา นอกจากนั้นยังได้พระราชทานเงินเป็นค่า
ซ่อมแซมสถานที่ — ค่าเครื่องใช้ต่างอย่าง — ค่าสร้างสถานที่
สำหรับตรวจโรคและเป็นที่อำนวยการ ทั้งนี้เป็นครั้งคราว
และได้พระราชทานเงินบำรุงพิเศษเป็นเรือนเงินสูงกว่าปกติ

ณ

หลายเท่า เมื่อฉลองพระชนมายุครบ ๗ รอบ คือ ๘๔ พรรษา
บริบูรณ์ ใน พ.ศ. ๒๔๘๕

นับแต่เวลาที่ได้พระราชทานกำเนิดแก่โรงพยาบาลแต่
พ.ศ. ๒๔๔๕ แล้ว ยังได้พระราชทานพระอุปถัมภ์เป็นอย่างดี
ตลอดมา รวมเป็นเวลาถึง ๕๓ ปี มีผู้เจ็บไข้ได้ป่วยได้พ้นนัก
อาศัยหรือไปรักษาตัวที่โรงพยาบาลนี้เป็นจำนวนมากหลายชั้น
หลายรุ่นคน จัดว่าเป็นพระราชกุศลอันยิ่งใหญ่ โรงพยาบาล
สมเด็จฯ จึงเป็นที่เฉลิมพระเกียรติชั่วนิรันดร์

อันกิจการของสภาอากาศไทยได้เจริญรุ่งเรืองมาในระหว่าง
เวลาที่สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรงดำรงตำแหน่งองค์
สภานายิกามาอย่างไรบ้างนั้น ผู้สนใจจะทราบความละเอียดได้
จากหนังสือ “เรื่องสภาอากาศกับโรงเรียนแพทย์และพยาบาล”
เรียบเรียงโดย พลตรี พระยาดำรงแพทยาคุณ (ชื่น พุทธิแพทย์)
ตีพิมพ์แจกเมื่อวันที่ ๒๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๘๖

— นอกจากนี้ยังได้พระราชทานเงินบำรุงโรงพยาบาลต่างๆ
เป็นประจำบ้าง เป็นครั้งคราวบ้าง เช่น โรงพยาบาลจุฬาลงกรณ์
โรงพยาบาลอนันตมหิดล ฯลฯ ตลอดจนถึงส่วนย่อย เช่นที่
ได้พระราชทานแก่กองพยาบาลทหารบกหลายแห่ง เวลาเสด็จ
ประพาสต่างจังหวัดก็มี

อีกประการหนึ่ง ได้ทรงบำรุงกิจการทหารและความสุข
ของทหารหลายคราว มีอาทิเช่น เมื่อ พ.ศ. ๒๔๖๖ ได้เสด็จ
ทอดพระเนตรกิจการของกรมอากาศยาน แล้วได้พระราชทาน

ด

พระราชทรัพย์ส่วนพระองค์เพื่อสมทบทุนสร้างเครื่องบินขีปนาวุธ ๑ และ ๒ อันเป็นเครื่องบินพยาบาล เรื่องนี้ เจ้ากรมอากาศยานในสมัยนั้น ได้มีหนังสือกราบบังคมทูลสำแดงความสำนึกในพระเมตตาคุณ ทูลเห็นว่าได้ทรงนำพระบรมวงศานุวงศ์ฝ่ายในให้พระหฤทัยเลื่อมใสในการบินอีกด้วย ในเวลาต่อมา ได้พระราชทานเงินบำรุงกิจการทหาร และบำรุงความสุขของทหารหลายครั้ง พระราชจริยาวัตรอันยิ่งด้วยพระเมตตาคุณทูลนี้ เป็นที่ซาบซึ้งแก่ทางราชการอย่างยิ่ง ดังที่รัฐมนตรีว่าการกระทรวงกลาโหมได้ถวายเครื่องหมายบำรุงกองทัพไทยประเภทและขนาดต่างๆ ไว้เป็นที่ระลึก

ในส่วนสาธารณประโยชน์อันเกี่ยวกับการบรรเทาทุกข์ บำรุงสุขของประชาราษฎร ก็ได้ทรงบำเพ็ญเนื่อง ๆ มาอยู่มากหลาย เช่น ได้พระราชทานเงินขุดสระน้ำเพื่อให้ราษฎรไว้ใช้ที่ตำบลหัวหิน จังหวัดประจวบคีรีขันธ์ ได้ทรงบริจาคเงินให้สร้างบ่อน้ำเนื่องในวันชาติ ได้พระราชทานเครื่องนุ่งห่มและเงินไปแจกจ่ายแก่ราษฎรเมื่อคราวเกิดอุทกภัยครั้งใหญ่ ได้พระราชทานเงินซื้อเครื่องกันหนาวให้แก่ราษฎร ได้พระราชทานเงินช่วยบรรเทาทุกข์ผู้ประสบอัคคีภัย และผู้ประสบภัยทางอากาศในระหว่างสงคราม และอื่นๆ

ในส่วนที่เกี่ยวกับการศึกษาของกุลบุตรกุลธิดานั้น ได้พระราชทานเงินบำรุงโรงเรียนต่าง ๆ หลายแห่ง ทั้งยังได้พระราชทานอาคารและที่ดินตำบลบ้านแบ่ง อำเภอบางปะอิน ให้

ด

แก่โรงเรียนประชาบาล ณ ตำบลนั้น และพระราชทานนามว่า “โรงเรียนประชาบาลเจ้าฟ้า” (คู่กับโรงพยาบาลสมเด็จพระบรมราช บุตระหลานของพระญาติวงศ์และข้าราชบริพาร ได้พระราช ทานเงินเป็นค่าเล่าเรียนเป็นจำนวนมากหลาย เพราะทรงเห็น ว่าเป็นประโยชน์แก่ผู้ที่ได้เล่าเรียนโดยตรง และทั้งเป็น ประโยชน์แก่บ้านเมืองสืบไปด้วย

อนึ่ง พระราชหฤทัยอันประกอบด้วยความเมตตากรุณานั้น ยังแผ่กว้างออกไปอีก โดยทรงเกื้อกูลอุปถัมภ์พระบรมวงศา นวงศ์ ข้าราชบริพาร และสามัญชนทั่วไป เช่นพระราชทาน เงินช่วยในการทำศพ การบวชเรียน เป็นต้น แม้ผู้ที่ได้ขังม พระราชทรัพย์ไป เป็นหนี้อยู่ เมื่อได้ทรงสดับเหตุผลว่าเป็น การตัดสินโดยแท้จริงแล้ว ก็โปรดผ่อนผันให้ลดน้อยลงหรือ ยกให้ก็มี

เรื่องพระอนามัยและการประจวรของสมเด็จพระพันวัสสา อัยยิกาเจ้านั้น ได้ความประกอบจากนายแพทย์ประจำพระองค์ พันเอกหลวงประกิจเวชศักดิ์ ตามที่ตนได้สังเกตมาโดยใกล้ชิด เป็นเวลานานถึง ๒๔ ปีแล้วว่า ทรงมีพระอนามัยในขั้นตมามาก โดยที่ทรงรอบรู้แล้วทรงปฏิบัติพระองค์ให้ถูกต้อง เป็นต้นว่า เสวยพระกระยาหารมีปริมาณพอสมควรและเป็นเวลา และ ไม่โปรดเสวยน้ำระหว่างเวลาเสวยพระกระยาหารหรือภายหลัง อาหารเร็วเกินไป ทั้งบรรทมและทรงน้ำได้เป็นไปตามกำหนด เวลา นอกจากนี้ยังโปรดทรงออกกำลังกายด้วยกีฬาต่าง

ชนิด เช่น ทรงโครเกต์ ซึ่งโปรดทรงมาช้านานแล้ว หรืออย่างน้อยก็โปรดทรงพระดำเนินพอควร ด้วยเหตุเหล่านี้ จึงทรงมีพระอนามัยสมบูรณ์ตลอดมา แม้จะประจวบด้วยพระโรคอาพาธบ้าง เมื่อเป็นเวลาทรงพระชราแล้ว ก็มีจำนวนพระโลหิตถูกส่วน มีพระกำลังต้านทานให้บรรเทาได้หลายคราว ทั้งนี้ ได้ทรงปฏิบัติตามคำแนะนำของนายแพทย์และนางพยาบาลด้วยดีเสมอมา

นายแพทย์ประจำพระองค์ได้ทราบประวัติการประชวรในสมัยก่อนครั้นนั้นว่า สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าต้องทรงวิปโยคโศกเศร้ามาหลายครั้งหลายคราว เฉพาะอย่างยิ่งตอนสมเด็จพระบรมโอรสาธิราชฯ ในรัชกาลที่ ๕ และสมเด็จพระเจ้าฟ้ากรมขุนศรีธรรมราชธำรงฤทธิ์ ซึ่งทั้ง ๒ พระองค์ มีพระชนมายุเพียง ๑๖-๑๗ พรรษา เท่านั้น มาสวรรคตและสิ้นพระชนม์ไป จึงทำให้พระองค์ท่านเคยประชวรกระเสาะกระแสะด้วยพระวรกายเสื่อมโทรมมา ดังนั้น นายแพทย์ผู้ตรวจรักษาพระองค์ในขณะนั้นสงสัยว่าจะประชวรเป็นวัณโรค จึงได้ถวายคำแนะนำให้เสด็จพักตากอากาศชายทะเล ณ ตำบลบางพระและศรีราชา จังหวัดชลบุรี ครั้นถึง พ.ศ. ๒๔๗๑ เมื่อหลวงประจักษ์ศิลปาคมได้เข้ารับหน้าที่นายแพทย์ประจำพระองค์แล้ว จึงได้ทำการตรวจพระองค์โดยละเอียด รวมทั้งการตรวจทางเอกซเรย์ด้วย แต่ไม่ปรากฏพระโรคอย่างใด ในปี พ.ศ. ๒๔๗๑ นั้นเอง ยังได้เสด็จประพาสจังหวัดภาคเหนือ

(ลำปาง – เชียงราย – เชียงแสน และเชียงใหม่) หลายแห่ง ตลอดเวลาเสด็จประพาสทรงพระสำราญดีอยู่ ตั้งแต่นั้นมาเป็น เวลา ๑๐ ปีเต็ม ไม่ปรากฏพระอาการประชวรมากหรือหนัก อันใดเลย แม้จะได้เคยประชวรไข้หวัดตอนเปลี่ยนอากาศ ประจำปีหรือพระอาการทางพระนาสิกและอื่น ๆ บ้าง เมื่อได้ ทรงรับการรักษายาบาลแล้ว พระอาการประชวรก็กลับเป็น ปกติได้ภายในเร็ววัน

ต่อนั้นมา ในพระบิณฑมิวัย เมื่อพระชนมายุได้ ๓๕/๓๖ พรรษา มีพระอาการประชวรมาก จักว่าเป็นครั้งใหญ่สำคัญครั้ง หนึ่ง คราวเสด็จประพาสเกาะชวา แต่กลางเดือนเมษายน พ.ศ. ๒๔๘๑ เริ่มประชวรบิดมึนตัว ซึ่งราว ๑๐ วันก็หายประชวร โรคนี้ แต่แล้วประชวรไข้หวัดใหญ่จนมีพระอาการหนักเป็นที่ น่าวัดก ได้จัดหานายแพทย์ชาวยุโรปผู้ชำนาญมาปรึกษาพร้อม กับนายแพทย์ประจำพระองค์ระหว่างประทับอยู่ที่ชวา ครั้น เสด็จกลับมากรุงเทพ ฯ แล้ว ยังต้องถวายการรักษายาบาล อยู่อีก ๑ เดือนเศษ รวมเวลาประชวรครั้งนี้รวม ๓ เดือน แม้ การประชวรโรคไข้หวัดใหญ่นั้นได้เป็นเหตุให้ทอนพระกำลังลง หลายประการ นายแพทย์ประจำพระองค์ได้ลงความเห็นว่ ภายหลังหายประชวรครั้งนี้แล้ว ทรงเป็นปกติเรื่อยมาเป็นเวลา นานถึง ๑๒ ปี จึงมีพระอาการประชวรที่จักว่ามากอีกครั้งหนึ่ง เมื่อเดือนตุลาคม พ.ศ. ๒๔๙๓ ในขณะที่ทรงเจริญพระชนมายุ มากถึง ๘๘ พรรษาแล้ว ด้วยเหตุพระที่นั่งกระแทกกับพื้นห้อง

ประทับ ทำให้พระอัฐิที่คอดันพระเพลาหัก ได้ประหม่นนายแพทย์ปรึกษากัน แล้วถวายการรักษาพยาบาลอยู่ประมาณ ๓ เดือนกว่า จึงนับว่าปลอดภัย แต่เป็นเหตุให้ทรงพระดำเนินไม่ได้ ประทับตามธรรมดาไม่ได้ หลังจากประจวบคราวันมีที่สำคัญคือ พระอาการทางพระสมองเสื่อมลง ต้องมีนางพยาบาลและผู้รับใช้โดยใกล้ชิดประจำอยู่เสมอ แต่พระอาการประจวบด้วยพระโรคอื่นที่ร้ายแรงหาไม่

ครั้นถึงวันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ ประจวบใช้นายแพทย์หม่อมหลวงเกษตร สนิทวงศ์ ผู้ทำการแทนนายแพทย์ประจำพระองค์ (ซึ่งเวลานั้นได้ออกไปดูลานในต่างประเทศ) ได้ถวายการรักษาทันที แล้วได้มีประหม่นนายแพทย์ถวายการตรวจโดยละเอียดปรากฏว่ามีการอักเสบที่พระปัสสาวะ นายแพทย์ได้ถวายการรักษาอย่างดีที่สุด พระอาการก็มีแต่ทรงและทรุดลง ในระยะหลัง พระอาการทางพระปัสสาวะดีขึ้น แต่กลับมีอาการทางพระหทัยอ่อน จนในที่สุดได้เสด็จสวรรคตที่พระตำหนักวังสระปทุม ด้วยพระหทัยเป็ทสวายโดยพระอาการสงบ เมื่อวันที่ ๑๗ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๕๘ เวลา ๒.๑๖ น. คำนวณพระชนมายุได้ ๕๓ ปี ๓ เดือน ๗ วัน

พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวทรงเศร้าสลดพระราชหฤทัยเป็นอย่างยิ่ง และทรงอาลัยระลึกถึงพระคุณูปการที่ได้ทรงอุปถัมภ์บำรุงพระองค์และสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช พระบาทสมเด็จพระปรเมนทรมหาอานันทมหิดล ตั้งแต่ยังทรงพระเยาว์

น

ตลอดมา นับว่าทรงมีพระคุณเป็นอเนกปริยาย และโดยที่ทรงเป็นสมเด็จพระอัยยิกาบรมราชบุพการีนี้อย่างตรง และทรงมีพระจริยาวัตรตั้งอยู่ในสัจธรรมและขันติธรรมอย่างมั่นคง เป็นที่เคารพสักการะอย่างยิ่งของพระองค์และสมเด็จพระบรมเชษฐาธิราช ตลอดจนพระบรมวงศานุวงศ์ จึงมีพระบรมราชโองการโปรดเกล้าฯ ให้สำนักพระราชวังจัดการพระบรมศพ ถวายพระเกียรติยศตามราชประเพณีพระบรมศพสมเด็จพระอัครมเหสี

เจ้าพนักงานได้เชิญพระบรมศพจากวังสระปทุมสู่พระบรมมหาราชวัง พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวและสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี พระบรมวงศานุวงศ์ องคมนตรี นายกรัฐมนตรี และประธานสภาผู้แทนราษฎร ได้ถวายบังคมสรงน้ำพระบรมศพ แล้วเชิญพระบรมศพสู่พระโกศ ประดิษฐานไว้ในพระที่นั่งดุสิตมหาปราสาทตามจัดตั้งราชประเพณี

ครั้นเสด็จสวรรคตครบสัปดาห์แรก พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว และสมเด็จพระนางเจ้าฯ พระบรมราชินี เสด็จพระราชดำเนินสู่พระที่นั่งดุสิตมหาปราสาท ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานถวายพระบรมศพ มีพระสงฆ์ ๓๐ รูป สวดพระพุทธมนต์เวลาเย็น และเลี้ยงพระเวลาเพลในวันรุ่งขึ้น พระราชาคณะถวายพระธรรมเทศนาทั้ง ๒ วัน ๆ ละกัณฑ์ แล้วมีสดับปกรณ์พระสงฆ์ ๕๓ รูป ทำจำนวนพระชนมพรรษา เมื่อเสด็จสวรรคตบรรจบ ๕๐ วัน และบรรจบ ๑๐๐ วัน ได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศลทักษิณานุปทานทำนองเดียวกัน อนึ่ง เมื่อ

ถึงวันศุกร์และวันเสาร์ทุกสัปดาห์ หวังพระกรุณาโปรดเกล้าฯ
พระราชทานพระบรมราชานุญาตให้พระบรมวงศานุวงศ์ คณะ
องคมนตรี คณะรัฐมนตรี สภาผู้แทน สภากาชาดไทย และ
พระญาติวงศ์ อีกทั้งองค์การและคณะคหบดีฝ่ายไทยและ
ต่างประเทศ ทั้งสิ้นตามใจสมัคร พลัดเปลี่ยนกันบำเพ็ญการกุศล
ถวายฉลองพระเดชพระคุณจนถึงงานพระเมรุ ซึ่งมีกำหนดว่า
จะได้เชิญพระบรมศพแห่ไปประดิษฐานในพระเมรุมาศ ณ ท้อง
สนามหลวง และถวายพระเพลิงในวันที่ ๒๒ เมษายน
พ.ศ. ๒๔๙๕ แล้วเชิญพระบรมอัฐิกลับสู่พระที่นั่งดุสิตมหา
ปราสาท เพื่อได้ทรงบำเพ็ญพระราชกุศล แล้วจึงเชิญขึ้น
ประดิษฐานบนพระวิมานพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท ส่วนพระ
บรมราชสรีรางคารนั้น จะได้เชิญไปบรรจุไว้ ณ พุทธบัลลังก์
พระสัมพุทธวรมโนภาส ในพระอุโบสถวัดราชาธิวาสสืบไป.

มหาวิทยาลัยมหิดล

วันพุธ วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๖ *

เราตื่นนอนเช้า อาบน้ำ กินข้าว แล้วเล่นตุ๊กตา ลุงจักษ์^๑ ให้ไปจุดเทียนสวดมนต์ที่สวนหลวง เป็คอนสาวรีย์^๒ แล้วกลับมาเผ่าทูตหม่อมบน^๓ ในที่^๔ ถวายลูกจันทน์ผลหนึ่ง ท่านเสด็จไปหยิบสังข์มารดเรา ผูกมือ เจิม ทำขวัญวันเกิด เสด็จออกมาที่ห้องเขียวหยิบเสื่อมาให้สมเด็จพระ^๕แม่^๕ใส่เรา ทูตหม่อมบนท่านทรงล้ม คิดว่าเรายังไม่ได้จุดเทียน ท่านให้เราไปอีก เราทูลว่าเราไปแล้ว ท่านเลยให้เราเล่นตุ๊กตา ท่านว่าตุ๊กตาเราได้น้อย

* เป็นวันคล้ายวันประสูติพระชนนศาครบ ๕ ปี

๑ ลุงจักษ์ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๔ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม

๒ อินดำวราย — ทระดกแด่สมเด็จพระนางเจ้าสุนันทากุมารรัตน พระราชเทวี แด่สมเด็จพระเจ้าลูกเธอ เจ้าฟ้ากรรณาภรณ์เพชรรัตน

๓ ทูตหม่อมบน — พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว พระบรมชนกนาถ

๔ ในที่ — คือ พระที่นั่งอมรพิมานมณ

๕ สมเด็จพระ — สมเด็จพระศรีสวรินทิรา บรมราชเทวี พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

ท่านให้แม่วาส^๖ไปซื้อตุ๊กตาที่เรือนฟ้อรพิน^๗มาให้เราอีก เรา
 ตื่นเสียที่ ๑ เสียแต่กึ่งกลางขึ้นไป ตุ๊กตาที่ ๒ ทหารหมันที่ ๓
 ปั่นกับเครื่องอาวุธที่ ๔ ท่านเสด็จไปในที่แล้ว เรามาเรือน คุณ
 ยายถามเราว่าได้อะไรบ้าง เราเอาหนังสือไปให้คุณยาย คุณ
 ยายถามว่าทุลหม่อมบนทรงแล้วหรือ คุณยายให้ไปสร่งน้ำทรง
 ขมิ้น เราเข้าไปในห้อง แล้วให้ไปตามยายอิน^๘มาสมโภช แล้ว
 เราเล่นตุ๊กตาอยู่กับเจ้านาย สักยามหนึ่งให้บ้าโสม^๙เล่นนิทาน
 เรานอนหลับ.

๖ แม่วาส	— เจ้าจอมมารดาาศ ในรัชกาลที่ ๕
๗ ฟ้อรพิน	— พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้าอรพินทุ เพ็ญภาค
๘ คุณยาย	— กรมเด็จพระปิยมาต
๙ ยายอิน	— ท้าวอินทรสุริยา (อาบ ชูโต)
๑๐ บ้าโสม	— พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้าโสมมาต กรมหลวงสมรรัตนศิริเชษฐ

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๘ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๖

เราตื่นนอนเช้าแต่งตัวใส่เสื้อกึ่งเกงขาว ป้าโสมรับไปที่
บน^๑ เราพบแม่เส^๒ ๆ บอกเราว่าทูลหม่อมบนไม่เสด็จ เราไป
ห้องสมเด็จพระแม่^๓ พบเสด็จน้ำ^๔ อยู่หน้าห้อง เสด็จน้ำให้เราไป
ปลุกสมเด็จพระแม่^๕ เราขึ้นไปเห็นสมเด็จพระแม่^๖ ทมต้นแล้ว หญิง^๗
อยู่ด้วย สมเด็จพระแม่^๘ ให้เราแต่งตัวใหม่ เราใส่เสื้อแพร ใส่หมวก
ได้วันเกิด คอยรถ เราเดินเล่นอยู่เมื่อเขามาทูลว่ารถมา สมเด็จพระ
แม่^๙ เสด็จน้ำ กับน้องชายโต^{๑๐} ไปด้วย เราขึ้นรถเดียวกันไปถึง
สวนหลวง^{๑๑} สมเด็จพระแม่^{๑๒} ไปเก็บดอกไม้ เราวิ่งตามไป เราเก็บ
ดอกกุหลาบ หนามตำมือสองแห่ง เราไม่ร้องให้ ลุงจักษ์ให้
เราไปจุดเทียน แล้วเรามาเก็บดอกไม้ เราไปดูน้ำพุ เราทิ้ง
ดอกกุหลาบลงไป ลุงจักษ์มาทูลว่าถึงฤกษ์แล้ว เราตามสมเด็จพระ
แม่^{๑๓} มาที่พลับพลา แล้วไปชักเชือกเปิดผ้าคลุมอนุสาวรีย์ สมเด็จพระ

๑ ทบน	— ทบระทบของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ห้าง พระทองจگر
๒ แม่เส	— เจ้าจอมมารดาเส ในรัชกาลที่ ๕
๓ เสด็จน้ำ	— สมเด็จพระศรีพัชรินทรา บรมราชินีนาถ
๔ หญิง	— คงจะเป็นหม่อมเจ้าหญิงอัปสรดมาน กิตติยากร
๕ น้องชายโต	— พระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว
๖ สวนหลวง	— สวนดุสิต

แม่ให้เราไปบอกลุงจักษ์ว่าทูลหม่อมมบนรับสั่งว่าเปิดแล้วให้
กลับมาเลี้ยงพระที่ตำหนัก ท่านประทานเงินเราสี่เฟื้อง ลุงจักษ์
ให้เราสี่เฟื้อง เรารับแทนน้องชายน้อยสี่เฟื้อง

กินข้าวเย็นแล้วเราขึ้นไปเฝ้า เอมาลัยไปถวาย กำลัง
หมอยู่งาน^๑ เราเลยไปห้องสมเด็จพระเจ้าแม่ ให้ข้าโสมเล่นิทาน
เราอนหลับบนพระแท่นสมเด็จพระเจ้าแม่ของเรา.

๑ น้องชายน้อย — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ เจ้าฟ้าดมมดิ-
วงศ์วโรทัย
๒ หมอยู่งาน — หมอนวด

วันเสาร์ วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๖

วันนี้เราถูกจ้ออ่านหนังสือ เตือนให้เราอ่าน เราร้องให้
สองหน เราอ่านเล็กน้อย กลับมายายอินล้อเรา เราชกกับ
ยายอิน ห้าโมงเย็นเราไปบนเฝ้าในที่กับน้องชายโต ทูลหม่อม
มบนรับสั่งว่าเราตื่นได้รึ เราใช้คนไปหยิบมาถวาย ที่หลังเรา
จู้ม้ากลับมาอยู่กับพี่น้อง ชวนกันไปดูช้างแถวนอก ช้างมี ๓ ตัว.

๑ เฝ้าในที่ — เฝ้าในห้องพระบรรทม

วันพฤหัสบดี วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๖

เย็นเราไปเฝ้าทูลหม่อมบน พบคุณยายนั่งอยู่ที่ห้องเขียว เราถามว่าอ๋มน้องชายเล็กมาหรือ แล้วเราเข้าไปในที่ รับสั่งถามเราว่าสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ไม่เสด็จมา เราทูลว่าไม่ทราบ เราไม่ได้ขึ้นไปบนโน้น เสด็จน้ำให้เราอ๋มน้องชายเล็กออกมา เราไม่อ๋ม แม่เสด็จออกมา หมอเกาแวน^๒มาเฝ้า เอาขวดสีเขียว ๆ มาถวาย ท่านทรงรับไว้ รับสั่งว่ายังอ่อนเพลีย เราออกมากินข้าว เห็นน้องชายยุคล^๓นอนหลับอยู่ที่ห้องเขียว เฝ้าทูลหม่อมบนพร้อมกันทั้งสองคน เรากลับมาตำหนักก็ไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ ทูลว่าทูลหม่อมบนรับสั่งถามถึง แล้วก็ลงมาเร่งให้จัดได้รึ แล้วเรานอน.

-
- ๑ น้องชายเล็ก — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ๕ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ กรมหลวงพิษณุโลกประชานารถ
- ๒ หมอเกาแวน — Peter Cowan แพทย์หลวงชาวอังกฤษ
- ๓ น้องชายยุคล — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ๕ เจ้าฟ้ายุคลทิฆัมพร กรมหลวงลพบุรีราเมศวร์

วันศุกร์ วันที่ ๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

วันนี้เราอ่านหนังสือมาก เราไม่ขี้เกียจ แล้วมาเล่นกับ
 พ็อร์พิน เหย็นเราไปบนกับเจ้านายหลายองค์ เราไปนั่งกินข้าว
 ที่โต๊ะหินหลังห้องสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เราพลาดเก้าอี้ลงมา บ้าโสม
 รับไว้ เราไม่เจ็บ แต่เราต้องให้ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ประทานหนู
 ดอกพุดธาดาเราตัวหนึ่ง ทุลหม่อมบ่นไม่ได้เสด็จออก เรา
 เฝ้าในที่ กลับมาอาบน้ำ ทาขมิ้น แล้วฟังนิทานเรื่องแม่อยู่หัว
 ศรีสุดาจันทร์ เราฟังอยู่กับพิกิตยากร เราเกลียดแม่อยู่หัว
 ศรีสุดาจันทร์นัก.

๓. พิกิตยากร — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้ากิตติยากรวร-
 ดิษฐาน กรมพระจันทบุรีนฤนาถ

วันเสาร์ วันที่ ๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เราอ่านหนังสือสะกดอักษรต่ำไม่หมด เพราะเราสู้เกียจ
เราไปเฝ้าทูลหม่อมบน วันนั้นไม่เย็นนักฟุ้งทาร์ตัน^๑มาบอกเรา
ว่าทูลหม่อมบนเสด็จออกข้างหน้า เราไปเสด็จขึ้นแล้ว เราไป
เฝ้าในที่ บ้าโสมบอกเราว่าเครื่องโต๊ะมาถึงแล้ว เสด็จอาดิศ^๒
บอกว่าส่งมาข้างใน เราตั้งใจจะไปทูลทูลหม่อมบน ท่านรับสั่ง
ให้เอาไปในโน้น เราออกมาบอกแล้วเราไปดู เห็นกองอยู่
เราเปิดหีบซ่อมมีดออกดู เจ้าแข่ง^๓ยังไม่อยู่ เรากลับเข้าไปทูล
รับสั่งว่าให้รอแก้ก่อน ฟาชาย^๔ดันเครื่องโต๊ะแล้ว เจ้าแข่งมาก็
จนของมาประทาน เราดีใจมาก ตั้งแต่วันเกิดเรานับน้อย ๆ
เพราะเราจะชวนพี่น้องเลี้ยงโต๊ะเล่น เครื่องกาไหล่ทั้งนั้น เรา
ดันมากกว่าตุ๊กตา.

- ๑ ฟุ้งทาร์ตัน — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้าจุฑาทาร์ตัน
ราชกุมาร
- ๒ เสด็จอาดิศ — ดมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้า
ดิศวรกุมาร กรมพระยาดำรงราชานุภาพ
- ๓ เจ้าแข่ง — หม่อมเจ้ายางในพระราชวงศ์เธอชน ๓ พระองค์
เจ้าเพชรหึง เปนพระองค์เจ้าในรัชกาลที่ ๕
- ๔ ฟาชาย — พระองค์เอง

วันอังคาร วันที่ ๑๐ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

บ่ายสามโมงนานเราไปบน เฝ้าในห้องเขียว เราได้
 ของเล่นเพิ่มอีกสามสิ่ง เราทูลขอเดิมให้พี่น้องอีกคนละสองสิ่ง
 จะได้เท่า ๆ กัน เฝ้าที่มาบอกเราว่าลุงจักษ์ให้มาเรียกเราไปจุด
 เทียนสวดมนต์ก่อนฤกษ์พระเจดีย์ที่วัดราชบพิธ เราเรียกหมวก
 กับเกือกถุงดินใส่แล้ว ทูลลาทูลหม่อมบน ลุงจักษ์อุ้มเราขึ้น
 รถเหลือง พี่พี่พัฒน์^๑ไปด้วย เราไปถึงพลับพลา จุดเทียน
 พอพระสวดเสร็จเรากลับเข้าวัง ไปในห้องเขียว เฝ้าทูลหม่อม
 บนครู่หนึ่ง เราออกมากินข้าว กินแล้วเราไปเฝ้าเสด็จลุงเทวัญ^๒
 ยำคำเรากลับตำหนัก.

- ๑ พรพพณ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้าพรพพณ-
 ศักดิ์ กรมหลวงราชบุรีดิเรกฤทธิ์
- ๒ เสด็จลุงเทวัญ — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
 เทวัญอุไทยวงศ์ กรมพระยาเทอดวงศ์โรปกการ

วันศุกร์ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

วันนี้เราออกไปรับฎีกากับลุงจักษ์แล้วเอามาถวายทูล-
หม่อมบน แล้วเราก็กินข้าวเสร็จแล้วมานั่งคอยอยู่
ห้องเหลือง ทุ่มหนึ่งเสด็จสมโภชเจ้านายทรงผนวชที่พระที่นั่ง
อมรินทร์ เราตามเสด็จไป ฝนตกถึงท้องพระโรง ทรงทัก
น้ำตุ๋ยกับเสด็จยาย แล้วเสด็จบนพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
บูชาเทวดาแล้วเสด็จออก เราเห็นเสด็จอาตศกับเสด็จอา
วัฒนาประทับเก้าอี้มีไทรรองพานวางอยู่ตรงหน้า เวียนเทียน
แล้วเสด็จขึ้น เรากลับตำหนัก หาวนอนเต็มที ไม่ได้อาบน้ำ
นอนเลย.

- ๑ ฎีกา — หนังสือทูลราชบรรณของทูลขัตติวงศ์เกล้าฯ ถวาย สมัย
นั้นเสด็จฯ ออกรับฎีกาจากราชบรรณเป็นปกติ
หากไม่ทรงดำริว่าเสด็จฯ โดยพระองค์ได้ ก็
โปรดฯ ให้สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอทรงรับแทน
พระองค์
- ๒ น้ำตุ๋ย — พระเจ้าราชวรวงศ์เธอชน ๔ พระองค์เจ้าดวง-
ประภา
- ๓ เสด็จยาย — คงจะเป็นพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๒ พระองค์เจ้า
แมนเชย
- ๔ เสด็จอาวัฒนา — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๔ พระองค์เจ้าวัฒนา-
วงศ์ กรมขุนมรุพงศ์ศักรพัฒน์

วันจันทร์ วันที่ ๑๖ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

สี่โมงเช้าเราขึ้นเสลี่ยงไปที่พระที่นั่งพุทไธสน์ เวศน์ จุฑ
เทียนเลี้ยงพระสดับปกรณ์ ทำบุญวันประสูติทูลหม่อมย่าที่สิ้น
พระชนม์ พระนาม สมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี เราจุฑเทียน
ทำบุญเสร็จ กลับมาเฝ้าทูลหม่อมบนถวายเป็นพระราชนิพนธ์แล้ว
กลับตำหนัก กินข้าวกลางวันกับพี่พี่พัฒน์

ตอนเย็นลงจกัณฑ์ให้มาตามเราไปวัดบวรนิเวศ ถวายพุ่ม
แทนทูลหม่อม เราขึ้นรถไปกับลูกจกัณฑ์ ถึงวัดไปในโบสถ์
บูชาพระพุทไธสน์แล้วไปที่พระเจดีย์ ไปวิหารพระศาสดา
แล้วไปถวายพุ่มที่กุฏิเสด็จอวธรรม เสด็จอวธนา เสร็จ
แล้วกลับมาขึ้นรถกลับมาที่วัดพระแก้ว ทูลหม่อมบนเสด็จ
ทรงเปลื้องเครื่องพระแก้ว พอเรามาถึงสักครู่ก็เสด็จกลับ เรา
ตามมาส่งเสด็จที่อัมรินทร์.

๑ เสด็จอวธรรม — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
วรธรรมนาถ กรมพระนราธิปประพันธ์พงศ์

วันพุธ วันที่ ๒๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เราตื่นนอนเข้าอาบน้ำแล้วอ่านหนังสือ กินข้าวแล้ว
แต่งตัวคอยสมเด็จพระเจ้าสามเริ่ดเสด็จลงเรือไปบางปอน
เรากับน้องชายเล็กตามเสด็จ ถึงท่าหนักแพเราเห็นเสด็จลง
กรมหมื่นภูเรศ^๑ กับดุจจักษุ^๒ยืนอยู่กับเสด็จลงเทวัญ^๓ เราคม^๔
เสด็จลง มีขุนนางหลายคนมาส่งเสด็จ เราไม่ทันดู ลงมาถึง
เรือเราเห็นสินอ้วน^๕ เราบอกให้บ่าโสมดู เสด็จลงเทวัญลงเรือ
มาด้วย พอออกเรือเรานั่งคุยกับพี่ทหารต้น^๖ พี่จันทรพรรณ์^๗
พี่วรลักษณ^๘ พี่อรพิน^๙ ดุเรอ^{๑๐} ดุแพบ้ง^{๑๑} ดุวัดบ้ง^{๑๒} บ่าโสม^{๑๓}

-
๑. เสด็จลงกรมหมื่นภูเรศ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
ทวฤทธยดาภ กรมหมื่นภูเรศราชวง
ศ์กิต
๒. กรม — ถวายบังคม
๓. สินอ้วน — พระยาธมพรานวัช
๔. พจจันทรพรรณ์ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
จันทรพรรณ์ราชกัญญา
๕. พวรลักษณ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
วรลักษณาภ

บอกเรามาตามทาง เราออกไปหาเสด็จลุง เห็นเจ้าสายมาด้วย
 บ่ายสองโมงนานถึงวังบางปิ่น เราดีใจมากนัก เราว่าเราไป
 ถึงจะกอดทูลหม่อมบน พอขึ้นจากเรือสมเด็จพระแม่กับเรากับ
 น้องชายเล็กและเจ้านายพี่น้องไปเฝ้าทูลหม่อมบนที่พระที่นั่ง
 อุทยานภูมิเสถียร พอทูลหม่อมบนเสด็จออกมาเราวิ่งไปกอด
 ท่านก็ทรงกอดเราแล้วตรัสกับสมเด็จพระแม่กับน้องชายเล็ก ท่าน
 ไม่ให้น้องชายเล็กไปตำหนักเพราะเดดร้อน แล้วสมเด็จพระแม่
 ถวายของกับหนังสือที่เสด็จลุงทูลเกล้าฯ ถวายมาถวาย เราเล่น
 อยู่จนเย็นก็มาอาบน้ำที่ตะพานของทูลหม่อมบน เราขึ้นจากน้ำ
 เขาบอกว่าทูลหม่อมบนเสด็จไปทรงธรรม เราแต่งตัวแล้วตาม
 ขึ้นไปบนพระที่นั่งวิโรภาสพิมาน พระอมราเทศน์ เทศน์จบ
 ตรัสกับเสด็จลุงเสด็จอาแล้วเสด็จกลับ เราก็กินข้าว แล้ว
 เรากลับตำหนัก เราไม่เห็นสมเด็จพระแม่ เขาบอกเราว่าเสด็จอยู่
 สนามโครเก เราให้นายอุ้มตามไป แล้วเรากลับมาตำหนัก
 พุดเล่นกับเจ้านายพี่น้อง พอทหารเฝ้าตรงสองทุ่มเรานอน.

๖ เจ้าชาย — พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าชายต้นทองศุข

๗ นาย — พระปดียงดัด เป็นพ่อดาวต่างชนกับสมเด็จพระบิรมายาวดี

วันเสาร์ วันที่ ๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เราตื่นโม่งเศษ เรากินข้าวแล้วอ่านหนังสือ เราเงี่ย
เต็มที เราอ่านน้อย บ้าโสมเตือนให้เราอ่าน เราร้องให้ บ้าย
ที่ตำหนักแต่งตัวเจ้าอีก เจ้านายพี่น้องกลับมาจากบนบอกเราว่า
ทุกลม่อมบนเสด็จขึ้นแล้ว เราให้จันไปเอาผลไม้มาเลี้ยงกัน
แล้วเราอาบน้ำแต่งตัวขึ้นรถกลับไปบน วันนั้นน้องเราไปเฝ้าหมด
ทั้งตัวเราด้วยเป็นหกคน วันใหญ่ น้องหญิงใหญ่ พลักน้องชาย
โตหกถ่ม เสด็จน้ำหักมือน้องหญิง เสด็จแล้วเสด็จไปในที่
เราไปคอยอยู่ที่เจ้าฟ้างสด เจ้าชายจรรยา ร้องให้ เราถามก็ไม่พูด
บ้าโสมบอกเราว่าคิดถึงย่า ทรงเครื่องแล้วเสด็จออก เราตาม
เสด็จไป น้องชายโตแย่งดอกไม้เรา เราร้องให้ แล้วเรากลับ
ออกไปอีก พ่อจ้ทำน้ำข้าวตังหกรดเราผ้าเปียก เราร้องให้
กลับมาข้างใน สมเด็จพระทรงหักมือเรา ว่าเราร้องให้น้อย ๆ
พระสวมนนตjab เรากลับตำหนัก เราเล่าให้คุณยายฟังว่า

- ๑ น้องหญิงใหญ่ — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & เจ้าฟ้า
พาหุรัตมณมัย กรมพระเทพนารวต
- ๒ เจ้าชายจรรยา — พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรรยาศักดิ์กฤดากร
- ๓ ย่า — เจ้าจอมมารดาภรณ์ ในรัชกาลที่ ๔
- ๔ พ่อจ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้าอจนะ
พรพรรณวชิรญา

ทูลหม่อมบนกำลังตรัสกับสมเด็จพระเจ้าตาก กับเจ้าพระยาสุรวงษ์^๕ พี่
 อัจฉาน้ำหกรดผ้าม่วงของเรา เราเสียตาย กับเรื่องหญิงจรัส^๖
 ไปทำข้าวของของทูลหม่อมบนล้มเบี่ยงบ้าง ที่หลังเรานั่งดู
 เจ้าชายเศรษฐี^๗ ลูกชายเสด็จอานเรศ^๘ นั่งเล่นเรือกับ (เล่น) พัด
 ของเรา น่าเอ็นดู เรารัก ช่างพูดด้วย เราขอ ย่าว่าให้โตอีก
 หน่อยจะพามาให้เราใช้ เรานั่งเล่นอยู่จนยามหนึ่ง เรานอน.

-
- ๕ ดมเด็จพระเจ้าตาก — ดมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๒ เจ้าฟ้ามหา
 มาตา กรมพระยาบวรปักษ์
 ๖ เจ้าพระยาสุรวงษ์ — เจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยวัฒน์ (วร บุนนาค)
 ๗ หญิงจรัส — หม่อมเจ้าหญิงจรัส โดม เกษมสันต์
 ๘ เจ้าชายเศรษฐี — หม่อมเจ้าชายเศรษฐี กฤดากร
 ๙ เสด็จอานเรศ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้ากฤษดา
 ภาณุหาร กรมพระนเรศวรฤทธิ

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เมื่อวานเราปวดท้องไม่สบาย วันนี้เราก็อสบาย กินข้าวได้มากกว่าวานนี้ เที่ยงแล้วเราฟังหนังสือราชพงศาวดารย้อนนอนหลับ ตื่นบ่ายโมงเศษ กินข้าวได้มาก บ่ายสองโมงเศษ ทูลหม่อมบนเสด็จมาเยี่ยมเรา แล้วเสด็จขึ้นบน เราไปเฝ้าสมเด็จพระแม่ เย็นเราอาบน้ำแล้วเข้าไปนอนฟังหนังสือพงศาวดารเขมร แล้วเราให้ข้าโสมเล่าถึงราชทูตออกไปเมืองลอนดอน แต่ครั้งแผ่นดินทูลหม่อมปู่ เราเคยเห็นรูปมัทที่พระที่นั่งจักรี เสด็จยายแม่นเจียน เสด็จยายกินรีมาเยี่ยมเรา ย่ำค่ำสี่สิบเรานอน.

วันพุธ วันที่ ๑๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๖
 เราตื่นก่อนโม่ง อาบน้ำกินข้าวแล้วไปนอนพร้อมกับน้อง
 เราสี่คน เราไปนั่งอยู่ในห้องเขียวสักครู่หนึ่ง ก็เข้าไปเฝ้า
 ทูลหม่อมบ่นในที่กับแม่เส น้องชายโตตามเข้าไปเฝ้าในที่ด้วย
 เสด็จออกมาที่ห้องเขียว เรากับน้องเราได้ประทานเหรียญทอง
 ผูกคอ เหรียญหนึ่งมีตราครุฑกับตราพระเกี้ยว อีก
 ด้านหนึ่งมีหนังสือว่าที่ระลึกรัชกาลที่ ๕ เสด็จด้วยรัชกาลที่ ๒
 จุลศักราช ๑๒๔๕ เหรียญพระราชทานทั่วไป บางคนได้เงิน
 เป็นพัน บางคนได้กำไร แต่พระองค์เจ้าที่ทรงทำกระจาด^๑
 ได้ทองหนึ่งเงินหนึ่ง เหมือนกันทุกพระองค์ ที่ไม่ได้ทำกระจาด
 นั้นได้ทองแต่ทูลหม่อมยา^๒ กับสมเด็จพระตากับวังหน้า^๓ และ

- ๑ กระจาด — เครื่องกั้นที่เทศน์
- ๒ ทูลหม่อมยา — สมเด็จพระเจ้าบรมมหารัชมัยกาเธอพระองค์เจ้าตม่อม
 (ทูลหม่อมแก้ว) กรมสมเด็จพระสุตาธิบดีนราธิ-
 ประยูร เพราะเหตุที่รวมเจ้าจอมมารดา กับสมเด็จพระ
 พระมาตามหัยกา (คือกรมหมื่นมายุทธวดี ผู้เป็น
 พระบิดาสมเด็จพระเทพศิรินทราบรมราชินี) และได้
 ทรงทำนุบำรุงในพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้า
 เจ้าอยู่หัวมาแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงทรงยกย่องไว้
 ในสมเด็จพระราชชนนี พระโอรสจึงตรัสเรียกว่า
 ทูลหม่อมยา พระองค์เองตรัสเรียกแต่เจ้านาย
- ๓ วังหน้า — กรมพระราชวังบวร บวรวิชัยชาญ

พวกลูกเธอพี่น้องของเราเท่านั้น เราตามเสด็จไปเลี้ยงพระที่
พระที่นั่งอมรินทร์ เราเห็นพระโกศทูลหม่อมทวด^๕ ตั้งอยู่บน
บุษบกทองคำ กับพระยืนองค์หนึ่งทรงเครื่องงามตั้งอยู่ระหว่าง
เสาข้างเหนือ แล้วเราได้ประทานเหรียญเงินอีกเหรียญหนึ่ง
แล้วเสด็จไปทรงท่งทาน เราได้สัณห์ สลึงสาม เฟืองหนึ่ง^๖
เสด็จขึ้นเราตามเสด็จมา เห็นคนถวายดอกไม้รูปเทียน เราถาม
บ่าวโสมว่าถวายทำไมกัน บ่าวโสมบอกเราว่า ตั้งแต่ทูลหม่อมบน
บรมราชาภิเษกมาครบสิบหกปี^๗นี้เท่ากับทูลหม่อมทวด จึง
ทรงทำบุญเป็นการใหญ่ ของทูลหม่อมทวดส่วนหนึ่ง สวดมนต์
แต่เวลานี้ พระสงฆ์ห้าสิบแปดเท่าพระชันษา หล่อพระฉลอง
พระองค์ด้วย ที่เราเห็นนั่นแหละมาตั้งฉลอง บรรดาข้าราชการ
จึงพร้อมใจกันถวายรูปเทียน เทียงแล้วทูลหม่อมบนเสด็จออก
ขุนนาง รับสั่งไม่ให้เราออกไป เรานั่งอยู่ข้างใน ทูลหม่อมย่า
เสด็จมา รับสั่งถามเราว่าฟ้าชายหายดีแล้วหรือ เราทูลว่า

-
- ๕ ทูลหม่อมทวด — พระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้า-
นภาลัย
- ๖ สัณห์ สลึงสาม เฟืองหนึ่ง — เงินเหรียญได้ในทศกัณฐะนาถสำหรับ
ทรงทาน ผดตะตึงสามผด ผดตะ
เฟืองหนึ่งผด

๗. ถูกทอดหม่อมอาองค์ใหญ่ — พระเจ้าวรวงศ์เธอ (หม่อมเจ้าและ
พระองค์เจ้า) เดรัจฉา วังศ์วราวด์)
กรมหมื่นอนพวงศ์จักรพรรดิ พระ-
โอรสองค์โตพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
ชั้น ๔ เจ้าฟ้าจุฑาธุชธราดิลก กรม
พระจักรพรรดิพงศ์

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๖ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

โมงนานเราไปบน สองโมงทูลหม่อมบนเสด็จออก แล้ว
เสด็จเข้ามาทรงน้ำมูรธาภิเษกที่ศาลาข้างเหนือ เรานั่งดูเพลิน
ทีเดียว เสด็จขึ้นจากที่ทรงพลัดพระภูษาแล้ว ทรงรับพระเต้า
เบญจกรรมมาจากพระครูพราหมณ์ ทรงรดเรากับน้องเราสามคน
แล้วเสด็จขึ้นทรงเครื่องในที่ เสด็จออกทรงประเคนพระแล้ว
เวียนเทียน รับสั่งให้เราไปจุดเทียนเครื่องสังเวศ เรากลับมา
เสด็จขึ้นแล้ว เราไปห้องสมเด็จพระแม่ บ่ายโมงนานเรานอนหลับ
สามโมงเรตื่น อาบน้ำแล้วไปเฝ้าในห้องเขียว ทูลหม่อมบน
ประทานเงินนายเหรียญหนึ่ง เราทูลขอให้หญิงสุหร่าย^๑ เหรียญ
หนึ่ง เสร็จเราตามเสด็จไปดูทรงปักกลดที่กระชาด ลุงจักษ์ให้
เราเอาหนังสือมาถวายทูลหม่อมบนฉบับหนึ่ง ท่มนานเรากลับ
สองทุ่มเรานอน.

๑ หญิงสุหร่าย — หม่อมเจ้าหญิงสุหร่าย นพวงศ์

วันพฤหัสบดี วันที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

สามโมงเช้าเฝ้าที่**๑**มาบอกเราว่า เจ้าเซ่งให้เราไปจุดเทียน
เลี้ยงพระทำบุญวันสิ้นพระชนม์สมเด็จพระเจ้า ตรีเมืองแล้วเราแต่งตัว
ไปกับน้องชายโต ถึงพระที่นั่งทรงธรรมเห็นพระเทศน์ บ้าโสม
บอกว่าเข้าพรรษามีเสมอ เรามันไปบนพุทธรูปนั้นนิมนต์พระ
เข้ามา เราจุดเทียน พระสวดจบแล้วเราประเคนสำหรับ พระฉัน
ไปแล้ว พระสดับปกรณ์มา เราทอดผ้าแล้วชาวคลังเอาเงินมา
ให้เราจบ เราจบแล้วส่งให้สังฆการี แล้วเรากลับ

บ่ายสี่โมงเราไปบนเฝ้าในห้องโปรเวต ไปถึงประเดี้ยวก็
เสด็จขึ้น เสด็จในที่ ทรงเครื่องแล้วเสด็จออกขุนนาง เรา
เฝ้าอยู่ที่พระทวาร เห็นต้นไม้ทองเงินตั้งอยู่บนโต๊ะ บ้าโสม
บอกเราว่าเมืองขึ้นของทูลหม่อมบนเขาทำมาถวาย จะเป็นเมือง
อะไรไม่ทราบ ให้ทูลถามทูลหม่อมเองเถิด เสด็จขึ้นมาเรา
ทูลถาม รับสั่งว่าเมืองนางรอง^๒กับเมืองพนมสารคาม^๓ คำรับสั่ง
ให้เราไปสวดมนต์ที่พุทธรูปนั้น แต่ให้รอเทศน์ไว้คอย ทูล
หม่อมบนจะเสด็จ เราไปนิมนต์พระ สวดมนต์จบเรานั่งคอย
จนสองทุ่มนานยังไม่เสด็จ เราหาวนอนเต็มทีเลยกลับดำหนึก
พอถึงก็ถอดเสื้อแล้วนอน.

-
- ๑ เฝ้าที่ — ข้าราชการหญิงเฝ้าพระที่นั่งในพระราชฐาน
๒ เมืองนางรอง — ปัจจุบันเป็นอำเภอนางรอง จังหวัดบุรีรัมย์
๓ เมืองพนมสารคาม — อยู่ในเขตจังหวัดฉะเชิงเทรา

๓. ^๑ ^๒ ^๓ ^๔ ^๕ ^๖ ^๗ ^๘ ^๙ ^{๑๐} ^{๑๑} ^{๑๒} ^{๑๓} ^{๑๔} ^{๑๕} ^{๑๖} ^{๑๗} ^{๑๘} ^{๑๙} ^{๒๐} ^{๒๑} ^{๒๒} ^{๒๓} ^{๒๔} ^{๒๕} ^{๒๖} ^{๒๗} ^{๒๘} ^{๒๙} ^{๓๐} ^{๓๑} ^{๓๒} ^{๓๓} ^{๓๔} ^{๓๕} ^{๓๖} ^{๓๗} ^{๓๘} ^{๓๙} ^{๔๐} ^{๔๑} ^{๔๒} ^{๔๓} ^{๔๔} ^{๔๕} ^{๔๖} ^{๔๗} ^{๔๘} ^{๔๙} ^{๕๐} ^{๕๑} ^{๕๒} ^{๕๓} ^{๕๔} ^{๕๕} ^{๕๖} ^{๕๗} ^{๕๘} ^{๕๙} ^{๖๐} ^{๖๑} ^{๖๒} ^{๖๓} ^{๖๔} ^{๖๕} ^{๖๖} ^{๖๗} ^{๖๘} ^{๖๙} ^{๗๐} ^{๗๑} ^{๗๒} ^{๗๓} ^{๗๔} ^{๗๕} ^{๗๖} ^{๗๗} ^{๗๘} ^{๗๙} ^{๘๐} ^{๘๑} ^{๘๒} ^{๘๓} ^{๘๔} ^{๘๕} ^{๘๖} ^{๘๗} ^{๘๘} ^{๘๙} ^{๙๐} ^{๙๑} ^{๙๒} ^{๙๓} ^{๙๔} ^{๙๕} ^{๙๖} ^{๙๗} ^{๙๘} ^{๙๙} ^{๑๐๐} ^{๑๐๑} ^{๑๐๒} ^{๑๐๓} ^{๑๐๔} ^{๑๐๕} ^{๑๐๖} ^{๑๐๗} ^{๑๐๘} ^{๑๐๙} ^{๑๑๐} ^{๑๑๑} ^{๑๑๒} ^{๑๑๓} ^{๑๑๔} ^{๑๑๕} ^{๑๑๖} ^{๑๑๗} ^{๑๑๘} ^{๑๑๙} ^{๑๒๐} ^{๑๒๑} ^{๑๒๒} ^{๑๒๓} ^{๑๒๔} ^{๑๒๕} ^{๑๒๖} ^{๑๒๗} ^{๑๒๘} ^{๑๒๙} ^{๑๓๐} ^{๑๓๑} ^{๑๓๒} ^{๑๓๓} ^{๑๓๔} ^{๑๓๕} ^{๑๓๖} ^{๑๓๗} ^{๑๓๘} ^{๑๓๙} ^{๑๔๐} ^{๑๔๑} ^{๑๔๒} ^{๑๔๓} ^{๑๔๔} ^{๑๔๕} ^{๑๔๖} ^{๑๔๗} ^{๑๔๘} ^{๑๔๙} ^{๑๕๐} ^{๑๕๑} ^{๑๕๒} ^{๑๕๓} ^{๑๕๔} ^{๑๕๕} ^{๑๕๖} ^{๑๕๗} ^{๑๕๘} ^{๑๕๙} ^{๑๖๐} ^{๑๖๑} ^{๑๖๒} ^{๑๖๓} ^{๑๖๔} ^{๑๖๕} ^{๑๖๖} ^{๑๖๗} ^{๑๖๘} ^{๑๖๙} ^{๑๗๐} ^{๑๗๑} ^{๑๗๒} ^{๑๗๓} ^{๑๗๔} ^{๑๗๕} ^{๑๗๖} ^{๑๗๗} ^{๑๗๘} ^{๑๗๙} ^{๑๘๐} ^{๑๘๑} ^{๑๘๒} ^{๑๘๓} ^{๑๘๔} ^{๑๘๕} ^{๑๘๖} ^{๑๘๗} ^{๑๘๘} ^{๑๘๙} ^{๑๙๐} ^{๑๙๑} ^{๑๙๒} ^{๑๙๓} ^{๑๙๔} ^{๑๙๕} ^{๑๙๖} ^{๑๙๗} ^{๑๙๘} ^{๑๙๙} ^{๒๐๐} ^{๒๐๑} ^{๒๐๒} ^{๒๐๓} ^{๒๐๔} ^{๒๐๕} ^{๒๐๖} ^{๒๐๗} ^{๒๐๘} ^{๒๐๙} ^{๒๑๐} ^{๒๑๑} ^{๒๑๒} ^{๒๑๓} ^{๒๑๔} ^{๒๑๕} ^{๒๑๖} ^{๒๑๗} ^{๒๑๘} ^{๒๑๙} ^{๒๒๐} ^{๒๒๑} ^{๒๒๒} ^{๒๒๓} ^{๒๒๔} ^{๒๒๕} ^{๒๒๖} ^{๒๒๗} ^{๒๒๘} ^{๒๒๙} ^{๒๓๐} ^{๒๓๑} ^{๒๓๒} ^{๒๓๓} ^{๒๓๔} ^{๒๓๕} ^{๒๓๖} ^{๒๓๗} ^{๒๓๘} ^{๒๓๙} ^{๒๔๐} ^{๒๔๑} ^{๒๔๒} ^{๒๔๓} ^{๒๔๔} ^{๒๔๕} ^{๒๔๖} ^{๒๔๗} ^{๒๔๘} ^{๒๔๙} ^{๒๕๐} ^{๒๕๑} ^{๒๕๒} ^{๒๕๓} ^{๒๕๔} ^{๒๕๕} ^{๒๕๖} ^{๒๕๗} ^{๒๕๘} ^{๒๕๙} ^{๒๖๐} ^{๒๖๑} ^{๒๖๒} ^{๒๖๓} ^{๒๖๔} ^{๒๖๕} ^{๒๖๖} ^{๒๖๗} ^{๒๖๘} ^{๒๖๙} ^{๒๗๐} ^{๒๗๑} ^{๒๗๒} ^{๒๗๓} ^{๒๗๔} ^{๒๗๕} ^{๒๗๖} ^{๒๗๗} ^{๒๗๘} ^{๒๗๙} ^{๒๘๐} ^{๒๘๑} ^{๒๘๒} ^{๒๘๓} ^{๒๘๔} ^{๒๘๕} ^{๒๘๖} ^{๒๘๗} ^{๒๘๘} ^{๒๘๙} ^{๒๙๐} ^{๒๙๑} ^{๒๙๒} ^{๒๙๓} ^{๒๙๔} ^{๒๙๕} ^{๒๙๖} ^{๒๙๗} ^{๒๙๘} ^{๒๙๙} ^{๓๐๐} ^{๓๐๑} ^{๓๐๒} ^{๓๐๓} ^{๓๐๔} ^{๓๐๕} ^{๓๐๖} ^{๓๐๗} ^{๓๐๘} ^{๓๐๙} ^{๓๑๐} ^{๓๑๑} ^{๓๑๒} ^{๓๑๓} ^{๓๑๔} ^{๓๑๕} ^{๓๑๖} ^{๓๑๗} ^{๓๑๘} ^{๓๑๙} ^{๓๒๐} ^{๓๒๑} ^{๓๒๒} ^{๓๒๓} ^{๓๒๔} ^{๓๒๕} ^{๓๒๖} ^{๓๒๗} ^{๓๒๘} ^{๓๒๙} ^{๓๓๐} ^{๓๓๑} ^{๓๓๒} ^{๓๓๓} ^{๓๓๔} ^{๓๓๕} ^{๓๓๖} ^{๓๓๗} ^{๓๓๘} ^{๓๓๙} ^{๓๔๐} ^{๓๔๑} ^{๓๔๒} ^{๓๔๓} ^{๓๔๔} ^{๓๔๕} ^{๓๔๖} ^{๓๔๗} ^{๓๔๘} ^{๓๔๙} ^{๓๕๐} ^{๓๕๑} ^{๓๕๒} ^{๓๕๓} ^{๓๕๔} ^{๓๕๕} ^{๓๕๖} ^{๓๕๗} ^{๓๕๘} ^{๓๕๙}

วันพุธ วันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

สี่โมงเช้าเราแต่งตัวไปบน ทูลหม่อมมบนยังไม่เสด็จออก
เราเข้าไปในห้องน้ำเงิน ดูเครื่องราชกกุธภัณฑ์ เราขอบพระ
มหามาลาเพชร ดูงามมาก แล้วไปดูตู้พระแสง เราเคยเห็น
พระแสงองค์หนึ่งทูลหม่อมมบนเคยทรงเสด็จจากฐาน บ้าโสมบอก
เราว่าพระแสงหัตถ์นารายณ์ ในห้องนี้มีของหลายอย่าง เราเดิน
ดูจนทั่ว เกือบห้าโมงเสด็จออกห้องเหลือง เราออกไปเฝ้า
เลี้ยงพระที่สวนมนต์คั่นนี้ พระไปแล้ว ทูลหม่อมมบนประทับ
ตรัสอยู่กับสมเด็จพระเจ้าน้องยาเธอ เจ้าฟ้าจุฬาภรณวลัยลักษณ์
จะอยู่จนเวียนเทียนดูปล่อยสัตว์ก็หิวนัก มาถึงเราเล่าให้นาย
ฟังถึงได้เห็นเครื่องราชกกุธภัณฑ์ ขาดแต่พระมหาพิชัยมงกุฎ
บ้าโสมบอกว่าเชิญออกไปตบบนพระที่นั่งภัทรบิฐ ถ้าเราเห็นจะ
ขอบ งามมาก เกือบบ่ายห้าโมงเราไปบน ทูลหม่อมมบนกำลัง
เสวย เราเข้าไปเฝ้าในห้องเขียวแล้วออกมากินข้าว กินยังค้ำ
เจ้าแข่งมาบอกเราว่ารับสั่งให้เราไปแจกทานคนแก่ เราออกไป
จ่ายอุ้มเราไปแจกทาน คนแก่มาก แจกคนละสลึง แจกแล้ว
เรากลับมากินข้าวต่อ แล้วไปเล่นหน้าห้องเสด็จน้ำ ท่มนาน
เสียงระโคม พระเข้ามา เราชวนพี่น้องเราเข้าไปบนพระที่นั่ง
บรมราชสถิตย์ พระสวดทำรูป มีหนังสือด้วย โหรก็สวด

๑ มีหนังสือด้วย — ในพระราชพิธีทรมสัตว์คนพเคราะห์ พระสงฆ์สมณศักดิ์
เขียนคาถาทรมสัตว์ไว้ด้วยในระยจะที่จะพลัดดูได้

บ๊าโสมบอกเราว่าสวดสวดพระเคราะห์ แล้วเรานอนหลับ
หลังพระเก้าอี้ เราร้อนนัก ตื่นขึ้นมาบ๊าโสมจะอุ้มเรามาตำหนัก
เราไม่มาจะอยู่จุดดอกไม้ บ๊าโสมอุ้มเรามาห้องสมเด็จพระเจ้าแม่ นาย
รับเรามาตำหนัก นายว่าคุณยายกลับแล้ว เอาตุ๊กตามาฝาก
เรามาถึงตำหนัก กินข้าวอีก ห้าทุ่มเรานอน.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

สี่โมงเช้าเราแต่งตัวไปบน เข้าไปในห้องน้ำเงินอีก ดูรถ
เล็ก ๆ กับเรือไฟ บ๊าโสมบอกเราว่าเรือมกุฎลำหนึ่ง เรือมหา
จักรพรรดิลำหนึ่ง เสด็จออกเราออกไปเฝ้า ทูลหม่อมบนเตียง
พระห้านุพระไปแล้วรับสั่งกับทูลหม่อมอาองค์น้อย บ่าย
เราชวนพี่น้องมากินข้าวที่ห้องรับแขกของสมเด็จพระเจ้าแม่ แล้วไป
อาบน้้า โคมแก้วแตกบาดเรา เราร้องไห้ แล้วเรามาอนหลับ
บนพระแท่นของสมเด็จพระเจ้าแม่ บ่ายสี่โมงขึ้นไปเฝ้าในห้องเขียว
รับสั่งให้เราไปแจกทานคนแก่อีก เราแต่งตัวออกไป เห็นเจ็ก
แต่งตัวมากอยเฝ้า กับพระญวน เราไปเขย็นค่านับเรา แจก

๑ ทูลหม่อมอาองค์น้อย — กรมเจ้าพระยาบรมวงศ์เธอชั้น ๔ เจ้าพา
ภาณุรังษีสวัสดิวงศ์ กรมพระยาภาณุพันธุ
วงศ์วรเดช

ทานที่หน้าพระที่นั่งจักรี เวลาเจกนั้นตีปี่พาทย์ด้วย กลับมา
 ทูลหม่อมบนเสด็จไปทรงเครื่อง สมเด็จพระแม่รับสั่งว่าจะเสด็จ
 วัดพระแก้ว เราจะกินข้าวกลัวจะไม่ทัน ใส่มวกแล้วไปคอย
 อยู่ห้องเหลือง เห็นเสด็จอุปัชฌาย์^๒ ประทับอยู่บนอาสนสงฆ์
 มีคนอยู่งานพัทธวาทด้วย ทูลหม่อมบนเสด็จออก ประทับตรัส
 กับเสด็จอุปัชฌาย์แล้วเสด็จวัดพระแก้ว ข้างหน้าสนุกมาก
 จุดไฟงามมาก เสด็จถึงวัดทรงจุดเทียนพระสงฆ์แล้วเสด็จกลับ
 ถึงบนพระที่นั่งนิมนต์พระมาถวายไตร เราก็ถวายไตรพระ
 แล้วเรามากินข้าว พี่น้องเราก็ไปกินด้วยกัน แล้วเรากลับมาที่
 ห้องเหลือง พระสวดเรานอนหลับ สวดจบเราดันยังหาวนอน
 เรากลับแล้วไปเที่ยวดูขุ้มในวัง เรานึกได้ที่เรือนเจ้าบัว^๓ เคยมี
 คนขายตุ๊กตาขายไข่ เราเคยซื้อไข่ บ้าโสมว่าสามปีเข้าปี^๔แล้ว
 ยังอดสำห้จำไว้ได้ ไม่ใช่เรือนเจ้าบัว เรือนเจ้าโสภา^๕ แล้วเรา
 กลับตำหนัก สี่ทุ่มเศษเรานอน.

-
- ๒ เสด็จอุปัชฌาย์ — สมเด็จพระมหาสมณเจ้า พระองค์เจ้า
 ฤกษ์ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์
- ๓ เจ้าบัว — พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าอุบลรัตน์
 นารีนาถ กรมขุนอรรคมรรษากัทยา
- ๔ เจ้าโสภา — หม่อมเจ้าโสภา นพวงศ์

วันศุกร์ วันที่ ๒๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

สี่โมงเช้าเราแต่งตัวแขวนตราจกักรูปบน ยังไม่เสด็จออก
เรานั่งอยู่สักครู่หนึ่ง ทูลหม่อมบนเสด็จออกทรงจุดเทียนเลี้ยง
พระ ได้เวลาเสด็จลงไปสรงมุรธาภิเษก เสด็จอัญเชิญทรง
รดน้ำถวายทูลหม่อมบนด้วย สรงแล้วเสด็จขึ้นมาทรงเครื่องใน
ห้องน้ำเงิน เจ้าเซ่งมาบอกให้เราไปจุดเทียนสังเวทเวทดา เรา
ลงไปจุดแล้วกลับขึ้นมา ทูลหม่อมบนทรงเครื่องเสร็จก็เสด็จ
ออก พระยาลงแล้วกลับไป เสด็จออกพระที่นั่งจักรี เราไม่ได้
ตามเสด็จออกไป แอบมองดูที่พระทวารเห็นตำรวจขึ้นเป็นแถว
กับเจ้านาย แล้วขุนนางเดินเข้ามาถวายคำนับทูลหม่อมบน
แล้วไปยืนตามที่ เจ้าพระยาภาณุวงศ์^๑ นำกงสุลต่างประเทศ
เข้ามา เราเห็นคนหนึ่งแต่งตัวมีพู่บาด้วย แล้วมีผู้หญิงอ่าน
แอตเตรสถวายพระพรทูลหม่อมบน แล้วเรามาพบกับสมเด็จพระ
ทูลหม่อมบนเสด็จขึ้น เปลี่ยนเมียพระยาภาณุ^๒ เอาจานถวาย
รับสั่งกับเปลี่ยนแล้วเสด็จขึ้นมาบนพระที่นั่งบรมราชสถิตย์ เจ้า
นายผู้หญิงถวายพระพร มีทูลหม่อมย่าเป็นต้น เสด็จบิณฑิยัง

๑ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ — เจ้าพระยาภาณุวงศ์มหาโกศาธิบดี
(ท้วม บุนนาค)

๒ เปลี่ยนเมียพระยาภาณุ — ท่านผู้หญิงเปลี่ยน ภาณุกรวงศ์

กับท้าววรจันทร์เป็นผู้อ่าน ทูลหม่อมบนทรงอ่านตอบแล้วรับสั่ง
ว่าคนมากอยหามาก เสด็จออกมีคนคอยเฝ้ามาก ผู้หญิงก็ถวาย
ดอกไม้หลายคน เสด็จออกประทานผ้ากับเงินห่อหนึ่ง แล้วทรง
ทักคนที่มาเฝ้า แล้วเสด็จขึ้นทรงแจกข้างใน เราเก็บกำของ
ทูลหม่อมบนได้อันหนึ่ง เราถวาย ท่านประทานให้เราเอามาเล่น
ให้บ๊าโสมอ่าน เราให้อ่านแล้วเรากลับตำหนัก บ๊าโสมบอก
เราว่าเงินห่อละสิบตำลึง ผ้าสองสำหรับทรงแจกเท่าพระชั้นษา
บ้ายห้าโมงเสด็จนำให้มาตามให้เราไปบน เฝ้าในห้องเขียว
ทูลหม่อมบนทรงลื้ม รับสั่งให้เราไปแจกทานแล้วรับสั่งว่าวันนี้
ไม่มี มีต่อพรุ่งนี้ ย่ำค่ำแล้วฝนตก รับสั่งให้เราไปจุดเทียน
วัดพระแก้ว ประทานเทียนจุดไฟฟ้าให้เราไป จ้างอุ้มเราไป
ทรงวอ จุดเทียนแล้วกลับมาดูซุ้ม ข้างหน้า^๓ สนุก พระยา
โชฎึกให้ตักตังวเรา เรามาคอยตามเสด็จอยู่ที่ห้องสมเด็จพระแม่
ท่มหนึ่งเสด็จออกทรงเลี้ยงโต๊ะ สองท่มเศษเล็ก เสด็จทรง
พระราชยานไปตำหนักแพ^๔ ทรงเรือไฟเที่ยวทอดพระเนตรตาม
แม่น้ำ.

๓ ข้างหน้า — พระราชฐานฝ่ายหน้า

๔ ตำหนักแพ — ทาราวรดิฐ

วันเสาร์ วันที่ ๒๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

เราไปบนเกือบ่ายห้าโมง พระเทศน์จบกัณฑ์หนึ่งแล้ว
เราไปถึงประเดี้ยวเทศน์จบอีกกัณฑ์หนึ่ง แล้วเสด็จลงมาแจก
ทาน เรากับน้องชายโตช่วยทูลหม่อมบนแจก ทูลหม่อมบน
ทรงแจกยังไม่หมด รับสั่งให้เราแจกต่อไป แจกเสร็จแล้ว
เราตามเสด็จข้างหน้า รับสั่งให้เราแจกอีก เสด็จขึ้นเสวย
เราอยู่แจกจนหมดจึงกลับมาเฝ้าในห้องเขียว แล้วออกมากิน
ข้าวเย็นที่พระเฉลียง แจกกาดเชิญพี่น้องเรากินโต๊ะฝรั่งนี้ ที่
ตัวไม้มาเราให้ขายอันกับหญิงสุหร่ายไปเชิญ ย่ำค่ำแล้วรับสั่ง
ให้เราไปจุดเทียนวัดพระแก้ว ราชพันอุ้มเราไปทรงวอ ถึงวัด
จุดเทียน พระสวดมนต์แล้วเรากลับ พระสวดมนต์วันละห้ารูป
ทั้งสามวัน มาถึงพระที่นั่งจักรีเห็นแต่งที่พระสวดมนต์ ยังไม่
เสด็จออก เรามานั่งคอยอยู่จนทุ่มนาน หาวนอนเลยกลับ
ตำหนัก จีเสด็จมา เห็นซุ่มหายหาวนอน เทียวดูซุ่มจน
สองทุ่มเศษกลับมาตำหนัก อาน้ำแล้วกินขนมปัง ยามเศษ
เรานอน.

วันอาทิตย์ วันที่ ๒๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

สี่โมงเช้าเราแต่งตัวไปบน เลี้ยงพระที่พระที่นั่งจักรี
สามสิบบรูป เราขึ้นไปถึงยังไม่เสด็จออก ห้าโมงนานเสด็จออก
เลี้ยงพระ พระฉันแล้วพระศรีสุนทร^๑มาขึ้นอ่านประกาศหน้า
เครื่องสังเวท แล้วเสด็จขึ้น เกือบบ่ายโมงเรากลับตำหนัก
กินข้าวกลางวัน บ่ายสี่โมงนานเราไปบน เห็นคนนั่งเวียนเทียน
รอบพระที่นั่งข้างล่าง เราขอหลีกไป ทูลหม่อมมบนกำลังเสวย
อยู่ในห้องเขียว ห้าโมงเจ้านายพี่น้องแต่งตัวแฟนซีไปตามกาด
เราเชิญ เราแต่งทหารบก น้องชายโตแต่งทหารเรือ แต่งไทย
แต่พี่น้อง^๒องค์เดียว ย่ำค่ำแล้วทูลหม่อมมบนทรงพาไปนั่งโต๊ะ
พร้อมกันที่พระที่นั่งมุลสถานบรมอาสน์ เรานั่งตรงกับน้องชาย
โต รวมพี่น้องซึ่งนั่งโต๊ะทั้งตัวเราด้วยสี่สิบคน ที่นั่งโต๊ะไม่ได้
ก็ไปพร้อมกัน เลี้ยงเสร็จแล้วหมายจะมีเชอคัสเหมือนคราว
ก่อน ไม่มี เพราะทูลหม่อมมบนท่านไม่ได้รับสั่งไว้ เรากลับ
ตำหนัก ถอดเสื้อแล้วไปเที่ยวดูชม

เมื่อวันแรมห้าค่ำนั้น เจ้านายขุนนางแต่งตัวสวมเสื้อ
เยียรบับทุกคน วันนั้นทูลหม่อมมบนเสด็จเที่ยวทอดพระเนตร
นอกวัง เราตามไปทันทีเขามัโรงหอย เสด็จขึ้น เป็นการเสร็จ
การเฉลิมพระชนมพรรษาในวันนี้ เรากลับมาตำหนัก สี่ทุ่มเศษ
เรานอน.

๑ พระศรีสุนทร — พระยาศรีสุนทรโคหาร (น้อย ขาจารย์ยางกูร)

๒ พี่น้อง — พระเจ้าบรมวงศ์เธอ^๓ ๕ พระองค์เจ้าหญิงผ่อง

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

บ่ายสี่โมงเราได้ยินเสียงยิงปืนสลุต เรารีบมาจะอาบน้ำ
แต่งตัวไปบน หมอมากวาดยา เราต้องรออยู่ กวาดยาแล้ว
ไปบน เสด็จขึ้นแล้ว แม่ว่าศบอกรว่าเสด็จอยู่บนดาดฟ้า
บ้ำโสมอ้อมเราตามไป พบทูลหม่อมบนกับสมเด็จพระ
พระเนตรอยู่บนโน้น เราก็ก็นั่ง เห็นทหารกับข้างยาวกับม้า
แต่งเครื่องมายืนรับแขกเมือง ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าเจ้าเมือง
ออสเตรเลีย เสด็จกลับมาเสวยในห้องเขียว คำเสด็จในที่
เรากลับมาตำหนัก ขายอินมาเล่าถึงไปดูลูกแขกเมือง แล้ว
เราไปนั่งเล่นกับคุณยาย เราเล่าถึงข้างยาวชื่อพระยาปราบ-
ไตรจักร แล้วเมื่อกลางวันสมเด็จพระประทานขันครอบนาก
สำหรับหนึ่งกับกระโถนนากใบหนึ่ง สองทุ่มเศษเรานอน.

๓ ข้างยาว — พลายหอมจันทร์ ได้มาแต่ด่านเมืองชัยในรัชกาล
ที่ ๕ ขนระวางพระราชทานนามว่าเจ้าพระยาปราบ-
ไตรจักร งามดูได้ทพพรภณตถสถาน

วันศุกร์ วันที่ ๒๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๖

เราตื่นนอนเข้าอาบน้ำกินข้าวแล้วนั่งเล่น สี่โมงเช้าเรา
แต่งตัวใส่เสื้อเย็บแบบนุ่งตัวนุ่งขึ้นเสื้อขึงไปกับน้องชายโต ไป
ห้องสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยังไม่ทันประหมัด เราปลูกประหมัด ประหมัดขึ้น
แล้ว เรามาเฝ้าทูลละอองธุลีพระบาท ทรงพระอักษรอยู่ที่ห้องเขียว
ห้าโมงยังไม่เสด็จ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวให้เรากินข้าวกลางวัน ย่ำเที่ยง
แล้วเสด็จออก ทรงฉลองพระองค์เย็บแบบขาว ทรงพระภูษา
เขียนทองพันทวย มหาเดชะกึ่งนุ่งขาวทั้งนั้น ทรงพระราชยาน
ทอง ทหารยืนรายทางตลอด ถึงวัดพระแก้วเสด็จบนโบสถ์
เจ้านายขุนนางพร้อม พระสงฆ์นั่งอยู่ด้วย อ่านหนังสือแล้ว
ชุบพระแสงในหม้อน้ำ (มนต์) พราหมณ์เชิญน้ำใส่ถ้วยโมรา
ประดับเพชรมาถวาย เสด็จแล้วประทานเรากับน้องกิน เจ้านาย
มีวังหน้าเป็นต้น ขุนนางกินน้ำทุกคน เสร็จแล้วเสด็จกลับ
จ่ายอุ้มเราตามเสด็จมาทางข้างใน เราเห็นยายอินนึ่งข้าวห่ม
ข้าวผ้าปักทอง ผู้หญิงมาก เต็มไปทั้งวัด เสด็จกลับมาทรง
พระราชยาน ขากลับมีแต่เรากับน้องชายโต น้องหญิงใหญ่
กลับเสียก่อน แกร่งให้ฉุนน้องชายโต เสด็จถึง ถวายบังคม
พระบรมอัฐิแล้วทรงพลัดพระภูษา เสด็จขึ้นประทับบนพระที่นั่ง
ไพศาล ข้างในถือน้ำเสร็จแล้ว เสด็จบนพระที่นั่ง เรากลับ
ตำหนัก บ่ายสามโมงนานฝนตก เราเล่นน้ำฝน ขยายอินเดินมา

เราใช้บ่าวไปเรียกมาเล่นกับเรา ห้าโมงเราไปบนฝ้าในห้อง
เจี้ยว ทูมนานเสด็จพระมหาปราสาท เสด็จทางใน ทรงจุด
เทียนแล้วพระศรีสุนทรอ่านประกาศ พระสวดมนต์ มีหม่อมเจ้า
สาว ๆ นั้งเก้าอี้ฟังสวด เรา รู้จักแต่หญิงมณฑาทีกับหญิง
เสมอวงษ์ สวดจบ เรากับเจ้านายช่วยกันถวายเทียนพระสงฆ์
เราหวนนอน ยังไม่เสด็จขึ้น เรากลับดำหนัก สี่ทุ่มเรานอน.

วันจันทร์ วันที่ ๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

สามโมงเช้าเราแต่งตัวขึ้นเสลี่ยงไปกับน้องชายโต เอา
ข้าวกับกล้วยให้ปลาในสระ เฒ่าแก่มาบอกให้เราไปทรงบาตร
พระหมดแล้วเราไปบน อยู่หน้าห้องรับแขกของสมเด็จพระ
พุทธหม่อมบนประทมต้น เราไปเฝ้าบนพระที่นั่งดำรงสวัสดิ
ชั้นบน ห้าโมงเศษเสด็จ สมเด็จพระอัมเราลงมา ถึงพระมหา
ปราสาทพุทธหม่อมบนทรงจุดเทียนเลี้ยงพระ โถยาคู^๑วันนี้ของ
เจ้านายต่างกรม เมื่อวานของขุนนาง เสด็จขึ้นแล้วเรากลับ

๑ โถยาคู - คือโภชวาทาคูสำหรับถวายพระในพระราชพิธี แต่งอย่าง
วิจิตรประภคณ

ดำหนัก นอนกลางวัน บ่ายสี่โมงตื่นแล้วแต่งตัวไปบนกับ
เสด็จน้ำ สองทุ่มเสด็จพระมหาปราสาท วันขึ้นปีพาทย์มโหรี
ไม่ได้ประโคม หม่อมเจ้าที่จะกว่นข้าวทิพย์แต่งตัวนุ่งขาวห่ม
ขาว ไม่เหมือนวันก่อน ทรงจุดเทียน พระให้ศีลแล้วพระศรี
สุนทรมาขึ้นอ่านประกาศเหมือนทุกวัน พระสวดจบแล้วเสด็จ
มาข้างใน ทรงรดน้ำสังข์เจิมหม่อมเจ้า แต่หม่อมราชวงศ์ทรง
รดด้วยพระเต้าทอง เพราะไม่ได้เป็นเจ้า รดสังข์ไม่ได้ หม่อม
เจ้าลงไปแล้ว ทูลหม่อมบนทรงพระราชนานเสด็จไปโรงกว่น
ข้าวทิพย์ เรากับน้องหญิงใหญ่ขึ้นพระราชนานไปด้วย หม่อม
เจ้านั่งกะทะ กะทะละสองคน^๒ ทูลหม่อมบนทรงรดน้ำสังข์
ทุกกะทะ แล้วทรงพระเต้าฤๅรดอีก จุกหลุดเราเก็บถวาย
ประทานให้เจ้าพนักงานไว้ เจ้านายเทนมเนยน้ำส้ม หม่อมเจ้า
จับพายกว่น ปีพาทย์ประโคมแล้วเสด็จกลับขึ้นอัมรินทร์หน้า
พระที่นั่งจักรี กริ่งพระทวารหลายหนไม่มีใครเปิด เสด็จ
เข้าทางพระทวารห้องออฟฟิศหน้าห้องสมเด็จพระแม่ ประทับพระ
ทวารหน้าห้อง รับสั่งให้หาสมเด็จพระแม่ เรากลับดำหนัก สี่ทุ่ม
เศษเรานอน.

๒ หม่อมเจ้านั่งกะทะ กะทะละสองคน — หม่อมเจ้าที่จะกว่นข้าวทิพย์
นั่งประจำกะทะละสององค์

วันจันทร์ วันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

ห้าโมงเช้าแต่งตัวใส่เสื้อปักทอง ใส่สังวาลเพชรกลัดเข็ม
พระรูปทูลหม่อมบนกับสมเด็จพระเจ้าแม่ ไปคอยตามเสด็จที่พระที่นั่ง
จักรี ทูลหม่อมบนทรงฉลองพระองค์เต็มยศทหารหน้า เทียง
แล้วเสด็จออกทรงพระราชยานทอง เราไปวอสองคนกับน้อง
หญิงใหญ่ ประทับวัดราชประดิษฐ์ที่หนึ่ง ทูลหม่อมอาองค์น้อย
เลี้ยง แจกของเจ้านายด้วย เจ้านายผู้ชายได้รััดประคด เจ้านาย
ผู้หญิงได้กระเช้ากับดอกไม้ช่อ เสร็จแล้วเสด็จวัดจักรวรรดิ
เป็นที่สอง วัดสัมพันธวงศ์ที่สาม วัดปทุมคงคาที่สี่ บ่าย
สามโมงนานเสด็จกลับ เราเปลี่ยนเครื่องอาบนํ้าที่บน แล้ว
กลับมาหาหม่อมกวาดจา แล้วแต่งตัวไปบน ซอของกินสนทนกับ
สมเด็จพระเจ้าชายขนิมนเงินแกไก่ เราขอแจกเจ้านาย แล้วขอฝาก
คุณยาย เจ้าสาย^๒ กับเจ้าจอมก็ขายอีกหลายคน ท่มหนึ่งกลับ
ตำหนัก เราเล่าให้คุณยายฟังว่าพระอริยมนันที่อยู่วัดเทพศิรินทร์
จวนตายแล้ว ทูลหม่อมบนรับสั่งบอกเราว่า วัดนี้เป็นวัด
ทูลหม่อมย่าที่สิ้นพระชนม์ ท่านทรงสร้างถวาย เกือบสองท่ม
เราอน.

๑ เต็มยศทหารหน้า — เต็มยศทหารบก

๒ เจ้าสาย — พระวิมาดาเธอ พระองค์เจ้าสายสวลีภิรมย์
กรมพระสุทธสาสน์นาฏ พระมารดาสมเด็จพระ
เจ้าฟ้า กรมหลวงเทพบุรรมมาเมศวร

วันพุธ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เราตื่นโม่งเช้า กินข้าวแล้วโกนผม สี่โมงนานแต่งตัว
นุ่งเยียรบับแดง ใส่เสื้อเยียรบับม่วง ใส่มาลัยเพชร แต่ง
เสร็จแล้วขึ้นเสลี่ยงตามสมเด็จพระเจ้าแม่ไปบน ทูลหม่อมบนกำลัง
แต่งพระองค์อยู่ที่เรียกว่าห้องพระโรง ภูษามาลาเข้ามาทรง
เครื่องถวาย ทรงพระมหากรุณาที่ท่าซุ่มขึ้นใหม่ งามมาก ทรง
พระแสงขรรค์เนาวโลหะ แล้วเสด็จไปทรงพระที่นั่งพุทไธศวรรย์
เราไปเฝ้าสองคนกับน้องหญิงใหญ่ เราสนุกมาก คนที่คู่ก็มาก
เป็นคราวแรกที่เราได้ตามเสด็จ^๑ กระบวนพยุหยาตรา^๒ดูไม่ว่าใคร
จะทัน กระบวนมากจริงๆ เราไปถึงหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์
เห็นสมเด็จพระเจ้า กับเสด็จน้ำ ประทับทอดพระเนตรอยู่ที่ศาลา
เหนือพระที่นั่งสุทไธสวรรย์กับน้องเราสามคน ทูลหม่อมทรง
ไปรับเงินตลอดทางจนถึงวัด ประทับทรงเปลื้องเครื่อง ถวาย
กุญแจแล้วเสด็จต่อไปจนถึงวัดที่สาม เราเป็นผู้เลียงและแจก
ของ วัดพระเชตุพนที่หนึ่ง วัดราชบูรณะที่สอง วัดราชบพิธ

๑ เป็นคราวแรกที่เราได้ตามเสด็จ — เป็นคราวแรกที่ได้ตามเสด็จ
พระราชดำเนินออกนอกพระ-
ราชฐานบนทางการ

๒ กระบวนพยุหยาตรา — กรู้นวดวงกระบวนพยุหยาตรา
พระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
ทรงเครื่องตน

ที่สาม วัดสุทัศน์ที่สี่ ห้าโมงนานเดินกระบวน เทียงแล้วถึง
วัด กลับมาถึงในวังเวลาพลบ เรากลับดำหนัก แจกของเล่น
น้องทุกคน แต่ขวดหมึกเราให้บ้ำโสมไว้สำหรับจดไดร้ของเรา
อาบน้ำแล้วไปนอนเล่ากับบ้ำโสมถึงไปวันนี้ เราตื่นทูลหม่อม
อาจค์น้อยมาก ขวนเราให้กินมะพร้าวอ่อนแล้วทำนรับสั่งว่า
จะลงท้องอย่ากินเลย เป็นครั้งแรกที่เราได้ตามเสด็จ เราถาม
หลวงนายศักดิ์บั้ง นายชู้บั้ง แล้วมาชักบ้ำโสมบั้ง คุยกัน
อยู่จนสองทุ่มนาน เรานอน.

วันพุธ วันที่ ๒๖ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เราตื่นนอนเช้าแต่งตัวแล้วทูลลาทูลกระหม่อมปู่ มากับ
สมเด็จพระเจ้าไปลาคุณยาย แล้วมาบน ทูลหม่อมบนยังเสด็จอยู่
ในที่ เราไปที่ท้องพระโรงหลังที่ติดกับพระที่นั่งจักรี เฝ้า
เจ้านายบำ ๆ น้ำ ๆ อา ๆ ทูลหม่อมบนเสด็จมาแล้ว สมเด็จพระ
เจ้ากับเสด็จน้ำเสด็จไปลงเรือก่อน เราตามเสด็จทูลหม่อมลง
เรือเวสตรีกับน้องชายโต ทูลหม่อมบนประทับตรัสกับขุนนาง
หลวงนายศักดิ์อ้อมเรามาลงเรือก่อน เรือออกจากค้ำหนักแพ
ประมาณบ่ายโมงหนึ่ง แล้วเรือเดินขึ้นไปกลับที่หน้าวัดราชา-
ธิวาส เมื่อเราจะมาบำโสสมทรงกระแสง เรือเดินมาถึงปากน้ำ
บำสี่โมง ทูลหม่อมบนเสวย เรือออกดีใจจะได้กินของแสด
เราอดมาหลายวันเพราะเราเจ็บเป็นไข้ เสวยแล้วเสด็จไปรับ
ของถวาย เรามากินข้าว เรือหยุดที่หน้าบ่อมผีเสื้อสมุทร มี
ยิงสลุดแล้วเรือเดินมาถึงสันดอน เราได้ข่าวที่ทูลหม่อมบน
ทำนรับเตลกราฟว่าลูกเสด็จอาโสออกเป็นผู้หญิง ว่าออกเมื่อ
วันอังคาร เรือจอดอยู่ที่สันดอน นอนท่มหนึ่ง.

๓ ลูกเสด็จอาโส — หม่อมเจ้าหญิงประวาศสวัสดิ์ พระธิดาพระเจ้า
บรมวงศ์เธอชน ๔ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิตย
กรมขุนพิทยาทามพยุหิชาดา ซึ่งเวदानนทรงรับ
ราชการอยู่ที่กรุงลอนดอน

วันอาทิตย์ วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เรามาถึงหน้าบ่อมผีเสื้อสมุทร ที่บ่อมยังสด ถึงตำหนัก
แพบ่ายโมงหนึ่ง เราตามเสด็จทูลหม่อมบนขึ้นมาทรงทักทาย
เจ้านายขุนนาง และตรัสถามถึงราชการตามเคย แล้วเสด็จขึ้น
จากตำหนักแพ ประทับอยู่ข้างหน้า รับสั่งให้เราเข้ามาก่อน
จะได้เตรียมตัวไปดูโล่ชิงช้า เรากลับเข้ามาข้างใน บ้าโสมวิ่ง
ไปรับ จูบเราใหญ่ เพราะคิดถึงเรามาก อ้อมเราเข้ามา เราเห็น
เจ้านายผู้หญิงเสด็จขึ้นไปคอยรับเสด็จมาก เราเฝ้าท่านแล้ว
กลับตำหนักหาคุณยาย ตรวจของ ได้ให้ผ้าพันบ้าโสมผืนหนึ่ง
จะให้ลงจักษผืนหนึ่ง บ่ายสามโมงนานแต่งตัวไปบน บ่าย
ห้าโมงแล้วจึงได้ไปขึ้นรถหน้าพระที่นั่งจักรี คราวนี้ไม่ได้ไป
กระบวนช้าง ทูลหม่อมบนไม่ได้รับสั่งไว้ จัดไม่ทัน ไปดูที่
ศาลาวัดสุทัศน์ตามเคย แต่เกือบค่ำไม่ได้เห็นอะไร พระยา
โชฎึกเป็นผู้แห่ กระบวนมากกว่าพระยาราช กลับมาเกือบทุ่ม
แล้วตามเสด็จไปสมโภชลูกแม่ทับทิม^๑ ช่อวุฒิไชยเฉลิมลาภ^๒
กลับตำหนักเล่นต่อ^๓กับบ้าโสม นอนหลับ.

- ๑ แม่ทับทิม — เจ้าจอมมารดาทับทิมในรัชกาลที่ ๕
๒ วุฒิไชยเฉลิมลาภ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ กรมหลวงดิ้งห-
วิกรมเกรียงไกร
๓ เล่นต่อ — เครื่องเล่นชนิดหนึ่งเป็นหินรูปต่างๆ ตัดต่าง ๆ
ต่อเป็นบ้าน เป็นสะพาน เป็นหอคอยได้

วันเสาร์ วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

สี่โมงเช้าไปบน ทูลหม่อมบนยังไม่ประทมต้น เสด็จ
เข้าที่บนพระที่นั่งดำรงสวัสดิ์ ลุงจักษ์เข้ามาจัดที่พระณัน เรา
ไปนั่งเล่นอยู่ด้วย เกือบห้าโมงเราไปบนโน้น นั่งอยู่กับสมเด็จพระ
แม่สักกรูหนึ่ง ทูลหม่อมบนประทมต้น พระเข้ามา ประโคมขึ้น
รับสั่งให้เราลงมาทรงประเคน แล้วเรามาตั้งฟังหนังสือพระราช
พงศาวดาร ตอนเมื่อพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าทรงตั้ง
การอุปราชภิเษกพระบาทสมเด็จพระพุทธเลิศหล้านภาลัยเป็นกรมพระ
ราชวัง (บวร) เราฟังอ่านถึงพอรับพระสุพรรณบัฏแล้วก็ให้
บ๊ายโสมเล่าต่อไป พอได้ยินพระสุรเสียงทูลหม่อมบน เราออก
มาที่พระณัน ทูลหม่อมบนรับสั่งให้ภูษามาลาไปเชิญพระแก้ว
ยอดข้าหลวงเดิมมา แล้วท่านทรงลองเรา รับสั่งชมว่าหน้าเรา
คล้ายพระพักตร์ของท่าน รับสั่งจะให้เราแต่งถ่ายรูป แล้วเสด็จ

๕ พระเกยวดยอด — เครื่องประดับชนิดหนึ่ง ทำด้วยทองคำฝัง
เพชรมียอดแหลม ถัดมาครอบพระเมาด ๕
ทรงเรียกว่าพระเกยวดยอดข้าหลวงเดิม ก
เพราะพระเกยวดยอดของคนพระบาทสมเด็จพระ
พระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงเมื่อได้กัณฑ์

มาประธานสาขนาฬิกาคณตาราชประสิทธิ์^๒ เสด็จขึ้นแล้วเรา
กลับตำหนัก วันนี้ที่ตำหนักแต่งตัวฟ้ายาวมาด^๓ แต่งอย่าง
ฟังสวดไปถ่ายรูป เสร็จเราไปบน เค้าที่ห้องเขียว องค์จร^๔มา
ทำกรอบอยู่ที่พระเจดีย์ หูลม่อมบนท่านต้องประธานเครื่อง
ให้กิน ทุมนานเสด็จออกพระที่นั่งจักรี เจ้านายที่จะโสกันต์
ถวายไตร เสด็จขึ้นแล้ว เรากลับตำหนัก นอนขมมานาน.

๒ คณตาราชประสิทธิ์ — พระยาประสิทธิ์ศักดิ์การ (หงส์ ดุจรัตนกุล)
เป็นพ่อเดิมเจ้าพระยาบวรมาด ในรัชกาลที่ ๒
เป็นเจ้าพระยาดีวิวัฒนมนตรี

๓ ฟ้ายาวมาด — ดมเดิมเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ 'เจ้าฟ้า
เยาวมาลย์นฤมล กรมขุนลวราลโยธิน
ดกษณอด

๔ องค์จร — พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าจรรยาดีวงศ์
กรมหมื่นปราบปราม

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

ตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วเล่นกับน้องชายโต พี่เขวามา
มาแต่งตัวที่มุก บ่ายสี่โมงนานเราแต่งตัวไปบน ทุลหม่อมบน
ทรงฉลองพระองค์เยียรบับ ทรงพระภูษาเจียนทอง เสด็จลง
มากอยอยู่ที่เกยเป็นนาน เจ้านายที่จะโสกันต์ยังไม่ลงมา ต้อง
เร่งกันหลายหน ทุลหม่อมบนท่านทรงฉุนน้อยๆ แห่เย็น
มาก แห่กลับคำ เมื่อถึงพระมหาปราสาทรับสั่งให้เราเอาหนังสือ
มาถวายเสด็จน้ำใบหนึ่ง เจ้านายที่โสกันต์นั้นคือพี่จันทรา-
สุรทวารหนึ่ง พี่สุวภักตรวิไลยพรรณหนึ่ง พี่เขวามาฉมุล
หนึ่ง แต่พี่จันทรานั้นอายุสิบสอง สององค์สิบเอ็ด มีการแห่
และการเล่นหลายอย่าง วันนี้เราไม่ทันดู เห็นแต่โอดะพ่อ^๑
สมเด็จพระเจ้าตากกับลูกจักษ์กำกับกระบวน เมื่อเวลาแห่กลับมาถึง
เจ้านายขึ้นไปแล้ว ทุลหม่อมบนทรงแจกเงินคู่เคียง^๒ สมเด็จ
เจ้าตากกับลูกจักษ์ก็ได้ประทานด้วย เสด็จขึ้นแล้ว เราขึ้นเสลี่ยงที่
มุกโรงละครกลับมาดำหนัก กินข้าวแล้วไปนอนฟังบ้ำโสมเล่า
พงสาวดาร หลับสองทุ่มนาน.

๑ โอดะพ่อ — การเดินกตางแจ้ง เดินที่สนามหน้าหน้าพระที่นั่งจักรี
เนื่องในงานพระราชพิธีโสกันต์

๒ คู่เคียง — ชุนนางที่เดินสองข้างในกระบวนแห่

วันจันทร์ วันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

บ่ายสามโมงนานแต่งตัวไปบน ทูลหม่อมบมยังเสวยอยู่ในห้องเขียว สี่โมงทูลหม่อมบมทรงเครื่องแล้วเสด็จลงมาประทับตรัสกับน้ำด้วยกับเจ้าคุณเฒ่า^๑ ที่พระที่นั่งทรงธรรม แล้วเสด็จมาประทับพระเก้าอี้ที่ริมเกย กระบวนยังไม่ทันเข้ามาเจ้านายลงมาแล้ว แก่เจ็ดเมื่อวานนี้ ทูลหม่อมบมท่านต้องรับสั่งให้หาเก้าอี้มาให้หนึ่ง พอกระบวนเข้ามา ทูลหม่อมบมประทับบนเกย ส่งลงยานมาศแล้ว กระบวนเดินจนหมดข้าหลวง ทูลหม่อมเสด็จทางหน้าโรงละคร มาบนพระที่นั่งแล้วเสด็จออกพระทวารพระที่นั่งจักรี ทรงพระราชยานมาประทับเกยพระที่นั่งอาภรณ์พิโมขปราสาท เมื่อเราไปถึงเห็นพวกโหมงครุ^๒ แล้วได้เห็นขุนนางนั่งในปะรำที่สนามหญ้า พอเสด็จขึ้นเรากลับดำหนัก ช่วยแก้ของ(แต่งองค์)พี่เขวมาล^๓ บำโสมบอกเราว่าพี่จันทราแต่งองค์ที่พระดำหนักทูลหม่อมย่าพี่กลาง^๓ แต่งที่เรือนของพี่กลางเอง พี่เขวมาลเป็นของสมเด็จแม่ทรงแต่ง คุณกันถึงไห้โสกันต์ ยามหนึ่งเรานอน.

๑ เจ้าคุณเฒ่า — เจ้าคุณจอมมารดาเฒ่า เจ้าจอมมารดากรมพระราชวังบวร บวรวิไชยชาญ

๒ พวกโหมงครุ — พวกเล่นการเดินกต่างแจ้งอีกพวกหนึ่ง

๓ พี่กลาง — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้าหญิง
สุวภักตร์วิไลยพรรณ

วันอังคาร วันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

ตื่นก่อนโม่งกินข้าวแล้วเล่นต่อ นายกับบ๊าโสมเตือนให้อ่านหนังสือ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จกลับจากบน เรารับไปกินเครื่องฝรั่งบนโน้น วันนั้นเครื่องมาก ทูลหม่อมอาองค์ใหญ่ท่านทรงทำบุญ เอาของมาถวายสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว พราหมณ์มายกอุลูป^๑ ที่ตำหนัก เราลงไปรับ ลูกพระครูเป่าสังข์ เราแจกเงินพราหมณ์ทุกคน ท้าวศรีสัจจาเป็นผู้นำมา ของที่เอามาขึ้นมีข้าวตอกเป็นต้น บ่ายสามโมงเศษไปบน ทูลหม่อมบนยังเสวยอยู่ในห้องเขียว เสวยแล้วทรงเครื่องเสด็จมาที่เกย เรียกกระบวนเข้ามา ส่งเจ้านายลงยานมาศเหมือนทุกวัน หมดกระบวนแล้วเสด็จพระมหาปราสาท วันนั้นฝรั่งมาคึกมาก ตามเสด็จบนพระมหาปราสาท หลวงนายศักดิ์อุ้มเรามาทางนอกทุกวัน ต่อแก้กลับจึงตามเสด็จทางข้างใน เมื่อกระบวนมาถึง มีละครสัคนมื่อถือดอกไม้ทองเงินออกไปรับ แก้กลับ รับบนชาลาพระมหาปราสาท บ๊าโสมบอกว่าฟังมีเมื่อแผ่นดินทูลหม่อมปู่แก้กลับเรากลับตำหนักตามเคย พี่เขามาแก้กลับเราช่วยแก้ไขของเปลืองเครื่องเสร็จเรามากินข้าว วันนั้นหลวงนายศักดิ์ให้ลูกกระรอกเราตัวหนึ่ง เราใส่หม้อกรัณฑ์ไว้ แล้วนอนฟังหนังสือพงศาวดารตอนพระเจ้าอยู่หัวทองเสวยราชสมบัติ นอนเกือบยาม.

๑ ยกอุลูป — เมื่อเสด็จพระบรมมหาราชวังแล้ว พราหมณ์มกานาดังช
เขามารดถวายเจ้านายชั้นสูง ถวายพระศักดิ์พระพรและ
ถวายของ

วันพุธ วันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

ตื่นเข้าโมงหนึ่งแล้วแต่งตัวไปบน สองโมงนานทูล-
หม่อมบนเสด็จลงมาส่งเจ้านายที่เกยแล้วขึ้นพระมหาปราสาท
เหมือนเวลาเย็น แต่โอรสพ่อและโอรสแม่ไม่ได้เล่น เมื่อ
เจ้านายขึ้นบนปราสาทแล้วเปลี่ยนเครื่องทรงถอด^๑ ออกไป
ข้างหน้า นั่งบนเก้าอี้ ภูษามาลาแยกพระเกศาแล้วพระถวาย
ศีล ทูลหม่อมบนเสด็จไปทรงรดน้ำสังข์ แล้วทรงตัดจุก แล้ว
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมขุนภูวไนย กับกรมขุน
บดินทร์ กรมขุนเจริญทรงแบ่งกันตัด พระฤกษ์สามโมงมีเศษ
โกนแล้วลงไปทรงน้ำเข้าไกรลาสก่อน แล้วขึ้นมาที่ที่ทรง
ทูลหม่อมบนประทานน้ำก่อน แล้วถึงวังหน้ากับเจ้านายต่างกรม
กับเสนาบดี ข้างในก็ทรงรดหลายพระองค์ มีสมเด็จพระแม่เป็นต้น
นอกจากเจ้านายมีเจ้าคุณกลาง^๒ คนหนึ่ง เสร็จแล้วขึ้นมาแต่ง

^๑ เครื่องทรงถอด — ทรงพระภูษาขาวจับ ทรงฉลองพระองค์ผาขาว
ชายขยับทอง คัดอย่างฉลองพระองค์ครุย ทรง
สวมแต่พระกรข้างซ้าย แขนฉลองพระองค์
ข้างขวาโอบขึ้นไปพาดเฉียงพระองค์ดำ ทรงนม
ทับ ทรงบานพบทนต์พระกรข้างขวาข้างเดียว
ทรงดำยรัดพระองค์ มีของผูกข้อพระหัตถ์
พระบาท

^๒ เจ้าคุณกลาง — ชื่อปาก เป็นขิดาเดิมเตจเจ้าพระยาบรมมหาประ-
ยูรวงศ์ (ดิศ)

องค์นั่งจิบหม้อต๋อออกไปถวายของพระ ทูลหม่อมบนทรงรด
น้ำสังข์ เจิม แล้วกลับมาที่พระที่นั่งอาภรณ์ เจ้านายโสกันต์
ทรงเครื่องต้น ทรงชฎามหาภูษาทั้งสามองค์ มยุรฉัตร^๓ เชิญ
เครื่อง^๔ เปลี่ยนเครื่องขาวแต่งแดงหมด คู่เคียงสวมเสื้อครุย
งามๆ แห่กลับแล้วเรามาตำหนัก บ่ายแต่งตัวไปบน ตอนแห่
ไปสมโภชเปลี่ยนทรงมงกุฎทั้งสามองค์ ถึงพระมหาปราสาท
เวียนเทียนสมโภช แล้วทูลหม่อมบนประทานหีบลงยากับ
แหวนองค์ละสี่วง เงินองค์ละสองถุงใหญ่กับถุงเล็กอีกถุงหนึ่ง
เจ้านายข้างหน้าทรงเจิม ข้างในสมเด็จพระเจ้าแม่กับเสด็จยายแม่น-
เจียนสองพระองค์เท่านั้น แห่กลับได้ยินว่าเกิดวุ่นกัน บางคน
ว้าง บางคนว่าข้าง ทูลหม่อมบนรับสั่งถามก็ไม่ได้ความ ของ
แต่งตัวพวกนางสระ^๕ หัวจุกหายไม่มีเกี้ยวเป็นสามคน เรากลับ
ตำหนักได้ยินแต่โจษกันเรื่องนี้ แต่พูดไม่มีใครเหมือนกัน เรา
นอนยามหนึ่ง.

- ๓ มยุรฉัตร — มยุรฉัตรในท่อนหมายถึงนางเชิญพุ่มทำด้วยหาง
นกยูง มีตามถ้อย เดินนำหน้าพระยานมาศ
- ๔ เชิญเครื่อง — นางเชิญเครื่อง เดินตามกระบวณแห่
- ๕ นางสระ — เด็กผู้หญิงแต่งตัวได้เกี้ยว นุ่งผ้าตายพนเชยว
หม้อแพรดีแฉ่ด เดินพนมมือตามกระบวณแห่

วันเสาร์ วันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

ต้นนอนเข้าออกมาพบลมัยเมียเสด็จลงท้าวญาเจ้าชาย
ลูกมาหาเรา เสด็จแม่เสด็จกลับจากบนรับสั่งให้เจ้าไชศรี^๑ มา
ตามเราขึ้นไปบนโน้น เราขึ้นไปกินเครื่องฝรั่งแล้วนั่งเล่นกับ
เจ้าไชศรี บ่ายสามโมงนานเราไปบน ทูลหม่อมบนเสด็จอยู่ใน
ห้องเขียว ทรงเครื่องเสด็จออก พวกขุนนางทูลลา เสด็จขึ้น
แล้วทรงทอดเรา รับสั่งว่าเมื่อไรจะโตเป็นหนุ่ม เสด็จนำพา
ลูกลมัย^๒ มาเฝ้า รับสั่งให้เราไปเชิญหีบพระมหาสังข์ เราไป
เชิญกับเจ้าแข่ง แกล่นใหญ่ว่าเรายังเด็กน่ะไม่ควรจะทรงใช้
แกต้องอุ้มเราขึ้นหีบ เราเชิญมาถวายทูลหม่อมบน ท่านทรง
อ้อ^๓ เราใหญ่ ประทานน้ำสังข์ เติม แล้วประทานเงินชั่งหนึ่ง
ยายอินก็ได้ประทานเบี้ยหวัดเต็มสองชั่งตามที่เคยได้ เป็นส่วน
ที่รักเรา เราดีใจมากที่ทูลหม่อมบนทรงใช้เรา แล้วเราทูลลา
กลับดำเนินกั ฟังบ้ำโสมเล่าถึงแผ่นดินพระพุทธยอดฟ้า หลับ
ไม่ต้องกอดกับนาย.

๑ เจ้าไชศรี — หม่อมเจ้าหญิงไชศรี ปราโมช

๒ ลูกลมัย — หม่อมเจ้าไทรทศประพันธ์ พระวรวงศ์เธอ กรมหมื่น
เทววงศ์วโรปการ

๓ ทรงอ — ทรงโปรดปราน

วันจันทร์ วันที่ ๒๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๖

สี่โมงเช้าแต่งตัวไปบน เฝ้าบนพระที่นั่งดำรงสวัสดิ์ ทูล
หม่อมบนรับสั่งให้เราไปเลี้ยงพระ^๑ บ้าโสมอ้มเรามาส่งลงจักษุ
ที่พระทวารพระที่นั่งจักรี เราไปวอถึงตำหนักแพ เลี้ยงพระ
แล้วไปดื่มน้ำเย็นแล้วกลับมาเฝ้าทูลหม่อมบนถวายทางว่า
เรือนมัจฉา^๒ กับทางว่าพระสงฆ์ที่มานั้น มีเสด็จอุปัชฌาย์กับ
กรรมหนัสนวชิรญาณวโรสเป็นต้น รวมทั้งหม่อมเจ้าพระและ
ราชาคณะฐานายกสิบรูป แล้วเราลงมากินข้าว แล้วกลับขึ้นไป
ทูลถามทูลหม่อมบนถึงเรื่องเลี้ยงโต๊ะจีน รับสั่งว่าอย่าสองโมง
ให้เรามากินเถิด เรากลับมาทูลสมเด็จพระเจ้าแล้วกลับตำหนัก
บ้ายสองโมงเราแต่งตัวอย่างจีนไปกินโต๊ะที่ห้องสี่ชมพู ถัดห้อง
ไปบริเวณออกไป ทูลหม่อมบนกับเจ้านายต่างกรมบ้าง พระองค์
เจ้าก็มากหลายพระองค์ เครื่องโต๊ะของพระยาโชฎีกทำถวาย มี
พัดตำมจีวกับแพรแดงเป็นของแจก แต่พัดของทูลหม่อมบน
สะเปดนคิด งามมาก เลี้ยงเสร็จ เมื่อเสด็จขึ้นรับสั่งกับบ้า
โสมว่าเรากินช้อนชาหก ยังจะอยากรับโต๊ะสูง ให้นั่งโต๊ะเตี้ย
เราเอง แล้วเรากลับตำหนัก เล่นตุ๊กตา นอนที่ม่าน.

๑ รับสั่งให้เราไปเลี้ยงพระ — เสด็จในวันเทศกาดตรุษจีน เบนราช-
ประเพณีมาแต่รัชกาลที่ ๔ ให้เลี้ยงขนม
จีนพระท้าวหนกแพ แดงมแดง โต๊ะจีนใน
พระราชฐานและตงเครื่องตั้งเวลายพระบ้าย
๒ ทางว่าเรือนมัจฉา — บัญชีขอผูกมัดเรือนมัจฉามาเลี้ยงพระท
้าวหนกแพ

วันอาทิตย์ วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๖

บ้ายสี่โมงแล้วแต่งตัวไปบน เฝ้านในห้องเจี้ยว รับสั่งให้
ไปตามเสด็จเฝ้าศพพระยาไชยสุนทร^๑ รับสั่งให้นุ่งสักรมทำ
ใส่เสื้อดำ เรากลับมาบอกบ้ายสี่โมงแล้วออกมากินข้าว แต่งตัว
ไปตามเสด็จ ทูลหม่อมมบนทรงรถ เรากับพี่หญิงสุทธาทิพย-
รัตน์ กับพี่กลาง พี่เล็กไปรถพระที่นั่ง เจ้านายพี่น้องที่ตามเสด็จ
ใส่เสื้อขาวนุ่งสักรมทำบ้าง น้ำเงินบ้าง ทองค้ำ ถึงเมรุรับสั่งว่า
พระยาไชยสุนทรได้เป็นพระพี่เลี้ยงแต่ยังทรงพระเยาว์ จึงได้
เสด็จมาเฝ้า เขาทำเมรุผ้าขาวมีแขกสวดด้วย ทูลหม่อมมบน
เสด็จเข้าไปประทานเพลิงในเมรุ เราฟังจะเคยเห็นเฝ้าศพคราว
นี้ ดมกลิ่นอัน ย่ำคำเสด็จกลับ เราไปห้องสมเด็จพระแม่ ท่าน
รับสั่งถามว่าทรงจุดผักเคห์หรือเสด็จเข้าไปเฝ้าในเมรุ เราทูล
แล้วมากินข้าวอาบน้ที่บน กลับจากบนสองทุ่ม ถึงค่านัก
นอนยามหนึ่ง.

---

๑ พระยาไชยสุนทร — ขอมเดิมชื่อเจม เป็นบิดาของเจ้าพระยา
ธรรมศักดิ์มนตรี (ด้น เทพหัสดิน)

วันจันทร์ วันที่ ๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๖

บ้ายส์โง่งนานไปบน เฝ้าในห้องเขียว เสวยแล้วเสด็จ
ออก แต่ไม่ได้ทรงเครื่อง เสด็จขึ้น รับสั่งให้เราเอาหนังสือ
ไปให้เสด็จอาสวาศดีคัตถ์ฉบับหนึ่ง วันนั้นรับสั่งใช้เรามาก ทรง
ชมว่าเราได้ราชการ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จขึ้นก็ทรงชมเรา พอเรา
จะกลับ จันบอกเราว่าฉลากพวกพระยาไชยสุรินทร์เอามาถวาย
แล้ว เรากลับขึ้นไปเฝ้าอีก เราทูลทูลหม่อมบน ท่านเสด็จ
ออกไปทรงรับมา แล้วประทานเราสองผล เราทูลขอให้น้อง
ชายน้อยสองผล ถนอมน้องพระยาไชยสุรินทร์เอามาถวาย
ให้เราถูงหนึ่งสามสิบผล กับฉลากถูงหนึ่งสิบห้าผล หีบของ
ถูงสองหีบ เราขึ้นฉลากแล้วกลับตำหนักยามหนึ่ง แจกผ้าพัน
กับเงินเฟื้องพวกบ่าว แล้วนอนสันทุม สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จ
เข้ามดฝนตก.

313

923.1593

212 46 2/01

๔๕

วันพุธ วันที่ ๖ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๖

ตื่นเช้าก่อนโม่ง กินข้าวแล้วแต่งตัวไปเฝ้าสมเด็จพระ
 สองโองสมเด็จพระแม่ทรงเครื่อง จุฑารูปเทียนทูลลาทูลหม่อมปู้
 แล้วเสด็จไปบน พบเสด็จน้ำที่พระเจดีย์ ทูลหม่อมบนเสด็จ
 ไปทูลลาทูลหม่อมย่า เสด็จกลับขึ้นมาทรงผูกมือน้องสามคน
 แล้วเสด็จมาประทับตรัสกับเจ้านายผู้หญิงที่มาคอยส่งเสด็จ
 แล้วเสด็จทางพระทวารจักรี เรากับน้องชายโตตามเสด็จทูล
 หม่อมบน เจ้านายขุนนางมาส่งเสด็จที่ตำหนักแพตามเคย
 ประทับตรัสสักครู่หนึ่งก็เสด็จลงเรือพระที่นั่ง เรือออกจากท่า
 เวลาประมาณสามโมงเช้า นาน้อยเรือเวสาตรีไปไม่ถึง ต้อง
 เสด็จเรือสตูร ถึงบางปิ่นเวลาบ่าย คราวนี้เจ้านายพี่น้องตาม
 เสด็จมาก เหลือแต่พี่กิตติยากรกับพี่ผ่องไม่ได้ไป เย็นเสด็จอา
 ทองแถมเฝ้าเรามาให้ นำเอนดูดี เทียมมากก็ได้ เราตั้นรถ
 ขึ้นนั่งที่สารถึ ทูลหม่อมบนเสด็จลงมาทรงลากปรทานเรา
 แล้วเสด็จประทับที่ตะพาน เกือบค่ำเสด็จขึ้นไปบนเรือน ทอด
 พระเนตรเจาะหน้าต่างใหม่ แล้วรับสั่งว่าคิดถึงสมเด็จพระบาทสัน

๑ เสด็จอาทองแถม — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้าทอง-
 แถมถวัลย์วงศ์ กรมหลวงดำรงพงศ์าดิศรศุภกิจ

พระชนม์^๒ แล้วประทับทรงผูกคอกไม้ประทานสมเด็จพระเจ้าแม่กับ
เสด็จน้ำ เราลงมาเล่นกับพี่น้องข้างล่าง สองทุ่มแล้วเรานอน
ยังไม่เสด็จขึ้น.

๒. สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ พระองค์เจ้าอนุชาตฤทธาภิบาล
พระราชโอรส

วันเสาร์ วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๖

ตื่นเช้ามืดก่อนโงะ จะไม่อาบน้ำซักเป็นคราบ ต้องทน
อาบน้ำหนาวเต็มที กินข้าวต้มแล้วแต่งตัวคอยสมเด็จพระเจ้าแม่
สองโมงเช้าสมเด็จพระเจ้าแม่เสด็จไปลงเรือท่าหน้าบ้านเสด็จลงเทวัก

มาตามระยะทาง(เรา)เล่นของเล่นบ้าง ดูตามบ้านราษฎรบ้าง
ได้เห็นบ้านแห่งหนึ่งดีเหลืออีก จางวางเขบอกว่าเขาเรียกบ้าน
อรัญญิก ดีดาบขาย มีกรวยปักบอกร่องน้ำตลอด บ่ายสองโมง
เรือถึงท่าเจ้าสนุกซึ่งเรียกว่าบ้านขวาง กรมการทำพลับพลารับ
เสด็จ ทูลหม่อมมบนเสด็จขึ้นจากเรือแล้วทรงจัดที่ให้เจ้านาย
เจ้าจอมพัก เป็นฝนตกปรอยๆ ไม่มีแดดวันยังค่ำ ทูลหม่อมมบน
เสด็จไปทรงม้า เรานอนที่มหนึ่ง.

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๖

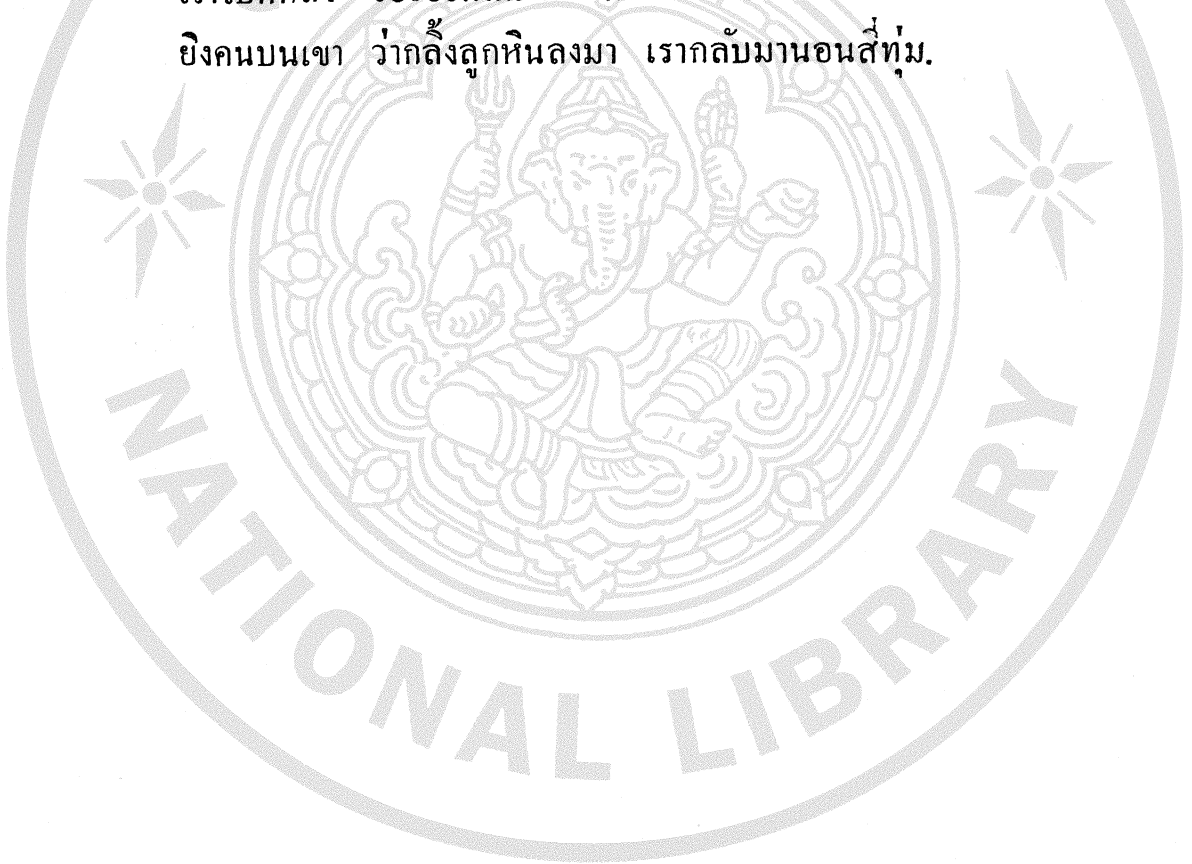
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาปลูกเราแต่ยังไม่สว่าง เพราะเจ้าแก้ว
ตลับกับคุณท้าวตากายกลั่นเจ้าพนักงานแกนี้กว่าสิบทุ่มแล้ว
ถูกขันเอะอะกันวัน ทูลหม่อมมบนก็ต้องประหมัดขึ้น รับสั่งว่า
โหรดีต้องใส่ประจำไม้กระบอง ย่ำรุ่งแล้วเสด็จจากที่ประทับ
บ้านขวาง ทูลหม่อมมบนทูลว่า เราไปรถกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว นายไป
ด้วย คราวนี้เป็นคราวแรกเราตามเสด็จกระบวนม้ากระบวน
หนึ่ง รถเทียมม้ากระบวน รถขี่กระบวน วอกระบวน
ข้างกระบวน ข้าวของเครื่องใช้บรรทุกเกวียน ระยะทางตั้งแต่
บ้านขวางถึงบางโคมตรอยห้าสิบเส้น มีบ้านราษฎร มีของขาย

มีข้าวหลามเป็นต้น ถึงที่ประทับร้อนหนองคนที่ทางสามร้อย
ห้าสิบเส้น ถึงเขาคอกสี่ร้อยห้าสิบเส้น เราได้ลงจากรถดูรูป
เทียนบูชาแล้วขึ้นรถ รวมระยะทางห้าร้อยแปดสิบเส้น ตั้งแต่
ทำเจ้าสนุกจนถึงค่ายหลวง ทำเต็น้อยู่ทั้งนั้น พระที่นั่งของ
ทูลหม่อมปู้ก็ยังมี ทูลหม่อมบนประทับที่เต็น เต็นของทูล
หม่อมบนงามมาก ข้างในก็อยู่เต็นทั้งนั้น เราอยู่กับสมเด็จพระ
เสด็จน้ำประทับเต็นหนึ่ง บ่ายทูลหม่อมบนเสวย รับสั่งให้
สามคนที่ถูกใส่ประจำมารำถวาย เสร็จเสด็จขึ้นนมัสการพระ-
พุทธบาท เราตามเสด็จทางข้างหน้าขึ้นบันไดนาค สมเด็จพระ
เสด็จทางข้างใน ทูลหม่อมบนเสด็จเข้าในพระมณฑป ทรง
นมัสการพระพุทธบาท ถวายต้นไม้ทองเงินคู่หนึ่ง ดาดคลุม
แผ่นหนึ่ง แล้วสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกับเจ้านายเจ้าจอมเข้าไปบูชา แล้ว
ทูลหม่อมบนรับสั่งให้สามคนมารำถวายพระพุทธบาท แต่งตัว
นุ่งตัวนุ่งห่มแพรสี รำแล้วถอดลูกประคำ เสด็จศิลาเจ็ดยอด
เป็นมงกุฎของทูลหม่อมมาทรงสร้าง แล้วทรงพระดำเนิน
ทอดพระเนตรตามพระวิหารเล็ก ๆ เราได้เห็นที่แห่งหนึ่งริม
พระเจดีย์ ได้ยินทูลหม่อมบนรับสั่งว่าวิหารพระยาแกรกสร้าง
มีพระศรีอารียะอยู่ในนั้น เสด็จกลับ เรานอนสองทุ่ม.

วันจันทร์ วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๖

ต้นย่ำรุ่งไปคอยทรงบาตร ทรงบาตรแล้วเสด็จถ้าประทุน
 ทูลหม่อมบนทรงม้า เราไปรถกับสมเด็จพระเจ้าแม่ ถึงถ้าประทุน
 ไม่มีเทียบ ทูลหม่อมบนทรงคน รับสั่งให้ตำรวจไปต่อว่า
 เจ้าเข่ง ได้เทียบไปต่อที่หลัง เสด็จเข้าถ้าเสี้ยก่อน ต้องใช้
 เทียนเล็ก ๆ ที่เราเอาไปบูชาพระ ต้องรี ๆ ขำสารเข้าไป ใน
 ถ้ำนั้นมีพระเจดีย์องค์หนึ่งเป็นศิลา ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าของ
 ทูลหม่อมบุ๋มทรงสร้างไว้ แล้วไปขอ ไปดูที่รอยดินพรมบ่อ
 พรมล้างเนื้อ แล้วเสด็จถ้าระฆัง ต้องบินเขาสูง บ้าโสม
 ไม่ให้เราขึ้น เราร้องให้ว่าเสี้ยแรงได้มาแล้ว เราจะขึ้นให้ได้
 ต้องยอมให้เราขึ้น ถึงปากถ้ำลงไม่ได้ ได้แต่มองดู เราทูลถาม
 ทูลหม่อมบนว่าเรียกถ้าอะไร รับสั่งว่าเรียกถ้าใครเคาะระฆัง
 แล้วเสด็จกลับ เป็นเสด็จเที่ยวอีก ทูลหม่อมบนทรงช้าง
 เสด็จน้ำก็ทรงช้าง ช้างในที่ยังไม่เคยขี่ช้างไปช้าง เราไปขอกับ
 สมเด็จพระเจ้าแม่ ถึงธารเกษมเสด็จลงจากช้างพระที่นั่ง เสด็จขึ้นกับ
 เจ้าจอมไม่ได้ลงเดินตามเสด็จมา ได้ยินรับสั่งว่ามีเกยช้างมา
 เสด็จทอดพระเนตรตามพื้นปราสาท เราไม่เห็นเป็นอะไร เห็น
 มีแต่พื้น รับสั่งให้คนเก็บดอกโศกมาถวาย เราเห็นว่าแต่ก่อน
 คงสนุก มีต้นโศกตามลำธารร่มดี บ้าโสมทูลถามว่าใครสร้าง
 ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าของพระเจ้าอยู่หัวปราสาททอง แล้วเสด็จ

กลับ เรามาข้างพระที่นั่ง ประทับที่หินดาบ แต่ไม่ได้เสด็จลง
จากข้าง เสด็จกลับมาค้ำหวงประมาณสองทุ่ม ได้ยินเสียง
ปิ่น เราพูดว่าปิ่นใครยิงอะไร สมเด็จพระรับสั่งว่าพลุ เราทูล
ถามว่าศพลุใคร ท่านรับสั่งว่าเขาคงบูชาพระพุทธเจ้า สักครู่หนึ่ง
แม่เสมาเชิญเสด็จสมเด็จพระแม่กับเรา ว่ามีผู้ยิงปิ่นตกมาในค่าย
เราไปที่หลัง เอะอะกันมาก แล้วจึงได้ความว่าปิ่นทหารหน้า
ยิงคนบนเขา ว่ากลิ้งลูกหินลงมา เรากลับมานอนสัทุ่ม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๔ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๖

ต้นก่อนย่ำรุ่ง โมงเศษเสด็จจากค่ายหลวง ทูลหม่อมบน
ทรงม้า เรามารถเทียมม้ากับสมเด็จพระเจ้าแม่ นายมาด้วย ประทับ
ร้อนบางโหมด องค์สาย^๑ทำเดินรับเสด็จ ประทับอยู่นาน
ราษฎรมาถวายของคนละเล็กละน้อย ประทานเงินทั่วกันหมด
เจ้าพระยาพลเทพ^๒ทำของเลี้ยง แด่ดออ่อน เสด็จจากที่ประทับ
ร้อน ข้างในจี่ม้าตามเสด็จ ฝุ่นมาก ม้าลำพองนัก ต้องลง
จากม้าหมด เหลืออยู่แต่เสด็จน้อยองค์เดียว ทรงมาจนถึงที่
ประทับ เราต้องยืมแว่นตากันฝุ่นของสมเด็จพระเจ้าแม่มาใส่ ถึงที่
ประทับบ้านขวางประมาณห้าโมงเศษ ท่านผู้หญิงอิม^๓ ขยาย
พื้หน^๔มาเฝ้าถวายตาลอ่อน แล้วใครเราไม่รู้จักเอาสัตว์มาถวาย
เราได้ประทานหมี่ตัวหนึ่ง น้อยหญิงใหญ่ได้ประทานนกกระทา
น้อยชายโตได้ประทานไก่ฟ้าพระยาลอ ย่ำค่ำแล้วเรานอน.

-
- ๑ องค์สาย — พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้าสายสนิทวงศ์
๒ เจ้าพระยาพลเทพ ฯ — นามเดิม รอด กิตยาณมิตร
๓ ท่านผู้หญิงอิม — ภริยาเจ้าพระยาสุรวงศ์ไวยวุฒิ (วร)
๔ พื้หน^๕ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
ศรีวิไลยดิถีชน กรมขุนสุพรรณภาควดี

วันศุกร์ วันที่ ๑๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๖

สามโมงเช้าเร้อออกจากที่ประทับบ้านขวาง เรือไฟจักร
ท้ายจูงเรือปิกนิกของเรา เทียงแล้วถึงบ้านอรัญญิก ทูลหม่อม
บนเสด็จขึ้นก่อน พอเรือสมเด็จพระเจ้าแม่ถึง สมเด็จพระเจ้าแม่เสด็จขึ้น
เราตามเสด็จขึ้นไป ทูลหม่อมบนประทับอยู่ที่ลานวัด ทรง
ชมมดต่าง ๆ ทรงทอดาบประทานเราเล่มหนึ่ง วัดนั้นชื่อวัด
เทพถาวร มีผู้ปฏิสังขรณ์ขึ้นใหม่ มีพระสงฆ์หลายรูป ทูล
หม่อมบนถวายเงินพระ สมเด็จพระเจ้าแม่ก็ถวาย ชาวบ้านที่นั่นเป็น
ลาวทั้งสิ้น มีของทองดอกบวบทำเป็นเครื่องแต่งตัวมาถวายด้วย
ทูลหม่อมบนทรงช้อหลายอย่าง ประทับช้อยู่ได้ร่มไม้ พวก
ชายมานั่งแน่น แล้วเสด็จกลับลงเรือพระที่นั่ง ออกจากบ้าน
อรัญญิกถึงบางปอนย่ำค่ำ เรือเราจอดหน้าบ้านเสด็จลงเทวัญ
ขึ้นหลังวัง พอเรามาถึงทูลหม่อมบนก็เสด็จลงมาที่เรือน น้อย
ชายกลาง* น้อยชายน้อย น้อยชายเล็กมาจากบางกอก คุณยาย
ก็มาด้วย เรานั่งคุยเล่าถึงที่ได้ไปเห็นแล้ว นอนสองทุ่ม.

* น้อยชายกลาง — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & เจ้าฟาคะเรพ-
รุดมธำรง

วันพุธ วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

เรานอนเข้ากินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ วันนี้พระยา
ศรีสุนทรมหา เราได้ให้คุมมกม้อักษรพระนามเกล้ารับหนึ่ง
ห้าโมงนากลับมาตำหนัก บ่ายไปบน เฝ้าในห้องน้ำเงิน เสด็จ
แล้วเสด็จไปพระมหาปราสาท เสด็จทางใน มีเจ้าโณนจก
สองคน แล้วออกไปข้างหน้า ทรงจุดเทียนพระสวตมนต์ แล้ว
เสด็จไปตรัสกับสมเด็จพระเจ้า ถึงเรื่องที่พระยาราชยังไม่ได้ออกไป
ถึงไอ้อ้อ รับสั่งให้เกณฑ์คนเพิ่มเติมไปอีก ให้พระยาพิชัย
ยกไปตั้งอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ เราได้ยินทูลหม่อมมบนรับสั่งว่ามนมา
เสมอ แล้วรับสั่งราชการอื่นต่อไป ไปบอกนั้นเรื่องพระวิภาค-
ภูวดลไปถึงเมืองน่าน ได้ทำแผนที่แล้ว ยามเศษเสด็จขึ้น เรา
กลับมามาตำหนัก นอน.

๑. ให้พระยาพิชัยยกไปตั้งอยู่ที่ทุ่งเชียงคำ — ในบันไดออกกลับมามาตั้งอยู่ที่
ทุ่งเชียงคำ แวดล้อมเมืองขึ้นหลวงพระบางเข้ามาออก จึง
โปรด ฯ ให้พระยาพิชัย (มิ่ง) กับพระยารณชัยชาญยุทธ
(ครุฑ) แด่ยังเปนพระยาธุโชทัย คุมทัพเมืองเหนือขึ้นไปก่อน
แล้วให้พระยาราชวรานุกูล (เวก บุญรัตพันธุ์) ยกตามไป
ทางหลวงพระบางอีกกองหนึ่ง และให้เตรียมกองทัพใหญ่ไว้
(ถ้าจำเป็นก็จะโปรด ฯ ให้สมเด็จพระเจ้าฟ้า กรมพระยาบวร
บริรักษ์ ซึ่งดำรงราชการมหาดไทยเสด็จเป็นแม่ทัพใหญ่ขึ้น
ไป) แต่ปรากฏว่าช้อยกมาคราวนี้ไม่แข็งแรงเหมือนคราวก่อน
จึงไม่ต้องยกกองทัพหลวงไป

วันศุกร์ วันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

ตื่นสองโมงเช้า อาบน้ำกินข้าวแล้ว เรียนหนังสือในห้อง
รับแขก แล้วมากินข้าวกลางวัน บ่ายสี่โมงนานไปบน จี่เสลียง
ไปด้วยกันสามคน น้องชายโตน้องชายน้อยไปพร้อมกับเรา
เฝ้าในห้องเขียว ทุ่มหนึ่งลุงจักษ์ให้มาตามเรา เราไปแะใน
ห้องโอฟิต เสด็จลุงเทวัญให้ดอกจามจรีเรามาถวายทูลหม่อม
บน เราเอามาถวาย เรากราบทูลว่าของกรมหมื่นนเรศ รับสั่ง
ให้เรากลับไปถาม เรากลับมาทูลอีกว่าของกรมหมื่นนเรศ
รับสั่งถามถึงต้น พระเทพผลเป็นผู้เอามากก็ไม่รู้จัก บอกแต่ว่า
เขาว่าต้นนี้ที่บางกะปิ ลุงจักษ์สั่งให้หาดันมาถวายทูลหม่อมบน
แล้วเราไปเสวยโต๊ะกับลุงจักษ์ น้องชายโตตามไปที่หลัง บ้า
โสมให้มาตามเราว่าทูลหม่อมบนรับสั่งให้หา เรากลับมา ได้
ประทานฉลากสีผล เราขอแถมได้อีกผลหนึ่ง ได้เสื้อกุดเข
สองเสื้อ เราให้ลุงจักษ์เสื้อหนึ่ง ให้นายเสนอเสื้อหนึ่ง แล้ว
เรากลับมาเฝ้าทูลหม่อมบน เมื่อเรายังไม่ได้ออกไปหาลุงจักษ์
เราได้ยินทูลหม่อมบนรับสั่งเล่าถึงทูลหม่อมบูว่า เมื่อยังพระ
เยาว์ ทรงพระดำเนินเล่นอยู่ พระชนนีเห็นจะครวญๆ กับเรา
เขาร้องว่าขโมย ท่านรับสั่งถามว่ามีหางหรือไม่มี เสด็จจึง
ไปทอดพระเนตร แล้วรับสั่งว่ามันก็คนนี่เองนี่ก็จะมีหาง
ท่านทรงหมายว่าจะมีหาง สองทุ่มแล้วกลับมาจากบน นอน
ยามนาน,

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๖

สามโมงนาน เจ้าแข่งให้สองโคมมาบอกเราให้ไปเลี้ยง
พระพุทธรูปนิเวศ เราแต่งตัวแล้วก็เสด็จไป สี่โมงนานให้
นิมนต์พระ พระสงฆ์สิบห้ารูปเข้ามาฉัน ฉันแล้วสดับปกรณ์
ร้อยหนึ่ง เมื่อพระกำลังฉัน บ้าโสมพาเราไปดูพระกุฏิที่ทูล-
หม่อมบนประทับเมื่อทรงผนวช สนุกลายเขียน เป็นเรื่องของ
ทูลหม่อมบนทั้งนั้นตั้งแต่โสกันต์จนทรงผนวช แล้วกลับมา
ถวายพระราชกุศลทูลหม่อมบนที่บนห้องเขียว เทียนนานเสด็จ
ในที่ เรามีกินข้าวกลางวันกับเสด็จน้ำ บ่ายโมงนานกลับ
ตำหนักนอนกลางวัน ตื่นนอนแล้วไปบนเฝ้าในห้องเขียว
ย่ำค่ำแล้วรับสั่งให้ไปสวดมนต์มีเทศน์ เราไปถึงนิมนต์พระมา
สวดมนต์ สวดจบแล้วมีเทศน์ พระโพธิวงษ์เทศน์ เทศน์จบ
แล้วแจกเงินเจ้านายพระองค์ละสลึง เหลือแจกถวายกรมขุน
เจริญผลไปแจกเจ้าพนักงาน เป็นเสร็จการทำบุญวันประสูติ
พระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้ากับสมเด็จพระอมรินทราบรมราชินี
พระสาธุศีลสัจวงศา พระวัดพระเชตุพนท่งนั้น มีเจ้านาย
ต่างกรมเสด็จมาสองพระองค์ คือกรมขุนบดินทร์กับกรมขุน
เจริญ ข้างในเสด็จหลายพระองค์ แล้วเรากลับมาถวายพระ-
ราชกุศลทูลหม่อมบนในที่ ยามหนึ่งกลับตำหนัก นอนสันทุ้ม.

- ๑ สองโคม — ในพระราชฐานใหม่พระราชกำหนดว่าผู้สัจจรไปมา
ในเวลาดำเนินต้องถือโคมหรือเทียน หากเป็นเวลาดำ
เนินต้องพระราชดำเนินกับพนักงานต้อง โคมนำเสด็จ ฯ

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๗

ต้นเช้าโมงนาน กินข้าวแล้วอ่านหนังสือ สามโมงเช้า
เจ้าเข่งมาบอกให้เราไปเลี้ยงพระที่อมรินทร์ พระนั้นแล้วมา
คอยทูลหม่อมบมอยู่ที่ห้องพระโรง เจ้านายผู้ใหญ่มีเสด็จยาย
แม่นเจียนเป็นหัวหน้า เสด็จมาคอยถวายผ้าคู่และสร่งน้ำพระ
บรมอัฐิ ทูลหม่อมเสด็จลงทรงทักทายเจ้านายแล้ว เสด็จหอ
พระก่อน สร่งน้ำพระแล้วเสด็จหอพระอัฐิ สร่งน้ำพระบรมอัฐิ
นั้นทรงจับมือเราสร่ง แล้วรับสั่งพระนามให้เราฟังทุกพระโกศ
เราว่าพระโกศสมเด็จพระรูปศิริโสภาคมหานาคนาครีว่าพระ-
โกศสมเด็จพระเจ้า รับสั่งว่าไม่ใช่ แล้วทรงหยิบพระรูปขึ้นมา เรา
ฟังได้เห็นวันนั้น แล้วเสด็จออกมาสร่งข้างนอก มีสมเด็จพระ
มาตาอยู่ที่นั่นด้วย รับสั่งกับเราว่าจำไว้ นี่แหละตาของพ่อ
เสด็จมาทรงจุดเทียนที่พระสยามเทวาธิราช แล้วเสด็จออก
ทรงจุดเทียน เลี้ยงข้าวแซ่พระ ห้าโมงนานเสด็จออกไปสร่ง
มูรธาภิเษกหน้าแก่งราชฤดี แล้วเสด็จกลับมาสดับปกรณ์ผ้าคู่
กับขวดน้ำพระบรมอัฐิ เเชิญไปตั้งไว้บนพระเศวตฉัตร สดับ-
ปกรณ์แล้วเสด็จขึ้น

บ่ายโมงนานเสด็จไปเปิดหอพระสมุดวชิรญาณ เราตาม
เสด็จ ถ้าไปตามเสด็จวัดพระแก้ว ประทับพุทธมณฑลเชียร ทรง

นมัสการพระพุทธบุษยรัตน์แล้ว เสด็จทางประตูแถลงราชกิจ
ทรงพระราชยานไปประทับวัดพระแก้ว เรานั่งไปบนพระเพลา
ทูลหม่อมบน ประทับทรงนมัสการบนหอพระอุโบสถก่อนจึง
เสด็จหอราชมานุสรณ์และหอราชพงษานุสรณ์ หอพระนาค
ทรงพระสุหร่ายพระบรมอัฐิเจ้านายต่างกรม พระองค์เจ้า แล้ว
ทรงอุ้มเราขึ้นประสุหร่าย รับสั่งว่าพี่น้องของเราทั้งนั้น เสด็จ
กลับยามนาน เสด็จขึ้นทางพระที่นั่งจักรี เรากลับมาอาบน้ำ
แล้วเล่าถวายสมเด็จพระเจ้าแล้วมานอนเล่าให้ข้าโสมฟัง นอน
ยามนาน ฟังหนังสือราชประวัติของทูลหม่อมปู่ ซึ่งข้าโสมได้
ขี้มมาจากหอพระสมุดวันนั้น

วันพุธ วันที่ ๑๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๗

ตื่นเช้าโมงหนึ่ง กินข้าวแล้วอ่านหนังสือ เที่ยงแล้ว
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวกลับจากบน ทูลหม่อมบนก็เสด็จลงมาที่
ตำหนัก วันนั้นใหญ่ สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับทรงเครื่อง เราบอก
ข้าวมืดถวายให้เสวย ยังไม่ประสูติ เราไปเฝ้าทูลหม่อมบน
บนโน้น ที่มีขเจ้านายผู้หญิงมากนั้นมาก ลุงจักษ์กับเสด็จลุง
เทวัญก็มาอยู่ที่หอ เสร็จเราไปกินข้าวกับทูลหม่อมบน กลับลง
มาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ยังไม่ประสูติ เรามาอาบน้ำ นอนที่มุ้งหนึ่ง
ฟังหนังสือเรื่องขุนท้าววงศ์ของเสด็จน้ำเสวภาค^๑ ยืมมาจาก
หอสมุด.

๑ เสด็จน้ำเสวภาค — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้าเสว-
ภาคยพรวณ

วันพุธ วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๓

ตื่นนอนโง่งนาน อาบน้ำแล้วไปดูเสด็จลงที่หอ ไม่ได้
เสด็จอยู่ เห็นแต่องค์สายนอนหลับอยู่คนเดียว กินข้าว อ่าน
หนังสือ แล้วเข้าทูลหม่อมบน เรามาตอนกลางวัน ตื่นบ้าย
สามโมงนาน บ้ายสัโมงกับหาสิบสี่มืตสมเด็จพระสุตดิ้อง
หญิง^๑ เราไม่ตื่น เราชอบน้องผู้ชายมากกว่า เราออกไปเฝ้า
เจ้านายผู้หญิงที่มุก ลุงจักษ์ตั้งพระแท่น เสด็จลงท้าวญเป็นผู้
ห้อยกระโจม ทูลหม่อมมาก็เสด็จเข้ามา ทูลหม่อมบนท่านทรง
บอกประโคมเอง แล้วเสด็จขึ้นไปหยิบจอกน้ำ^๒ ที่บนมาประทาน
ให้เสด็จน้ำเป็นผู้ประทาน เสร็จแล้วเสด็จขึ้นไปเสวย เราตาม
ขึ้นไปกินบนโน้น แล้วกลับลงมาเปิดดูน้อง สมเด็จพระประทม
หลับ เรานอนสัหม.

๑ น้องหญิง - สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ เจ้าฟ้าฯ โดยอดิศร
กรมหลวงเพชรบุรีราชดินิช

๒ จอกน้ำ - จอกได้นำมนต์

วันศุกร์ วันที่ ๑๘ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๗

ตื่นเช้าโมงหนึ่ง เล่นตูกตาหมูนของทูลหม่อมมา กินข้าว
แล้วสมเด็จพระรับสั่งให้หา เราไปเฝ้าท่าน พอทูลหม่อมบน
ประทมตื่นเร้าขึ้นไปเฝ้า เสด็จขึ้นแล้วเรอลงมาเล่น บ่ายแต่งตัว
ไปบน พันแชนดำด้วย เฝ้าในห้องเขียว เสด็จนำขึ้นไปตั้งเครื่อง
เสวย เสวยเสร็จทรงเครื่องลงมาสมโภชน้องเล็ก เราเชิญพาน
สายสัญญาณ ฟรพัพพณ้เชิญหีบพระมหาสังข์ เราเดินตามเสด็จ
มาเองตั้งแต่บนจนถึงพระตำหนัก ประทับตรัสกับขุนนางที่กลาง
ขาลาแล้วเสด็จไปที่ห้องรับแขก เจ้านาย เสด็จลงเสด็จอยู่ใน
นั้น ต่างกรมผู้ใหญ่ไม่เห็นเสด็จมา ทูลหม่อมบนเสด็จเข้ามา
ที่มุข ประทับพระเก้าอี้ รับสั่งให้เจ้าคุณคณิศ เป็นผู้มั่งนึ่งหญิง
ออกมานั่งทำขวัญ เจ้านายผู้หญิงมีเสด็จนำเป็นต้นนั่งเก้าอี้
เวียนเทียน พราหมณ์ทำขวัญแล้วทูลหม่อมบนทรงเจมน้องหญิง
ทูลหม่อมมาองค์ใหญ่ ทูลหม่อมมาองค์น้อย เสด็จลงท้าว
มาเจม เจมแล้วทูลหม่อมมาองค์ใหญ่ได้ประทานกล้องสุบอัน

๓ เจ้าคุณคณิศ

— ขิดาถมเด็จพระเจ้าพระยาบรมมหาพิชัยญาติ
(ทัต) ในรัชกาลที่ ๔ ทรงตั้งขิดาซึ่งเกิด
แก่ท่านผู้หญิง เป็นเจ้าคุณ แต่ใช้ชื่อกเดิม

หนึ่ง พระยาพลเทพ เจ้าพระยามหินทร^๒ เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์^๓
 มาเจิม เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์งุ่มง่ามใหญ่ ไม่เห็นตลับเบ็งเจิม
 จนเราชี้ให้แล้วก็ยังไม่ถูก ทูลหม่อมบนทรงรดน้ำสังข์เจิม
 ประทานเราด้วย เสด็จเข้าไปทรงรดสมเด็จพระเจ้าแล้วเสด็จขึ้น
 เราตามเสด็จขึ้นไป กลับลงมากินข้าวเย็นแล้วทำบุญ ร้อยมาลัย
 ถวายสมเด็จพระเจ้าแล้วเล่นไฟท้ายเก้ นอนสันทุ่ม.

๒ เจ้าพระยามหินทร — เจ้าพระยามหินทรศักดธำรง (เพี้ย เพี้ยภูด)
 ๓ เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ — นามเดิม แพ บุนนาค

วันพฤหัสบดี วันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

ตื่นเช้ามืดก่อนโงง กินข้าวแล้วไปอ่านหนังสือ อ่านในห้อง
โอฟิต พระศรีสุนทรเป็นผู้สอน เสด็จอาศิรมากำกับด้วย เรา
อ่านสองโมงเช้า สองโมงนาลึก ให้อ่านนิตติเตียนแต่โม
เท่านั้น เสด็จอาศิรมเราใหญ่ ครูก็ชมว่าเราไม่ร้องให้
ฟักติยากรครุระอา ร้องให้ทุกวันเกือบเดือน แล้วเรากลับ
ตำหนัก บ่ายห้าโมงไปบน เฝ้าในห้องเขียว เสด็จไปเก็บ
ใบไม้มงคลที่สวนสวรรค์ แล้วเสด็จลงสมโภชน้องหญิงถูก
เจ้าสาย* เราเชิญพานดวงชาตากับสายสัญญาณเดินตามเสด็จจน
ถึงดวงชาตาใส่หีบทอง สมโภชแล้วเสด็จขึ้น เรากลับตำหนัก
กินข้าวเย็น สองทุ่มนานเฝ้าที่มาบอกเรา ว่าทูตหม่อมมบนไม่
เสด็จพุทธรัตน รับสั่งให้เราไปจุดเทียน เราแต่งตัวไป น้อง
หญิงใหญ่ตามเราไปด้วย จุดเทียนแล้วมาจุดดอกไม้ กลับมา
ตำหนัก นอนเกือบห้าทุ่ม.

* น้องหญิงถูกเจ้าสาย — ดมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ เจ้าฟ้า
นภาจรจำรัสศรี

วันอังคาร วันที่ ๒๓ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๓

สองโมงนานเราไปอ่านหนังสือวันนี้ อ่านจด นื่องหญิง (ใหญ่) ไปอ่านก่อนเรา สามโมงนานกลับตำหนัก นื่องชายโต ตามมาด้วย บ่ายห้าโมงไปบนเฝ้าในห้องโปรเวต ที่หลัง สมเด็จพระรับสั่งให้เราไปเชิญเสด็จจุลเจษฎ์มาเฝ้าทูลหม่อมบน เสด็จจุลกลับออกไป เราตามไปด้วย ให้เสด็จอาจิตรเจริญ^๑ เขียนรูปภาพ เล่นเพลินจนฝนตก ยามนานฝนหายเรากลับ ตำหนัก นอนสั่มนาน.

๑ เสด็จอาจิตรเจริญ — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & เจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

ตั้งแต่เช้า กินข้าวแล้วไปอ่านหนังสือ กลับจากอ่านหนังสือสองโมงนาน สี่โมงพระมา เราจุดเทียน พระฉันถวายของไทยทาน พระไปแล้ว ทรงเครื่องน้องหญิง เสด็จลงทิวาญจมิตร ทรงข้าเต็มที่ไม่ใช่คนที่เคยทรงๆ บ่ายเรานอนกลางวันแล้วแต่งตัวไปบน บ่ายห้าโมงเสด็จขึ้นจากข้างหน้า เสด็จลงมาที่เรือนเรา ขุนนางยืนเฝ้าที่กลางศาลา เจ้านายต่างกรมและเสด็จลง เสด็จอาประทับที่ห้องรับแขก ทูลหม่อมบนทรงทักเจ้านาย ขุนนางแล้ว เสด็จประทับที่มุข รับสั่งให้เจ้าคุณคลี่อุ่มน้องหญิงออกมาสร้งน้ำ แล้วเวียนเทียน พราหมณ์ทำขวัญตามเคย แล้วทูลหม่อมบนทรงผูกมือ รดน้ำสังข์ เจริญแล้วรับสั่งให้เชิญเจ้านายต่างกรมเสด็จมาทรงเจริญ แล้วมาถึงขุนนาง เจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยามหินทร เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ตามเคย พอเจริญกันเสร็จแล้ว พระครูพราหมณ์รับน้องหญิงจากเจ้าคุณคลี่ วางในอุ้ พราหมณ์ให้คนเดี๋ยวก่อนแล้วเป่าสังข์ครบสามครั้งจึงให้ทั้งสองคนอีกครั้งหนึ่ง เให้แล้วมิขับไม้^๑ น้องหญิงของเรานี้ทูลหม่อมบนประธานนามว่า เจ้าฟ้า

๑ ขับไม้ — มีพราหมณ์สามคน คนหนึ่งขบรวงธำนาห์รับขบกล่อม
คนหนึ่งตั้งช่อประดับเตียง คนหนึ่งโกนบั้นเพาะกวให้
จิ้งหวะ

วไลยอลงกรณ์ นรินทรเทพยกุมารี เจ้านาย ขุนนาง ข้าราชการ
ฝ่ายหน้าฝ่ายในมีทองรูปพรรณบ้าง เงินบ้าง สมโภชตามเคย
เสด็จขึ้น เราเชิญพานตามเสด็จไปแล้วกลับตำหนัก กินข้าว
แล้วนอนสันทัด.

วันอังคาร วันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๓

สองโมงเช้าไปอ่านหนังสือ เลิกสามโมงนาน ให้แก้ว^๑
เกล้าจากแล้วกลับมาตำหนัก บ่ายสี่โมงนานไปบน เฝ้าที่
ออกขุนนาง เสด็จขึ้นเกือบค่ำ เสด็จลงสมโภชน้องชาย
ลูกทิพย์เกษร ทูลหม่อมบนประทานชื่อว่า ดิลกนพรัฐ^๒
สมเด็จพระแม่ทรงแปลประทานเราว่า ศรีเมืองเชียงใหม่ สมโภช
เสร็จเสด็จที่หอประทับตรัสกับเจ้านาย ทูลหม่อมอาองค์น้อย
ก็เสด็จมา เรากลับมาตำหนักนอนสันทัด ฟังบ้ำโสมอ่าน
หนังสือสามก๊ก.

๑. แก้ว — หม่อมเจ้าแก้วกดยา พระปดียงพระบาทสมเด็จพระ
พระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว เป็นพระองค์เจ้าแก้ว
กดยาณในรัชกาลที่ ๖

๒. ดิลกนพรัฐ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ กรมหมื่นนรวิไศย-
นฤปติ เจ้าจอมมารดา เกิดในสกุล ณ เชียงใหม่

วันศุกร์ วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๗*

เข้าไปอ่านหนังสือ บ่ายสามโมงนานไปบน เฝ้าในห้อง
เขียว ทูลหม่อมบนประทานของวันเกิดเรา เสื้อสำหรับกับ
เครื่องโต๊ะเต็มมาใหม่อีกกับของเล่น ย่ำค่ำเราออกไปนั่งคอย
อยู่ที่พระที่นั่งมุลสถาน แต่งตัวของได้ประทานวันนี้ ทูลหม่อม
บนเสด็จขึ้น รับสั่งว่าเรายังไม่ได้รดน้ำสังข์ เราตามเสด็จไป
ในที่ ทรงรดน้ำสังข์ เจริญประทานเรา แล้วเสด็จมาห้องเขียว
เสด็จลงไปที่เลี้ยงโต๊ะที่เราเชิญ ยี่สิบเอ็ดองค์เสด็จมาประชุม
นั่งโต๊ะแต่ยี่สิบ พี่หญิงสุรชาติพยรัตนประจวร เลี้ยงเสร็จมีการ
เล่นตลก สนุกดีมากกว่าคราวก่อน ทูลหม่อมบนประทานเงิน
ให้เรารางวัลคนละแปดบาทสามคน สิบบาทคนหนึ่ง ยามนาน
เล็ก เรากลับดำหนัก เล่นของเล่น นอนห้าทุ่ม วันเกิดของ
เราคราวนี้ทหารเตรสก๊อตมาเป่า เสด็จลงทော်เชิญประทานดินสอ
ทองเราทำขวัญวันเกิด.

* เป็นวันคล้ายวันประสูติพระชนาครบ ๖ ปี

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๓ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๕๒๓

ตื่นเช้าก่อนโม่ง กินข้าวต้มแล้วแต่งตัวตามเสด็จสมเด็จพระ
แม่ไปลงเรือเวสาลีไปบางปิ่น ตามเสด็จคราวนี้พี่น้องเราไป
หมดเจ็ดคนทั้งเรา เราใส่เสื้อกำมะหยี่สีเขียว ใส่หมวกของ
เสด็จลงกรมหมื่นนเรศฝากมาให้ โม่งหนึ่งทูลหม่อมบนเสด็จ
ลงเรือพระที่นั่ง ทรงทักเราว่าแต่งตัวเหมือนรอนินฮู้ด ทรงทอด
เราแล้วรับสั่งเรียกว่ารอนินฮู้ดเอ๋ย ถ้าถือนูเสียด้วยจะดีที่
เดียว ถึงบางปิ่นเวลาประมาณบ่ายโมง เรือเวสาลีต้องหยุด
อยู่ที่ด้านบางไทร น้ำน้อยต้องเสด็จเรือไฟเล็กไปถึงวัง หลวง
นายศักดิ์อุมเราขึ้นมาสั่ง เราเดินมาบ้าน นายอยู่กับน้องหญิง
เล็กที่บนพระที่นั่ง แคร่ร้อนมากมาไม่ได้ บ่ายโมงนานบ๊าโสม
มาถึง เราดีใจวิ่งมารับ ยำคำตามเสด็จสมเด็จพระแม่ไปวัดนิเวศน์
ทรงถวายพุ่ม ดอกไม้รูปเทียนแล้วเสด็จเที่ยวรอบวัดแล้วเสด็จ
กลับ เราตามเสด็จกลับมาแล้วตามทูลหม่อมบนเก็บดอกไม้ใน
วัง ดอกราตรีบานมาก ทูลหม่อมบนทรงเก็บเอง แล้วฝากเรา
มาประทานสมเด็จพระแม่ เรากินข้าวแล้วนอนสองทุ่ม.

วันอังคาร วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๗

โฆงนานไปอ่านหนังสือ บ้าโสมให้ไปตามเรามาว่าทูล
หม่อมบนรับสั่งให้เราไปเฝ้าในที่ ประทานหนังสือนิทานเรื่อง
คนไปนอนกับหมี่ ทูลหม่อมบนทรงแปลเอง รับสั่งให้ไป
วานพระศรีสุนทรคัดตัวงาม เราจะได้อ่าน เราเอามาให้พระ
ศรีสุนทร แล้วเราอ่านอยู่จนบ่ายโมงหนึ่ง เรากลับโอฟิต
แล้วตามเสด็จเข้ามา ทูลหม่อมบนประทับเสวยในห้องเขียว
แล้วเสด็จไปตำหนักเสด็จน้ำ เราลงมากินข้าวที่ห้องเครื่อง^๑
แล้วกลับเรือน นอนสองทุ่มนาน.

๑ ห้องเครื่อง — ห้องท่าเครื่องพิเศษ อยู่ชั้นต่ำในบริเวณหลังพระที่นั่ง
จักรี พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
แชะไชดวง ทรงเป็นหัวหน้า

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับ สมเด็จพระพนัสนิศาธิกาเจ้า

วันศุกร์ วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๗

ต้นสองโมงเช้า สี่โมงเช้าแต่งตัวไปคอยเลี้ยงพระที่ห้อง
เหลือง ทูลหม่อมเสด็จออก พระเข้ามาฉันห้าโมงมีเศษ สมเด็จ
แม่สรง สรงแล้วเสด็จมาถวายของพระ ทูลหม่อมประทาน
แมลงมุกกลางพลอยอย่างใหม่ ต้นประดับเพชร เป็นเข็มกลัด
พระสอ งามน่าเอ็นดู กับเงินเฟื้องที่จะทรงแจกทาน แล้วมี
เทศน์สี่กัณฑ์ ทูลน่านเลี้ยงโต๊ะเจ้านายผู้หญิง เชิญเจ้านาย
วังหน้ามาประชุมด้วยเจ็ดพระองค์ รับที่ห้องเหลือง เลี้ยงที่
พระที่นั่งมูลสถาน เสร็จแล้วเสด็จมาบนห้องเหลือง
ทูลหม่อมประทานของสมเด็จพระนางเจ้าเจ้านาย เลิกสองยาม
เรากลับมานอน.

๑. เสด็จ โต๊ะเจ้านายผู้หญิง — เนื่องในงานคล้ายวันประสูติ สมเด็จ
พระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า

วันพุธ วันที่ ๒๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๓

สองโมงเช้าไปอ่านหนังสือ อ่านแล้วกลับมาดำหนัก
บายสี่โมงไปบน เฝ้าในห้องเขียว แล้วตามเสด็จทูลหม่อมบน
ไปดูคเชนทร์ศิวสถาน^๑ วันนั้นทหารมาก ทหารลุนจักษ์^๒ ก็มาแ
ด้วย เสด็จขึ้น เรากลับมาดำหนัก กินข้าวแล้วฟังคุณยายอ่าน
หนังสือ เรานอนสองทุ่มนาน.

๑ คเชนทร์ศิวสถาน — พระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์
เกิดในรัชกาลที่ ๕ โดยทพระบาทสมเด็จพระ-
จอมเกล้าเจ้าอยู่หัวทรงรวมการพิธีต้องอย่าง
คือ แห่พระศิวสถานใหญ่กับพิธีทอดเชือกตาม
เชือก (เชือกช้าง) เข้าด้วยกัน และทรงเพิ่ม
พิธีลงมณฑลด้วย มีคำกล่าวมาแต่โบราณว่า
พระราชพิธี เป็นพิธีสำหรับทำให้ประชาชน
ทั้งปวงมีใจความภักดีรักพระเจ้าแผ่นดิน และ
เป็นมงคลแก่ราชพาหนะ เป็นทเกรงขามแก่
ข้าศึกศัตรู (จากพระราชพิธีถือน้ำพระพิพัฒน์)

๒ ทหารลุนจักษ์ — ประชุมพงศาวดารภาค ๙ ว่า พระเจ้าน้อง
ยาเธอ กรมหมื่นประจักษ์ศิลปาคม ทรงเป็นผู้
บังคับบัญชาทหารรักษาพระราชวัง

วันจันทร์ วันที่ ๒๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๗

สองโมงเราไปอ่านหนังสือ ครุยังไม่มา เราลงไปดูน้องชายโตที่สนามหญ้า แยกตัวขึ้น แก้วเอาประทัดมาจูงจะให้แกหาขลุ่ยของต่าง ๆ แล้วเราขึ้นมาอ่านหนังสือ เราให้เงินหลวงแจไปเฟื่องหนึ่งให้ซื้อประทัดลม หลวงแจคืนกลับไม่ให้เอาเข้ามาเล่น เราให้ไปเอามาจูงได้ แล้วเรากลับมาตำหนัก ป่าเล่นสนุก บ่ายบ๊วโสมให้เราอ่านนิทานเรื่องเจ้าองค์หนึ่งกับตุลาการ เราอ่านแล้วเราอุปมาความเปรียบได้ บ๊วโสมรางวัลตุ๊กตาเราตัวหนึ่ง แล้วเราแต่งตัวไปบนเฝ้าในห้องเขียว เสวยแล้วเสด็จออกขุนนาง เราตามเสด็จไปออกขุนนาง แล้วเสด็จโรงทหารหน้าที่ทำขนมใหม่ ใหญ่โตกว้างขวางสนุกมาก หลวงนายศักดิ์อุ้มเราไปไม่ไหวเหนื่อยหอบ เราต้องเดินตามทุกลม่อมบนเอง เสด็จกลับฝนตกผ้าเราเปียก เสด็จขึ้นแล้วเรามากินข้าว เสด็จน้ำชวนเราไปเฝ้าทูลหม่อมย่า เราตามเสด็จเสด็จน้ำไป น้องชายเล็กกลัวทูลหม่อมย่าร้องไห้ใหญ่ ยามหนึ่งกลับมาตำหนัก นอน.

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๕๒๗

ต้นโหม่งนาน เทียงแล้วแต่งตัวไปบน คอยอยู่ที่พระที่นั่ง
จักร บ่ายโหม่งหนึ่งทูลหม่อมบนเสด็จทรงเครื่องจักร บ้าโสมชา
ไม่รู้ ไม่ได้แต่งให้เรา ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าทำไมเราไม่แต่ง
เครื่องจักรวันนี้ เขานัดกันแต่งทั้งนั้น บ้าโสมต้องให้เอาของ
ตามไปพลัดใหม่ หลวงนายศักดิ์เป็นผู้แต่งให้เรา ก็วันนี้
วัดพระเชตุพนที่หนึ่ง วัดราชบูรณะเป็นที่สอง พอเสด็จออก
จากวัดที่สองฝนตก ถึงวัดราชบพิธที่สามฝนตกมาก เราเป็น
ผู้เลี้ยงและแจกของ รับสั่งให้เราถวายบริการด้วย ทูลหม่อมบน
เสด็จกลับทางประตูเกลลงราชกิจ เสือกังเกงเบี่ยงกันใหญ่
เป็นเวลาฝนด้วย เรากลับมาถึงตำหนักท้ายสี่โมงเศษ แล้ว
เรามาเล่นที่มุม นอนสองทุ่ม

วัดสุทัศน์ที่สี่นั้นไม่ได้เสด็จ พระราชทานทูลหม่อมอา
องค์ใหญ่.

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงเครื่องจักร

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

ก่อนโหมลงไปอาบน้ำ แล้วมาแต่งตัวไปตามเสด็จภูนิ
ทูลหม่อมบนทรงเครื่องแล้วเสด็จเรือไฟ^๑ ประทับเกือบจะถึง
วัดเชิง^๒ ทรงเรือพระที่นั่งศรี ประทับวัดสุวรรณ ทรงทอด
พระภูนิ แล้วทรงแจกรูปเทียนเจ้านายแต่บรรดาที่ตามเสด็จ
ทุกพระองค์ให้บูชาพระ รับสั่งว่าเป็นธรรมเนียมมา ทูลหม่อม
บูก็เคยทรงแจกมาเหมือนกัน เจ้านายข้างหน้ามาก็ต้องบูชาทุก
คน แล้วเสด็จไปทอดพระเนตรพระวิหาร แล้วเสด็จกลับมา
เรือกลไฟ ประทับหน้าวังจันทร์ ทรงพระราชยาน สมเด็จพระ
กับเสด็จน้ำทรงพระวอตามเสด็จในกระบวนทั้งสองพระองค์
ประทับวัดเสนาสน์ สมเด็จพระทอดพระภูนิ แล้วเสด็จ
วิหารพระไสยาสน์ เสด็จวิหารพระอินทร์แปลง มีที่เด็กเรียน
หนังสือ ทูลหม่อมรับสั่งให้เสด็จอาศัยเอาเงินไปแจกคนละ
สลึง ที่ตะพานหน้าวังจันทร์ราษฎรมาถวายของ ที่หน้าวัดพวก
อุบาสิกอุบาสิกก็มาถวายของ ทรงแจกเงินทั่วกันหมด แล้ว
เสด็จมาประทับวังจันทร์ ทรงจุตรูปเทียนนมัสการทูลหม่อมบู
แล้วทอดพระเนตรในวัง เสด็จกลับ ทรงเรือนกบินมาประทับ
วัดบรมวงศ์ เสด็จน้ำทรงทอดพระภูนิ แจกของ แจกเงิน ที่

๑ เสด็จเรือไฟ — เสด็จพระราชดำเนินทางชลมารคจากบางปิ่น

๒ วัดเชิง — คงจะหมายถึงวัดพันธุเชิง อโยธยา

วัดนี้ แล้วเสด็จพระวิหาร วัดนี้สมเด็จพระเจ้าหลานเป็นเจ้าของ
เสร็จแล้วเสด็จกลับถึงวัง (บางปอน)

เวลาค่ำ เรากินข้าวที่ปะรำหน้าบ้านแล้วอาบน้ำ กลับขึ้น
มานอนสองทุ่ม กลืนวันนี้เป็นกระบวนข้างในทั้งสามวัด.

วันพุธ วันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๓

ตื่นก่อนย่ำรุ่ง ไปปลุกข้าโสมที่ห้อง แล้วข้าโสมอุ้มไป
อาบน้ำที่ตะพาน เห็นเรือเก๋งและเรืออื่นอีกหลายลำพายเข้ามา
ในสระ เรารับแต่งตัวไป ทูลหม่อมมบนรับสั่งให้เรากับน้องไป
เรือคอนโดเล่ตามเสด็จ เรือแจวข้ามลำน้ำไปเล่นทุ่งบ้านแบ้ง
สนุกมากกว่าทุกวัน น้องชายน้อยก็ไปด้วย เราได้ถอนดอกบัว
เอง แล้วมาพักที่เรือพระที่นั่งเหลืองกับเรือสิบแจวเทียบกันเข้า
เราอาบน้ำแล้วเล่นอยู่บนเรือใหญ่ เรือพวกที่เล่นทุ่งยังมาไม่
พร้อมกันหลายลำ น้ำเจ น้ำเสวภาค น้ำประดิษฐด้วย ลำหนึ่ง
ยังไม่มา หายไป ทูลหม่อมมบนรับสั่งให้พระยามหามนตรีไปตาม
มีราษฎรมาถวายของลำหนึ่ง ทูลหม่อมมบนท่านรับสั่งเรียกว่า
มิสซิสเก็บ ได้ประทานเงินด้วย พาลูกหลานลงเรือมาหลายคน
แจกเงินทุกคน เมื่อเสด็จกลับทูลหม่อมมบนเสด็จเรือที่เราไป
เรามาเรือเหลือง ถึงวังราวบ่ายโมงหนึ่ง บ่ายเสด็จเล่นทุ่งอีก
เราไม่ได้ไป ทูลหม่อมมบนเสด็จเพียงประตุน้ำเท่านั้น ฝนตก
มากต้องเสด็จกลับ เรากินข้าวเย็นแล้วนอนทุ่มหนึ่ง.

วันเสาร์ วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๗

ต้นยี่ปุ่น^๑ ให้ไปตามบ้ำโสมมาจากตำหนัก สามโมงเช้า
แต่งตัวไปบน คอยอยู่ที่ทรงบาตร ทูลหม่อมบนเสด็จลงทรง
บาตร แล้วเสวยพระกระยาหารต้มในส่วน^๒ แล้วเสด็จออก
เลี้ยงพระที่พระที่นั่งอนันตสมาคม พรหมณัถถวายน้ำสังข์ เสด็จ
ขึ้นเกือบเที่ยง เรากลับมาตำหนักกินข้าวกลางวัน ฝนตกแต่
ไม่มากนัก ข้าไปบน เฝ้าในห้องเขียว รับสั่งให้ไปมีเทศน์ เรา
ไปจุดดอกไม้ (ไฟ) แล้วมีเทศน์ พระอริยเวทีเทศน์กฐินทาน
เราฟังเข้าใจ เทศน์จบสองทุ่ม ถวายของพระแล้ว เรากลับมา
บนพระที่นั่ง แล้วลงไปลอยเรือเล่นในอ่างแก้ว^๓ บ้ำโสมตักน้ำ
อ่างแก้วเราหัวเราะใหญ่ หญิงสุหร่ายวิ่งมาหมายว่าเรากำลังไป
แล้วเราขึ้นมานอน จวนทูลหม่อมบนเสด็จลงแพ บ้ำโสมปลุก
เรา แต่งตัวตามเสด็จทูลหม่อมบน ในเดือนสิบสองนมเรือ
อนันตนาคราช เรือไชยสุพรรณหงส์ ทูลหม่อมบนทรงจูดรูป

๑ ยี่ปุ่น — เวดยารุ่ง

๒ ในสวน — สวนศิลาตย์

๓ อ่างแก้ว — อ่างน้ำใหญ่ ตั้งไม่ถึงเมตร ก่อด้วยซีเมนต์ มีน้ำพุอยู่
ตรงกลาง อยู่ขนานระหว่างพระเจดียงพระที่นั่งจักรี
กับพระที่นั่งสมมุติเทเวศราช

(เทียน) แล้วให้เรือ แล้วทรงจุด (รูปเทียน) เรือเล็กๆ ตาม
 เคย เสด็จขึ้นเกือบแปดทุ่ม เรากลับมาตำหนักจุดดอกไม้เล่น
 นอนเกือบสามยาม เราได้เล่าให้ข้าโสมฟังว่าทูลหม่อมบน
 รับสั่งว่าโคมชัย^๕ นั้น เป็นของกิ่งสาม เป็นของกวันสาม ที่มี
 นั้ตรเก้านของกิ่ง นั้ตรเจ็ดชั้นของกวัน.

๕ โคมชัย — โคมดีขาว โครงถ่านด้วยไม้ไผ่ แฉกอยู่บนเสาไม้จริง
 ยอดเด้าปักเศวตฉัตร ใช้ชักในพระราชพิธีของเบญียง เพอ
 บุษบาพระมเหสีเป็นเจ้าทรงดำมของพราหมณ์ ในเดือนสิบสอง

วันจันทร์ วันที่ ๑๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๓

เราตื่นก่อนโมง ไม่ได้เสด็จปทุมวัน ได้ยินว่าทางรถไป
ลำบาก กินข้าวแล้วเล่นอยู่ที่มุข สมเด็จพระประทุมต้น เรา
ขึ้นไปเล่นอยู่ที่สมเด็จพระแม่ น้ำประดิษฐา น้ำขุบบันมาเฝ้าสมเด็จพระ
แม่ เล่นอยู่กับเรา บ่ายแม่พร้อม^๑ มาทูลว่าให้สมเด็จพระแม่แต่ง
พระองค์ เรามาแต่งตัวไปคอยตามเสด็จสวนสราญรมย์ ทูล
หม่อมบนเสด็จทอดพระเนตรวังสราญรมย์ก่อน ส่นก งามมาก
จัดไว้จะรับเจ้าฝรั่ง^๒ ที่มาจากสวีเดนนอร์เว ทอดพระเนตรทั่ว
แล้ว เสด็จสวน วันนั้นกุหลาบแดงบานมาก แย่งกันเก็บใหญ่
แล้วเสด็จมาที่สนามโครเก เรากับน้องชายโตน้องชายเล็กเล่น
น้ำพุ น้องชายโตจมน้ำ บ้าโสมโดดตามเปียกหมด.

๑ แม่พร้อม — เจ้าจอมมารดาพร้อม ในรัชกาลที่ ๕

๒ เจ้าฝรั่ง — ปรีณชออดคาร์ ดยุกออฟดอดเดนด

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๗

สามโมงเช้าไปอ่านหนังสือ แล้วกลับเข้ามาอาบน้ำ เช้า
โสมชวนให้เรากินข้าวกลางวันกับน้องหญิงใหญ่ แล้วลงไป
เล่นน้ำพุ กลับมาบ่ายโมงนาน บ่ายสามโมงเศษแต่งตัวไปบน
คอยตามเสด็จไปสวนสราญรมย์ วันนี้ตามเสด็จสามคน น้อง
หญิงใหญ่ไปด้วย ถึงสวนแล้วดูช้างแต่งตัวต่างๆ เดินให้เจ้า
ฝรั่งดู เราได้ให้เสด็จถามคำถามเขาว่า มาอยู่เมืองไทยมีความสุข
สบายดีหรือ เขาตอบว่าชอบใจเขาสบาย เดินกระบวนช้าง
หมดแล้วฝนตก จนยามหนึ่งไม่หาย เสด็จกลับมาถึงเกือบย่ำค่ำ
ประทับในห้องเขียว เรากุญถึงเราพูดกับเจ้าฝรั่ง สมเด็จพระ
รับสั่งว่าทำไมไม่พูดกับเขามากๆ ทูลหม่อมมบนรับสั่งว่าพออยู่
แล้ว พูดเท่านั้นพอดี แล้วรับสั่งให้เราเล่นสนุกกับน้องๆ
เสด็จในที่แล้ว เรามากินข้าวกับสมเด็จพระเจ้าเจ้าน้ำ ขาม
หนึ่งกลับมาตำหนัก นอนเล่าให้นายฟังถึงไปมาวันนี้ แล้วให้
ป้าโสมอ่านพงศาวดารในรัชกาลที่หนึ่งเล่ม ๖.

วันจันทร์ วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๗

ตื่นก่อนโมง กินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ ครุยังไม่มา
 ทูลหม่อมบนประทมตื่นแล้ว บ้าโสมให้เราไปเฝ้าทูลหม่อมบน
 ในที่ รับสั่งว่าเรากรอเสื้อโอเวอโค้ดมาแล้ว เราเฝ้าอยู่จน
 สามโมงนาน ออกไปเรียนหนังสือขุนโอราทสอน แล้วกลับ
 มาตำหนัก บ้ายไปบน ทูลหม่อมบนยังไม่เสด็จออก เราออก
 ไปเล่นกับลุงจักษ์ก่อน เสด็จออกเกือบย่ำค่ำ ทุ่มหนึ่งเสด็จ
 ขึ้นไปประทับเสวยในห้องเขียว รับสั่งถึงเรื่องเจ้านายจะไป
 เมืองนอก เราทูลว่า ถ้าจะรับสั่งให้เราไปแล้วเราเห็นจะไปไม่
 ได้ เราคิดถึงทูลหม่อมบนกับสมเด็จพระแม่ ถ้าไปแล้วทูลหม่อม
 บนเสด็จด้วยเราไปได้ ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าถ้าเราจะไปจะ
 เสด็จไปด้วยกับเรา แล้วทรงคลุกข้าวประทานเรา เรากินข้าว
 แล้ว สองทุ่มทูลหม่อมบนเสด็จในที่ เราตามเข้าไปทูลลา
 กลับมาตำหนัก ถึงตำหนักเล่าให้นายฟัง แล้วนอน.

วันจันทร์ วันที่ ๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๓

เช้าสามโมงเศษไปพระตำหนักทูลหม่อมย่า ทูลหม่อมบน
ไม่ได้เสด็จลง เราไปเฝ้าทูลหม่อมอา แล้วกลับมาตำหนัก
นอนกลางวัน ค่ำกินข้าวเย็นแล้วไปพระตำหนักทูลหม่อมย่า
อีก บ้าโสมให้จันไปบน เราขึ้นไป ทูลหม่อมบนเสด็จในที่
แล้ว ท่มนานเสด็จลงพระตำหนักทูลหม่อมย่า วันนั้นพระมณ
สวด ไม่มีพระไทยปนเลย ทูลหม่อมบนประทับตรัสกับเจ้านาย
ข้างหน้าแล้วเสด็จเข้ามาข้างใน รับสั่งถึงกรมหลวงวรศักดิ์^๑
ว่าท่านมีพระชันษาแก่กว่าพระบาทสมเด็จพระพุทธยอดฟ้าแล้ว
สมเด็จพระเจ้าน้องนางเธอ^๒ ท่าน ให้นายควรจะจัดรูปเทียนไปถวาย
เป็นการยินดีและเคารพขออายุ^๓ ท่าน ทูลหม่อมบนทรงเห็น
ด้วย จะเสด็จเวลาพรุ่งนี้ จะถวายต้นไม้ทองเงินกับรูปเทียน
และเงินยี่สิบชั่ง แล้วรับสั่งให้เจ้านายข้างในเสด็จ แล้วท่าน
เสด็จไปเฝ้าทูลหม่อมย่าในที่ รับสั่งให้เสด็จนำมาเอาไว้ที่
สำหรับเด็กสอนเดินไปถวายทูลหม่อมย่าทอดพระเนตร ทูล
หม่อมบนจะทำให้ท่านทรงพระดำเนิน เสด็จไปไหนต้อง
ทรงกลานดูน่าสงสาร แล้วทูลหม่อมย่าทรงจูบกอดทูลหม่อมบน

^๑ กรมหลวงวรศักดิ์ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอ^๔ ๒ พระองค์เจ้าชาย

อรุณวงศ์ กรมหลวงวรศักดิ์ดาพิศาด

^๒ ขยอายุท่าน — ขอพระพรให้พระชนมายุอย่างท่าน

ใหญ่ เราหัวเราะใหญ่ เสด็จขึ้นจากพระตำหนักทูลหม่อมย่า
แล้ว เรากลับมาตำหนัก นอนฟังบ้ำโสมอ่านรามเกียรติ์
นอนสันทมนาน.

วันจันทร์ วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

ตื่นนอนเช้ากินข้าว แล้วแต่งตัวไปตามเสด็จสมเด็จพระ
จันทรที่หน้าประตูพรหมไปดูถ้ำซึ่งหาที่ศาลาวัดสุทัศน์ บิน
เจ้านายพี่น้องเราไปมาก เสด็จน้ำก็เสด็จ เจ้าจอมก็ไปตาม
เสด็จมาก พระยามนตรีเป็นผู้แห่ แต่งตัวงาม กระบวนแห่
ก็มาก เสด็จกลับเวลาห้าโมง เรากลับมาตำหนัก บ่ายไปบน
ทูลหม่อมบนประทับอยู่ที่เสด็จน้ำ เร่งเจ้านายแต่งตัวใหญ่
แต่งไม่ทัน ได้ถวายไตรแด่พี่จิรประวัติ^๑ คนเดียว แห่บาย
สีโหมงเศษ เมื่อแห่กลับทูลหม่อมบนรับสั่งกับท้าวศรีสัจจาไม่
ให้แจกเงินคนเชิญพระแสงที่มาไม่ทัน แล้วเสด็จขึ้นเสวยใน
ห้องเขียว สองทุ่มนานเรากลับมาตำหนัก นอน โสกันต์
ครวญ^๒ แห่ทางใน พักติยากรกับพี่พัฒน์อายุสิบเอ็ดปี พี่
จิรประวัติอายุเก้าขวบ โคนจุกแล้วจะออกไปลอนดอน แต่ง
ตัวที่ตำหนักเราสององค์ เสด็จน้ำทรงแต่งที่บนองค์หนึ่ง
กระบวนแห่ก็เหมือนคราวพี่อรพิน แต่คราวนี้ใส่เกี้ยวยอด.

๑ เร่งเจ้านายแต่งตัว — เจ้านายที่แต่งพระองค์เครื่องได้กันต์

๒ พักติยากร . — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้า
จิรประวัติวรเดช กรมหลวงนครไชยศรีสุรเดช

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๗

สามโมงเช้าแต่งตัวไปบน บ้าโสมจะให้เราใส่เสื้อกั๊กเกง
กำมะหยี่ เราจะใส่เสื้อสักหลาด ถึงบน เขาบอกว่าทูลหม่อม
ยังไม่ประทมตื่น เฝ้าที่บอกว่าพระยาศรีสุนทรมาแล้ว บ้าโสม
ให้เราไปอ่านหนังสือ พระยาศรีสุนทรไม่ให้เราอ่านว่าสี่โมง
แล้ว เรากลับเข้ามา เจ้าแข่งบอกว่าทูลหม่อมประทมตื่นแล้ว
เรารีบไปที่ห้องเหลือง ทูลหม่อมบนเสด็จออกมา แล้วเสด็จน้ำ
เสด็จออกไปทรงบาตร พระสงฆ์ฉันแล้ว พระยาศรีสุนทรอ่าน
สังเวชเทวดา พระไปแล้วเราตามเสด็จมาในห้องเขียว ทูล
หม่อมบนประทานของวันเกิดน้องชายโตแล้ว (เรา) มากิน
ข้าวกับน้องๆ บ้ายสองโมงกลับมาดำหนักพร้อมกับสมเด็จแม่
ย่ำคำไปบน ไม่ทันพระเทศน์ เทศน์จบเสียแล้ว ทูลหม่อมบน
ท่านทรงจัดห้องเหลืองประทานเสด็จน้ำ เป็นที่รับแขกเจ้านาย
ซึ่งจะเสด็จมาเสวยโต๊ะในวันนี้ ทรงจัดงามจริงๆ พอสองทุ่ม
ทูลหม่อมบนเสด็จออกมา แล้วเสด็จไปที่เลี้ยงโต๊ะที่พระที่นั่ง
มูลสถาน เสด็จน้ำก็เชิญเสด็จเจ้านายไปเสวย สนุก เจ้านาย
แก่ๆ คุกร่ำครีไต้มีที่ เสวยมีดซ่อมไม่เป็น ทูลหม่อมบนท่าน

- ๑ ทูลหม่อมบนประทานของวันเกิดน้องชายโต—วันประสูติของพระบาท
สมเด็จพระมงกุฎเกล้าเจ้าอยู่หัว วันเดียวกับวันประสูติของ
สมเด็จพระศรีพัชรินทราบรมราชินีนาถ

ทรงสอนเสด็จยายกินรีเอง หักร่อนใหญ่ เสวยโต๊ะเสร็จแล้ว
เสด็จขึ้นมาเสวยกาแฟ หมายพลู บนห้องเหลือง แล้วเสด็จนำ
ถวายฉลากใส่ในชักเปรี๊ยะเป็นรูปปลาทุกพระองค์ สมเด็จพระ
เจ้าสุทนต์มยุรา ทรงแจกคนที่ช่วยงานด้วย มีเจ้าจอมมารดาและ
เจ้าจอมอีกหลายคน เราก็ได้ประทานใบหนึ่ง ได้ยามก้ามะหยี่
ทูลหม่อมบนทรงรับฉลากเอง รับสั่งให้เราเป็นผู้ช่วย วัน
ประสูติเสด็จน้ำครวณสนุกมาก ทรงทำบุญให้ทานก็มาก เรา
กลับมานอนหัวทิ่ม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

เราตื่นนอนแต่ย่ำรุ่ง กินข้าวแล้วนั่งเล่น ให้บ่าวไปดูว่า
ทูลหม่อมบนยังไม่ประทมต้น เราหมายว่าจะเสด็จเสวยพระ
วัดราชประดิษฐ์ ไม่ได้เสด็จ บ้าโสมกลับมาบอกเราว่าปลื้มใจ
นักไปทำบุญวันนี้ เย็นเราไปบนเฝ้าในห้องเขียว ลุงจักษ์ให้
ไปตามเราไปรับฎีกา ได้รับมาเจ็ดฉบับ แล้วกลับมาเฝ้าทูล
หม่อมบน เราเรียกนาฬิกาว่าในรกา ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าเรา
เรียกผิด ท่านทรงเขียนประทานเราว่า นาฬิกา แล้วรับสั่งให้
เราเขียน รับสั่งว่าเราดีแล้ว รับสั่งให้น้องชายโตอ่าน อ่าน
ไม่ออก แกร่งให้ เสด็จน้ำกรวใหญ่ สองทุ่มเสด็จในที่ เรา
กลับมอดำหนัก นอน.

วันพุธ วันที่ ๒๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๖

ตื่นนอนแต่ย่ำรุ่ง กินข้าวต้มแล้วแต่งตัวไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแม่ แล้วไปบน ทูลหม่อมบนยังไม่ประทมตื่น โมงเศษประทมตื่น เราเข้าไปเฝ้าในที่ สองโมงทูลหม่อมบนเสด็จประทับที่ตำหนักแพ เลี้ยงพระแล้วทอดพระเนตรแห่หนังสือของทูลหม่อมย่า ซึ่งแห่ขึ้นไปวัดปรมัย กระจวนมากมีให้ผู้ชายวงหนึ่ง มีเครื่องมาก มีเตรด้วย เครื่องเล่นต่างๆ ก็มีเป็นอันมาก มีคนโตที่เดียวไกวแจ่นไปมา บางทีก็มีเป็นนกอำปากงาบๆ แห่หมดกระจวนแล้ว ทูลหม่อมจึงได้ออกเรือพระที่นั่งเวสชาติ มาประทับที่เรือชื่อว่า ทูลหม่อมบางกอก แล้วรับสั่งให้เราขึ้นไปบนเรือ เราได้กินไอศกรีม เราดีใจนัก เพราะเราเจ็บอดมาหลายวันแล้ว เราอยู่กับสมเด็จพระเจ้าแม่ที่เรือชื่อแพ่งม้า องค์กรสายจัดไว้ถวายสามลำ เป็นเรือใบทั้งนั้น สบายมาก ชื่อทูลหม่อมบางกอกลำหนึ่ง แพ่งม้าลำหนึ่ง สารภีลำหนึ่ง แต่เรือที่ทูลหม่อมบนประทับนั้นงาม แต่งมาก มีต้นไม้ด้วย จัดที่อยู่กันเสร็จแล้ว ทูลหม่อมบนเสด็จขึ้นวัด เราไม่ได้ตามเสด็จ เรานอนที่มุ้งหนึ่ง.

วันอังคาร วันที่ ๓ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๗

ตื่นนอนแต่ย่ำรุ่ง บ้าโสมมาจูบเราใหญ่ บอกเราว่าขึ้นมาบนเรือ เรานอนหลับเสียแล้ว โมงเช้าเราไปกินข้าวที่ตลาดฟ้าสี่โมงแต่งตัวมาคอยทูลหม่อมบน สี่โมงแล้วทูลหม่อมบนเสด็จลงเรือเวสตรา กลางวันถึงวังบางปะอิน เราไปพักที่บ้าน บ้ายมาเฝ้าทูลหม่อมบน วันนี้เป็นวันตรงกับวันเกิดน้องชายเล็ก คำทูลหม่อมบนเสด็จไปเฝ้าทูลหม่อมย่า.

วันพุธ วันที่ ๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๗

เราตื่นนอนก่อนย่ำรุ่ง มาปลุกบ้าโสมที่ห้องแล้วลงไปพายเรือกินข้าวในสระ กินเสร็จขึ้นมาเล่นได้ก๋อไผ่ เย็นลงเรือไปเฝ้าทูลหม่อมบน ตามเสด็จไปเก็บมะยมที่พระตำหนักทูลหม่อมย่า ผลไม้ของทูลหม่อมย่าในปีนี้ออกมาก ลินจี้ก็มี ผลดก เงาะต้นเล็ก ๆ ก็มีดอก ทูลหม่อมบนถวายหีบหุ่หวานาก ทูลหม่อมย่าไปหนึ่ง ทรงจัดด้วยผงดินสอ แล้วจัดหมากพลูใส่ในหีบเสร็จ ทูลหม่อมย่าถวายพระศีลพระพรทูลหม่อมบนใหญ่ แล้วรับสั่งว่าจะถวายดอกไม้ไฟ ทูลหม่อมบนทรงชี้เรารับสั่งว่านักเลงดอกไม้ไฟอยู่นี้ ทูลหม่อมยาก็ประทานเราแล้วทูลหม่อมบนเสด็จกลับ เราตามกลับมา นอนยามหนึ่ง.

วันเสาร์ วันที่ ๑๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

ตื่นนอนเข้าอาบน้ำกินข้าว ออกมาดูแต่งตัวเจ้าเกศากันต์
สามโมงเราแต่งตัวไปบน แล้วตามเสด็จไปพระมหาปราสาท
ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ เสด็จอุปัชฌาย์ถวายศีล แล้ว
ทูลหม่อมบนทรงตัดจากเจ้าสองคน^๑ แล้วลงไปอาบน้ำเขา
ไกรลาส แล้วอาบน้ำมนต์ที่เบญจา^๒ ทูลหม่อมบนกับเจ้านาย
ทรงรดน้ำประทานแล้ว กลับขึ้นมาแต่งตัวใหม่ ใส่เสื้อครุย
ใส่มงคลตามธรรมเนียม วันนี้มีประกาศเทวดาด้วย เมื่อเวลา
พระฉันแล้วพระยภา แล้วทูลหม่อมบนทรงรดน้ำสังข์ประทาน
เจ้าสองคน พระไปแล้วเสด็จขึ้น เรากลับมาดำหนัก เข้าไปบน
ทูลหม่อมบนไม่ได้เสด็จออกทอดพระเนตรเห็น รับสั่งให้เรา
ออกไปดูเห็น แล้วเรากลับเข้ามาเฝ้าในห้องน้ำเงิน แล้วทูล
หม่อมบนเสด็จออกมาทรงรดน้ำสังข์ เจริญเจ้าที่โกนจุก แล้ว
ประทานเงินทำขวัญคนละชั่ง แล้วเสด็จพระมหาปราสาท

๑ เจ้าสองคน — หม่อมเจ้าทศกัณฐ์คช ๑ หม่อมเจ้าอนุชาติ-
ดุษฎีวงศ์ ในพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & กรมหลวง
อดิศรอดมเดช

๒ หม่อมเจ้าประดิพัทธ์เกษมศรี ในพระเจ้าบรม-
วงศ์เธอชน & กรมหมื่นท้าวทวงศประวดี

๒ เบญจา — เคยงุ่มมาขามเพดานดำหรับหม่อมเจ้านางรตนา
ในพิชเกศากันต์

สวดมนต์จบแล้วประกาศเทวดา แล้วยังอาณานา^๓แผ่พิสมร^๔
 กระบองเพชร^๕ สนุก พระสวดภาณยักษ์^๖สำหรับที่สามขึ้น
 เราหวนนอน ทูลหม่อมบนรับสั่งให้กลับมาอน.

- ๓ ยิงอาณานา — ยิงปืนใหญ่ชอมหาฤกษ์ มหาจักร มหาชัย มหา
 ปราบ ในพิธีทรงตั้งกรานต์
- ๔ พัดมร — ใบदानเดินเล็ก ๆ พับเป็นรูปสี่เหลี่ยม แล้วตั้ง
 ยันต์ศิวขอม
- ๕ กระบองเพชร — ใบदानยาวประมาณศอกเศษ พับปลายเป็นรูป
 แหดม ๆ แล้วตั้งยันต์คาถา
- ๖ ภาณยักษ์ — คาถาที่พระดัดในพิธีทรงตั้งกรานต์

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๖ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๓

ต้นนอนเข้ากินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ เราอ่านจบ
 วาหนิติ^๑แล้ว หลวงแขจะให้เราขึ้นสังโยค^๒ในวันนั้น เราไม่ยอม
 เที่ยงแล้วเรากลับมาตำหนัก กินข้าวกลางวันแล้วนอน บ่าย
 สี่โมงเศษแต่งตัวไปบน วันนั้นเราอนยามหนึ่ง.

- ๑ วาหนิติ — วาหนิตินิกร } แบบเวียนลำดับประโยค ๓ วิชา
 ๒ สังโยค — สังโยคภิธาน } ภาษาไทยสมัยนั้น

วันเสาร์ วันที่ ๒๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๗

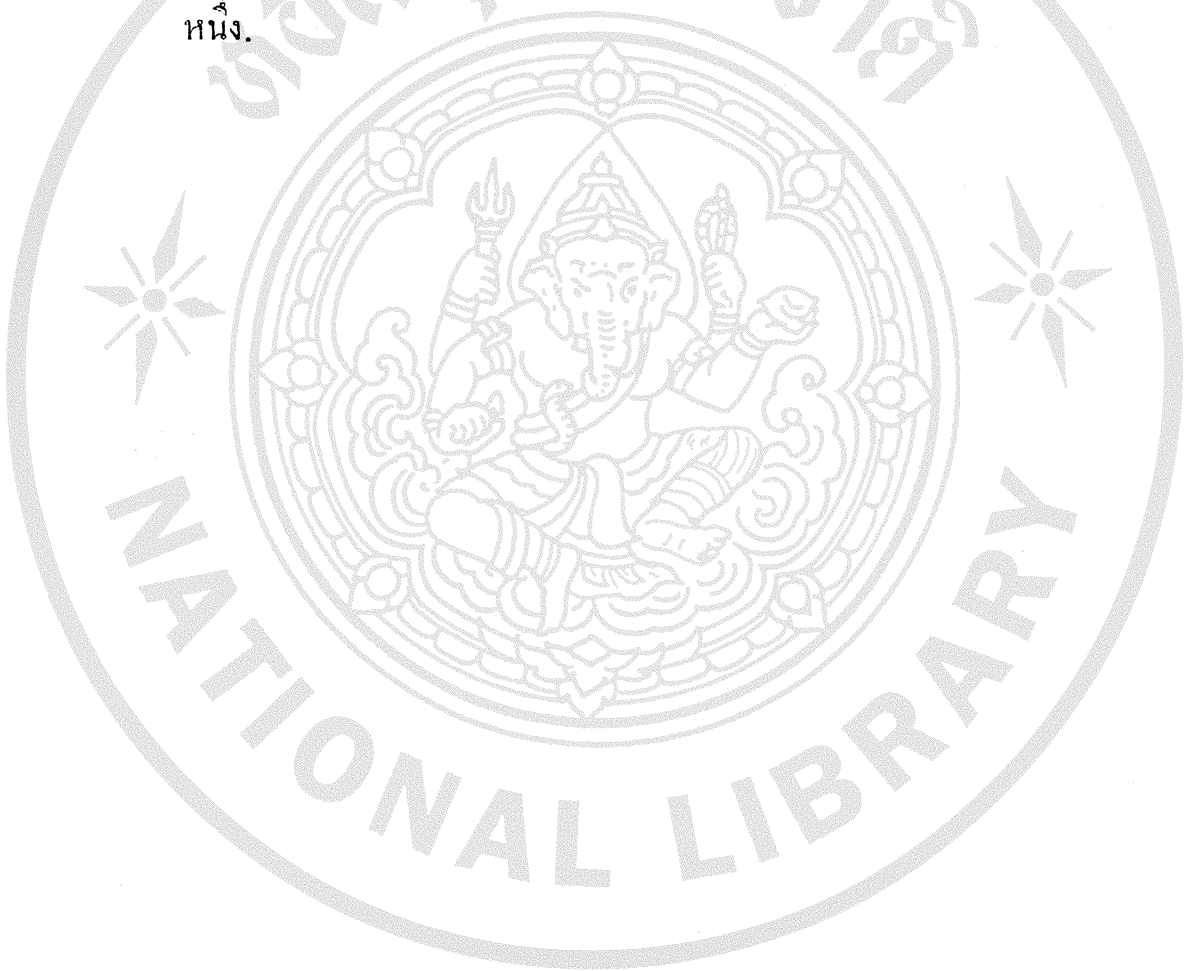
ตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ กลับมาจาก
เรียนหนังสือสี่โมง เล่นอยู่ที่มุ้ง บ่ายไปบน ทุลหม่อมบน
ยังไม่เสด็จออก เราไปเฝ้าในที่ วันนั้นมีคนมากอยเฝ้ามาก
เสด็จออกบ่ายห้าโมงนาน รับสั่งว่าไม่ได้ยินดีห้าโมง แล้ว
เสด็จออกขุนนาง พระยาศรีสุนทรอ่านใบบอกเรื่องพระยาพิไชย
ยกกองทัพไปรบฮ่อ^๑ ยิงปืนถูกอ้ายหมอเถ้า แล้วพระยาราช^๒

๓ ฮ่อ

— ฮ่อเป็นชื่อไทยทางเหนือใช้เรียกจีน ทอญ ไทดำ
แดน. จีนหมิ่นหนึ่งเป็นกบฏต่อพระเจ้ากรุงจีน ในราว
พ.ศ. ๒๔๐๖ มลัมครพรรคพวกหมิ่นเคซึ่ พากันเที่ยว
ศุ่ห่ดเม่องช่ายแดนจีนเขามาทางหัวเมืองลี้ด้องจุ่ไทย
และหัวพนทงหูกในรัชกาลที่ ๕ แด่เดยมาคงท
ท่งเซียงค้ำ เมอ พ.ศ. ๒๔๓๗ ศุ่ไต่เม่องเซียงชววง
แแต่เดรมจะยกมาทางเวียงจันทเพอชามมาตหนอง
ค้ายกองหนึ่ง อิกกองหนึ่งจะยกมาตหวดงพระบาง
เมอทางกรงเทพ ฯ ทราบข่าว จึงโปรดเกล้า ฯ ให้ยก
ทัพไปปราบ ฮ่อแตกหนีไปจากแดนไทยใน พ.ศ. ๒๔๓๘
แต่ใน พ.ศ. ๒๔๒๖ ก๊กตบยกมาตงท่งเซียงค้ำอิก

๒ พระยาราช — พระยาราชวรานุกต (เวก บุญยรัตพันธุ์) ภายหลัง
ได้เป็นเจ้าพระยาศรีธรรมราช ได้เคยไปรบฮ่อใน
พ.ศ. ๒๔๓๘ แต่ครั้งยังเป็นพระสุริยภักดี ใน พ.ศ.
๒๔๒๖ ทรงโปรดเกล้า ฯ ให้ยกทัพไปฮ่อ

ยังไม่ได้ยกขึ้นไปถึง ถ้าพระยาราชจะไม่ยกขึ้นไปแล้ว พระยา
พิไชยจะคิดการเอง จะรบใหญ่ทีเดียว ทูลหม่อมมบนท่านทรง
นุพระยาราชมาก เสด็จขึ้นย่ำค่ำแล้ว เสวยในห้องน้ำเงิน
เสวยเสร็จเรากลับมาตำหนักพร้อมกับสมเด็จพระแม่ นอนยาม
หนึ่ง.

วันพุธ วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนแต่เช้า ลงมากินข้าวที่มุม สองโมงแต่งตัวไป
บน เรือนหนังสือแล้วกลับมาหาโมง บ้าโสมบอกเราว่าสมเด็จพระ
แม่ทรงจ้างฝรั่งมาใหม่คนหนึ่งทำการในโรงเย็บ^๓ เราอยากรู้จัก
ลงไปดู เราอยู่ที่โรงเย็บ เที่ยงนานกลับตำหนัก บ้ายสมเด็จพระ
ประทมต้น เราขึ้นไปเล่นบนโน้น ให้บ้าโสมทำไอศกรีมน้ำ
มะพร้าวอ่อน เราก็ช่วยทำด้วย เย็นไปบน ตามเสด็จออก
ขุนนาง พระยาศรีอ่านใบบอกพระยาพิไชยมีลงมาอีกว่า จะ
ยกกองทัพต่อไป แต่ข้างยังไม่มี ต้องรอคอยข้าง จึงยังไม่ได้
ยกไป แล้วพระนรินทรอ่านใบบอกอีก เราจำไม่ได้ว่าเมืองอะไร
เรื่องผู้ร้าย เสด็จขึ้นบ้ายหาโมงนาน เสด็จเข้าไปทรงในที่แล้ว
เสด็จออกเสวยห้องน้ำเงิน เราลงมากินข้าวที่ห้องเครื่อง กลับ
ขึ้นไปเผ่า ทูลหม่อมบนทรงอุ้มเรา แล้วรับสั่งให้เราเหยียบถวาย
ทำนรับสั่งว่าเราใช้ได้ แล้วสองทุ่มเสด็จในที่ เรากลับตำหนัก
พร้อมกับสมเด็จพระแม่ ถึงตำหนักเล่าให้บ้าโสมฟัง บ้าโสมดีใจ
แล้วเล่าถึงผู้ที่มีกตัญญูเป็นการเจริญดีให้เราฟัง เรานอนเกือบ
ยาม.

๓ โรงเย็บ - อยู่ท^๑พระที่นั่งทรงธรรม (หรือแถว) ในบริเวณสวน
ศิลาตย^๒ สำหรับม^๓เทศน์มหาชาติเวดาเจ้านายทรงผนวช
เวดาเป็นโรงเย็บ สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้าทรง
มอบให้หม่อมเจ้าไชยศรี ปราโมช เป็นหัวหน้า มีหน้าที่
รับจ้างเย็บของของเจ้านายและผู้ท^๔อยู่ในพระราชฐาน

วันอังคาร วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้าลงไปอาบน้ำที่ตะพาน ได้ยินเสียงแตร
เราออกเสียใจหน่อยที่ไม่ทันตามเสด็จ เสด็จลงไปที่ลานเท
ล่งจักษ์ก็ว่าจะตามขึ้นมา กลางวันเสด็จกลับ เราไปเล่นอยู่ที่
เรือนใหม่ บ่ายลงไปเล่นน้ำ แล้วไปเฝ้าทูลหม่อมบน ได้
ประทานว่ากุลาเก็บว่าวปักเป้าอย่างละตัว แล้วทูลหม่อมบน
ลองทรงขึ้นว่าก็ไม่ขึ้น ทรงผูกสายซุงไม่ถูก แล้วเสด็จเที่ยว
เสด็จขึ้นไปบนเรือนใหม่ มีคนเราเกือบจะตกอัมจันทร์ แล้ว
ทรงพระดำเนินมาในบ้านเรา ทรงอุ้มน้องหญิงเล็ก แกร่งให้
ใหญ่ ต้องส่งประทานสมเด็จพระเจ้าแม่ แล้วเสด็จพระที่นั่งบุบผา
เสด็จกลับ เรากลับมาทางตะพาน พบสมเด็จพระเจ้าแม่เสวยอยู่ที่
ตะพาน เราลงไป นึกว่าจะไปกินข้าวกับท่าน ท่านทรงล้อ
เราว่า ท่านทรงได้ยินทูลหม่อมบนรับสั่งไล่เรา เราทูลว่า
เปล่า ท่านกลับขึ้นเรา เราจุน เราร้องไห้ใหญ่ แล้วกลับขึ้น
มากินข้าวในห้องป่าโสม นอนยามหนึ่ง.

วันพุธ วันที่ ๘ เมษายน พ.ศ. ๒๕๒๘

ตื่นนอนเช้าเก็บดอกพิกุล แล้วไปกินข้าวที่เรือนใหม่
 เล่นชิงช้า เล่นซุ่ม ๆ มะละคักับบัว ๆ บ่ายชักว่าว
 ให้พวกเด็ก ๆ ไปคว่ำกับน้องชายโต แก้วมือพอง ว่าวตกน้ำ
 ทั้งสองตัว สนุกมาก บ่ายไปเฝ้าทูลหม่อมบน เราเล่าถวาย
 แล้วทูลหม่อมบนเสด็จมาประทับที่สะพานของท่าน ทรงว่า
 บักเป้า เราให้ไปตามเด็ก ๆ บัว ๆ มาจั่นกุลา จะคว่ำกับของ
 ทูลหม่อมบน ลมไม่สู้ดีไม่ทันจะคว่ำกัน คำเสียแล้ว เรามา
 นั่งเฝ้าอยู่ที่สะพาน ทูลหม่อมบนเสวยลั่นจี่ ทรงบ่อนประทาน
 เรา เราทูลถามว่าพรุ่งนี้จะรับสั่งให้เราไปหรือไม่ให้ไป รับสั่ง
 ให้ไป เราทูลลากลับมากินข้าว แล้วนอนสองทุ่ม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๕ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เรานอนเช้าเก็บดอกพิกุล แล้วมาเล่นบนเรือน บ่าย
โมงหนึ่งสมเด็จพระแม่ประทุมต้น รับสั่งว่าจะเสด็จบ่ายสองโมง
ทำไมเราไม่แต่งตัว เรารับแต่งตัว ไปถึงบนทูลหม่อมรับสั่ง
ว่าเราแต่งตัวมาแต่ปานนี้ ร้อนเต็มที แล้วรับสั่งให้เราใส่
เสื้อขาว บ่ายสามโมงเศษทูลหม่อมบนเสด็จทรงเรือจักรข่างไป
ประทับเหนือวัดเชิงหยอดหนึ่ง เสด็จลงเรือพระที่นั่งเก่งไป
ประทับพลับพลาวัดศาลาปูน ทรงจุดผัดแคประทานเพลิงที่ศพ
สมเด็จพระพุฒาจารย์^๑ แล้วเสด็จกลับ เมื่อเวลาไปในเรือนั้น
รับสั่งเล่าถึงเรื่องพงศาวดารครั้งกรุง รับสั่งว่าพระนารายณ์ได้
ฉลาดในการเล่น มิใช่ฉลาดในการทัพศึก แล้ววัดศพนครวัด
นี้เป็นวัดของสมเด็จพระมหาจักรพรรดิ ได้ทรงสร้างไว้แต่ครั้ง
ทำศพพระสุริโยทัยเมื่อออกไปรบทัพผอม^๒ มอญพันต้องพระ
อัสสาชดสิ้นพระชนม์กับคอช้าง ลูกไปแก้เอาพระศพกลับมา
ได้ ทำพระศพเสร็จแล้วจึงสร้างวัดนี้ ให้นามว่าวัดศพนครวัด

๑ สมเด็จพระพุฒาจารย์ — นามเดิม พุท เป็นชาวเมืองนครไชยศรี
เกิดในรัชกาลที่ ๑ เข้ามาอยู่กรุงเทพฯ ตั้งแต่เด็ก บวชในรัชกาล
ที่ ๒ ในรัชกาลที่ ๕ ทรงสถาปนาเป็นสมเด็จพระพุฒาจารย์

๒ รบทัพผอม — ความจริงเป็นทัพพม่า แต่ตั้งราชธานีอยู่ทางด่านด
ซึ่งเป็นเมืองของมอญ

แล้วรับสั่งถึงเรื่องอื่น ๆ อีกหลายเรื่อง เรากินข้าวเย็นมาในเรือ
หลวงนายศักดิ์บือน แล้วฟังทูลหม่อมบนทรงเล่าเรื่องพงศาว-
ดาร หาวนอนเต็มที่ รับสั่งให้เรานอน เรือถึง พอเสด็จขึ้น
บนพระที่นั่งตำบามหนึ่ง เรากลับมาบ้านมีมะม่วงมาถวายสมเด็จพระ
แม่พลหนึ่ง แล้วนอนยามนาน.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๘

สองโมงเศษแต่งตัวไปที่ทรงบาตร ทูลหม่อมบนไม่ได้
เสด็จลง เราทรงแทน พระแปดสิบ ข้าวไม่พอ เราออกนุ
เต็มแก่ ได้เรียกขานอินมาต่อว่า แกล้งพูดเลอะละ บ่ายเรา
ไปบน เฝ้าที่สวนสวรรค์ ทูลหม่อมบนทรงก่อกา เราทูล
ถึงข้าวบาตรไม่พอ รับสั่งว่าให้เราเอาถ้วยขานอินมาฝั้นเสีย
แล้วเรามากินข้าวที่ห้องเครื่อง แล้วกลับขึ้นไปเฝ้าทูลหม่อมบน
สองทุ่มเราทูลลากลับมาตำหนัก นอน.

วันจันทร์ วันที่ ๑๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นเข้าโมงหนึ่ง ลงไปเก็บดอกจำปาที่ต้นเล้ง ให้ไป
ตามบ้ำโสมมาล้างหน้า แล้วกินข้าว สองโมงนานโปลิต^๑มา
ตามว่าให้ไปทรงบาตร พระจะล่อง^๒เดี๋ยวนี้ เรารีบไป ไปถึง
เจ้านายก็ยังไม่มา ต้องให้เที่ยวตามใหญ่ สามโมงแล้วเราให้
นิมนต์พระ พระวัน^๓นี้เพียงหกสิบ ต้องช้อนสองขัน พระหมด
แล้วเราขึ้นมาเผ้าทูลหม่อม สี่โมงรับสั่งให้เราไปเลี้ยงพระเสีย
ก่อน แล้วทูลหม่อมบนจะเสด็จไปทรงน้ำ เลี้ยงข้าวเช้าทีเดียว
เราไปเลี้ยงพระ แล้วทูลหม่อมบนเสด็จออกพระที่นั่งอมรินทร
ทรงน้ำพระปัสมาทรงข้างท้องพระโรง ไม่ได้ทรงที่สนามหญ้า
ทูลหม่อมประทับที่พระที่นั่งสนามจันทร์ ทรงเสร็จแล้วเลี้ยง
ข้าวเช้า พระไปแล้วเสด็จขึ้น (เรา) ได้ประทานเงินวันพระ
สิบ^๔เฟื้อง เทียงนานกลับมาเรือน เมื่อเสด็จที่ไพศาล รับสั่ง
ถามยายอินเรื่องของทรงบาตร ยายอินฉันเราใหญ่ เราไม่เข้าใจ
กับผู้ผิดเป็นแน่ เห็นอะไรก็ต้องทูลให้ทูลหม่อมบนทรงทราบ
บ้ายสี่โมงนานไปบน เผ้าที่สวนสวรรค์ เสวยแล้วทรงทิ้งทาน
แย่งสนุก แล้วมากินข้าวที่ห้องเครื่อง นี่กว่าจะไม่มีสวดมนต์
เรากลับมาเรือน บ้ำโสมให้ฉันไปสับว่ามี พอเรากลับขึ้นไปอีก
ทูลหม่อมบนรับสั่งให้มาจุดเทียนสวด (มนต์) สวดยังไม่ทัน
จบหาวนอน กลับมานอน.

๑ โปลิต — โขตน มีหน้าที่คล้ายโปลิต ในพระราชวัง

๒ พระจะล่อง — พระจะเข้ามารับบิณฑบาตในพระบรมมหาราชวัง

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๘

สองโมงแล้วแต่งตัวไปเรียนหนังสือ เอาผ้ามัดหาง
กระรอกสองพันกับเสื้อตัวหนึ่งไปรดน้ำพระยาศรีสุนทร แะ
ดีใจหัวเราะเป็นที่เดียว แล้วเขียนเป็นคาถากับโคลงให้พร
เรา เราได้ให้จดไว้ในสมุดนี้แล้ว บ่ายสามโมงนานนายเกตุ
แต่งตัวเราให้ไปบน คอยตามเสด็จวัดบวรนิเวศน์ เราไป
นั่งเล่นอยู่ที่บนเป็นนาน จนสมเด็จพระที่นั่งอัมรินทร์น้อยเสด็จ
เข้าไปเฝ้าทูลหม่อมบน วันนั้นเป็นวันครบจบ ทรงรดน้ำสังข์
เจิม แล้วประทานโต๊ะเครื่องคาวหวาน ขามข้าว ขันน้ำ กับเสื้อ
หมวก หกสำหรับ ยำคำเสด็จวัดบวรนิเวศน์ ทรงรถพระที่นั่ง
ไป ทรงนมัสการสร่งน้ำพระเสร็จแล้ว เสด็จไปสร่งน้ำเสด็จ

๓ คาถากับโคลงให้พรเรา — ที่ข้ายุสวาทิตุ อโรคยฆณณาวา
ธทาตุเชนสมปนโน นิพราโยนิรูปทุทโคติ
๑ จงเจริญพระยศทั้ง ทฤมา ยุสมเฮย
ไรโรคณพรรณา ผ่องแผ้ว
นฤทุกขภยา ยตลัฐ เตมอแฮ
อุปัชฌาย์ถวายเกล้าฯ คตาศเบองบพมาตย์
ดิถีวิฤตฤ ดิถีขมถ รตนตรเทศดา ฯ

พระยาศรีสุนทรโวหาร น.ช.

อุปัชฌาย์ ถวายผ้าไตร เราคุยเล่นกับขรวัลง^๒ แล้วตามเสด็จ
 จากวัดบวรนิเวศน์มาประทับวัดราชประดิษฐ์ สรงน้ำสมเด็จ
 พระพุทธโฆษาจารย์ เสด็จกลับยามเศษ เราหิวข้าวหวานอน
 พร้อมทั้งสองอย่าง กลับมาถึงเรือนกินข้าวคำเดียว เมื่อเสด็จ
 ออกไปหน้าพระที่นั่งจักรี แยกมาถวายพระพร.

---

๒ ขรวัลง — สมเด็จพระมหาสมณเจ้า กรมพระยาวชิรญาณวโรรส

วันจันทร์ วันที่ ๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๘

สองโมงนานไปเรียนหนังสือ กลับมาสี่โมง คุณชั้น^๑
 มหาเด็กมาลาบวช บ่ายเราไปบน เสด็จออกขุนนาง ฮ้อ
 แดกไปจากทุ่งเชียงคำแล้ว เสด็จอาตาศไม่ต้องไป^๒ เป็นแน่
 เราออกดีใจมาก วันเกิดของเราจะได้คู่ละคร รับสั่งใช้เรามา
 เอาพาหนะที่เจ้าเซ่งไปประทานเสด็จอาสวัสดี เสด็จขึ้นเกือบ
 ย่ำค่ำ เสวยที่สวนสวรรค์แล้วทรงทำเขา เราก็ช่วยทูลหม่อมบน
 ทำ เรากลับมาเรือนเกือบสี่ทุ่ม นอน.

๑ คุณชั้น

— หม่อมราชวงศ์ชั้น นพวงศ์ คือ สมเด็จพระ
 พระวชิรญาณวงศ์ สมเด็จพระสังฆราช
 ท่านทรงเป็นมหาเด็กชาวดวงเดิมในสมเด็จพระ
 พระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
 สมเด็จพระพันวัสสาอัยยิกาเจ้า ทรงบวช
 เณรและบวชพระประทาน

๒ เสด็จอาตาศไม่ต้องไป — เดิมกะไว้ว่าจะโดยเสด็จสมเด็จพระยา
 บำราบประชักษ์ไปในกองทัพใหญ่ที่จะยกไป
 ปราบฮ้อ

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๕๒๘

โมงนานเรากินข้าวเช้าแล้วไปเรียนหนังสือ พระยาศรี-
สุนทรยังไม่มา เราไปเฝ้าทูลหม่อมบนในที่ บ้าโสมบอกเราว่าครู
มาแล้ว เราออกไป พระยาศรีสุนทรเขียนคาถาบูชาครูให้เรา
ท่อง สามโมงเช้าแรมเซมวัดเสื่อเรา แล้วเราไปอ่านหนังสือ
อยู่จนห้าโมงนาน กลับมาแวะดองเสื่อที่โรงเย็บ แล้วกลับมา
เรือน เล่นอยู่ที่หลังแดงที่มุข ร้อยกรวยอุปัชฌาย์ บ่ายแต่งตัว
ไปบน เฝ้าในที่ ทูลหม่อมบนรับสั่งให้เราให้ใช้ใครไปดู
เจ้าพี่ๆ ที่จะทรงผนวช แต่งตัวแล้วหรือยัง เรามาทูลบอกบ้าโสมๆ
ใช้คนไปดู ว่าพึ่งผัดหน้า เราเข้าไปทูล รับสั่งว่าจ้ะเกี่ยว
เย็นมากแล้ว ย่ำค่ำแล้วเสด็จออกพระที่นั่งจักรี เวียนเทียน
สมโภชพิกิตติยากรหนึ่ง พระพิพัฒน์ที่สอง พระประวิตรที่สาม
พระจิรประวัติที่สี่ สี่พระองค์แต่งพระองค์ทรงเสื่อครุย ทรงผ้า
เขียวพับ ทรงนวม แต่งเหมือนเวลาถวายของพระเมื่อโสกันต์
เจ้านายขุนนางมามาก ข้างในก็มาก เป็นคราวแรกที่ทูลหม่อม
บนได้ทรงผนวชลูกของท่าน เวียนเทียน ทรงรดน้ำสังข์เจิมแล้ว
เสด็จขึ้น เราตามเสด็จเข้าไปในที่ แล้วมากินข้าวกับน้องชายโต
กลับมาเรือนสองทุ่มนาน นอนที่เดียว.

วันศุกร์ วันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

สองโมงนาน เราแต่งตัวใส่เสื้อปักทองแขวนตราจักรด้วย
ไปบน เฝ้าในที่ ทูลหม่อมมบนยังไม่ทรงเครื่อง สามโมงเศษ
ทูลหม่อมมบนทรงเครื่อง เสด็จไปพระที่นั่งไพศาลทักษิณ
เจ้านายซึ่งจะทรงผนวชแต่งตัวอยู่ที่นั่น เสด็จถึงรับสั่งเรียกภูษา
มาลาให้อาชญาเข้ามาข้างใน สมเด็จพระนางเจ้าทรงกำกับเข้ามาด้วย
ทูลหม่อมมบนประทานให้ทูลองค์ได้แห่ เวลาสี่โมงเช้าส่งเกย
พระที่นั่งดุสิตาภิรมย์ แห่แล้วเสด็จทางใน ประทับพระที่นั่ง
สทไชยวรย์ทอดพระเนตรแห่ กระบวนมาก แต่ไม่มีกระบวน
ช้าง ผ้าไตรกับบาตรขึ้นเสลี่ยง พระองค์เจ้าทรงยานมาศ
แต่งพระองค์ทรงผ้าหางหงส์ ฉลองพระองค์คาดเจียรบาต
ทรงมงกุฎดอกไม้ไหวเหมือนกันทั้งสององค์ แห่หมดกระบวน
แล้ว ทูลหม่อมมบนเสด็จมาประทับพระที่นั่งไชยชมพล เจ้านาย
(ที่จะทรงผนวช) ขึ้นบนเกย ทิ้งทานแล้วจึงได้เปลื้องเครื่อง
ทูลหม่อมมบนเสด็จเข้าไปในพระอุโบสถ ฉันทเพลแล้วแต่งตัว
เข้าไปในพระอุโบสถ เมื่อเวลาครองผ้าฉันนั้น ราชบัณฑิตครอง
ไม่ดี ทูลหม่อมมบนรับสั่งให้ขรรค์มารองให้ ทั้งสององค์ได้ผ้า
ไตรมากทีเดียว หลวงปฏิบัติราชประสงค์เป็นคนฝรั่งก็ถวาย

๑ หลวงปฏิบัติราชประสงค์ — ทูลหม่อมมบนพระปฏิบัติราชประสงค์
นามเดิม Müller เป็นชาวฮอลันดา
เข้ามาตงทางชอ บ. กรม อยู่ท
ประด้อมยอด พระนคร

ถวายไตรบวชถวายผ้าเสร็จแล้ว ทูลหม่อมบนเสด็จกลับบ้าย
สามโมง เราหิวเต็มที่ไม่ได้กินอะไรเลย มาถึงบ้ำโสมให้กินข้าว
ที่บน ค่อยยังชั่วหน่อย บ้ำโสมร้องไห้ว่าสงสารเราไม่เคยอด
แล้วมาเล่นน้ำในสระน้ำพุ เช้าอยู่นาน กลับขึ้นมาไม่สบาย
กลับมาเรื้อน ฝนตกปรอยๆ ถึงเรือนปวดท้องมากจั้น หมอ
ให้กินยาแล้วนอนหลับ เย็นตื่น สบายดี สองทุ่มขึ้นไปนอน
เล่าอะไรเล่นกับบ้ำโสม สมเด็จแม่รับสั่งบอกเราว่าทูลหม่อม
บนเสด็จวัดพระแก้ว เรานอนยามหนึ่ง.

วันอังคาร วันที่ ๑๕ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

ต้นนอนเช้าก่อนโมง อาบน้ำกินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ
ครูยังไม่มา เห็นน้ำพุไหลเต็มสระ เราออกสนุก ลงไปอาบน้ำ
เล่น แล้วกลับขึ้นมา ออกไปเรียนหนังสือ จางวางพุ่มน้ำ
จั้นเจียน ตำบลบ้านสวนมะลิ มาถวายตัวเป็นข้าเรา ยังไม่
ทันเรียนหนังสือ เฝ้าที่ออกไปบอกว่า บ้ำโสมให้เชิญเสด็จเรา
เข้ามา ให้ไปทรงบาตรแทนทูลหม่อมบน ทูลหม่อมบนไม่เสด็จ
ลง เณรรับบาตรทั้งสองค้ แล้วเรากลับมาเรียนหนังสือ

สงฆ์หน้า จะประดับประดาให้งามกว่าของเก่า ยามนานเรา
ทุลลามาเรือน นอน.

- ๑ เอาของมาให้ — อาหารทพระองค์เจ้าเนรทรวงรับจากการบิณฑ-
บาต ถอดกันว่าเป็นการนดองพระคุณ
- ๒ ตัวมสัตว์รัก — อยู่บนชาวดาดานตะวันตกถัดจากพระที่นั่งอมร-
พิมานมณั ทรงปลัดคนไม่นานาพन्छได้กระถาง
ทรงกอเขา มสัตว์ระนาดวย พนดาดซเมนต์

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

ตื่นนอนเข้ากินข้าวต้มในหลังแดงแล้วมานั่งเล่นที่มุข
ระทวย^๑มาบอกว่าทูลหม่อมบนประทมตื่นแล้ว เราแต่งตัวมาลา
คุณยายแล้วขึ้นไปเฝ้าสมเด็จพระเจ้าแม่ แล้วไปบนเฝ้าทูลหม่อมบน
ในที่ ทูลหม่อมเสด็จราวสามโมงเช้า เจ้านายข้างในมาส่งเสด็จ
ตามเคย เสด็จมาทรงพระราชยานไปประทับดำเนินกแพ ตรัส
กับเจ้านายขุนนางที่มาส่งเสด็จ เรือเวสตราได้ออกจากท่าเกือบ
สี่โมง บ่ายถึงเกาะเกิด น้ำขึ้นเรือเวสตราไปไม่ได้ ทูลหม่อม
บนต้องเสด็จเรือสุทร รับสั่งเล่าถึงเรื่องมะกะโท ได้เสด็จขึ้น
วังบางปิ่นราวบ่ายสี่โมงเศษ เราไปบ้าน คุณาแห่งมากตาม
ลำคลอง ทุมนานเรานอน พอเสด็จลงก็ไฟไหม้ ทูลหม่อมบน
เสด็จขึ้นไปทอดพระเนตร (ไฟ) บนพระที่นั่งวิสุทธิ^๒ เรา
จะตามเสด็จขึ้นไปก็ไม่ทัน ได้ยินว่าไหม้บ้านพินู.

๑ ระทวย

— ระทวย อมาตยกุล

๒ พระที่นั่งวิสุทธิ

— หอดูดาวพระราชวังบางปิ่น

วันอังคาร วันที่ ๒๒ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าแม่ไปบน
เสวยข้าวแล้วทรงเครื่อง เสด็จเรือจักรข่าง ไปทอดพระเนตร
ข้างเผือกที่บ่อโพง^๑ ถึงบ่อโพงกลางวัน มีพลับพลาที่ประทับ
ด้วย ช่างงามมาก ถัดหน้าลงแล้วยังเห็นสัตว์งามขึ้น เสียแต่
หูขาดไปหน่อย หมอเถาแวนเถอยากจะเย็บ ทอดพระเนตร
แล้ว รับสั่งให้เราเอานมถวายสมเด็จพระเจ้าแม่ แล้วเสด็จกลับ
ถึงวังแล้วบ้ำโสมยังไม่มาถึง เรานั่งคอยอยู่ที่ตะพาน มาถึงแล้ว
เราชวนบ้ำโสมให้ขึ้นว่า พอลูกหม่อมบนเสด็จมาทอดพระ-
เนตรที่เรือนใหม่ เราไปเฝ้า แล้วเสด็จมาแวะที่เรือน ประทาน
แหวนน่องหญิงเล็ก.

๑ ข้างเผือกที่บ่อโพง — ข้างพดายเผือกเอก. เจ้ายุติธรรมธร เจ้านคร
จัมปาศักดิ์นำทูตเกล้า ๆ ถวาย ขึ้นระวางใน
พ.ศ. ๒๔๒๘ พระราชทานนามว่า พระเศวต-
วิจิราภาพรรณ

วันเสาร์ วันที่ ๓๐ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

ฉันนอนโง่งนาน อาบน้ำกินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ
พระยาศรีสุนทรฝากซื้อช้างเผือกมาถวายทูลหม่อมบน เรากลับ
มาเกือบห้าเที่ยง ทูลหม่อมบนยังไม่ประทมฉัน เรากลับมา
เรือน บ่ายสี่โมงนานไปเฝ้าที่สวนสวรรค์ ถวายซื้อช้างเผือก
แล้วทูลหม่อมบนทรงใช้ให้เรามาเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้า
เครื่อง ทูลหม่อมบนเสด็จออก คนมากอยถวายของเก้อ
หลายคน เสวยที่สวนสวรรค์ ทรงฉันน้ำชา เราเปี่ยมหมด
แล้วเรามากินข้าวที่อัฒจันทร์ใหญ่ กลับมาพร้อมกันกับสมเด็จพระ
แม่ นอนส่ำๆ

วันพุธ วันที่ ๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ กลับมาจากเรียนหนังสือห้าโมง เราเล่นในห้องแดง บ่ายไปบนทูลหม่อมบนเสด็จออกขุนนาง รับสั่งใช้ให้เราเอาข้อข้างเราเข้ามาเอาไปถวาย นื่องหญิงใหญ่ถามเราว่าข้างข้ออะไร เราบอกว่า ข้อพระเศวตรุจิราภาพรรณ ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าเราอุตส่าห์จำได้ พระยาศรีสุนทรหัวเราะใหญ่ กราบทูลว่าเราอ่านหลายหน เสด็จขึ้น เรามากินข้าวกับน้องชายโต สองทุ่มแล้วกลับมาเรียน พบคุณยายที่หน้าห้องบัว คุณยายเล่าให้เราฟังว่าไปนอนวังนั่งคุยกับเสด็จจุจจนสามยาม เสด็จจุจจนเล่าเรื่องฝรั่งปลุกหมาบ้า^๑ ฟังก็สนุกดี จัน ๆ เราหาเวลานอน ขึ้นไปนอนเกือบยาม.

๑ ปลุกหมาบ้า — ในยุโรปนั้น หุตุลด์ ปาดเตอร์ ทดลองยานี้แก่โรคกตัญญูดำเร้จ โดยฉิด โยเซฟ ไมด์เตอร์ ช่วยให้พ้นจากความตายด้วยพิษสุนัขบ้า

วันเสาร์ วันที่ ๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๕๒๘

เราตื่นนอนเช้า เห็นป้าโสมนอนอยู่ข้างสมเด็จพระเจ้าแม่ เรา
ดีใจ แล้วเราไปอาบน้ำที่ศาลา กินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ
กลับมาจากเรียนหนังสือเที่ยงนาน เล่นตุ๊กตาในหลังแดง
บ้ายไปบน เฝ้าน้ำที่ ทูลหม่อมบนทรงเครื่องแล้วเสด็จออก
พระที่นั่งจักรี เจ้านครจัมปาศักดิ์มาเฝ้าถวายต้นไม้ทองเงิน
เสด็จขึ้นแล้วประทับเสวยที่สวนสวรรค์ เราเข้าเฝ้าเล่นสนุก
ทูลหม่อมบนกับสมเด็จพระเจ้าแม่รับสั่งชมพระยาศรีสุนทรมาก สอง
ท่มนานเรากลับมาเรือน นอน.

วันอังคาร วันที่ ๑๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

ตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วแต่งตัวไปบน คอยตามเสด็จไปรับข้าง สามโมงแล้วทูลหม่อมบนเสด็จทางพระที่นั่งจักรี ทรงพระราชยานไปลงเรือพระที่นั่งศรี^๑ เสด็จโดยกระบวนไปประทับที่แพข้างหน้าวัดละมุด บ่ายโมงนานเสด็จกลับ เรายืนที่บนไม่ได้กลับมา (ตำหนัก) เย็นแต่งตัวใส่เสื้อเย็บยับไปตามเสด็จ ทรงพระราชยานไปทอดพระเนตรที่ทำข้างจะขึ้น ประทับบนพลับพลาหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทอดพระเนตรกระบวนแห่ แต่บรรดาข้างเผือกเกล้าลงไปรับน้ำหน้ามด มีพระพิมล^๒เป็นต้น ข้างเข้าโรงแล้ว ทูลหม่อมบนเสด็จมาที่โรงข้าง ถวายผ้าไตรพระสงฆ์เป็นอันมาก แล้วทรงจุดเทียนนมัสการ สวดมนต์จบแล้วเสด็จมาประทับพลับพลา ทอดพระเนตรรำโคม โขน เล่นระบำ เสด็จขึ้นทางประตูแกลง ยามนาน วันขึ้นราชการข้างหน้าใส่เสื้อเย็บยับทั้งนั้น เรากลับมาเรือน คุยกับป้าโสมเล็กน้อย แล้วนอน.

๑ เรือพระที่นั่งศรี — คอเรือยาว ทองทาด พนดัดถักรัดปิดทองประดับกระจก หักเป็นโขนท้ายเป็นโขน ผูกพู่ห้อยผ้าหน้าโขน คงได้แต่บดงกนกนยาเท่านั้น คงบูชาไม่ได้

๒ พระพิมล — พระพิมลรัตนกรณ ข้างพงเผือกโท ชนระวาง
เมือรัชกาลที่ ๔

วันพุธ วันที่ ๑๓ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

ต้นนอนเข้ากินข้าวแล้วแต่งตัวไปบน ทูลหม่อมมบนยังไม่
ประทมต้น เรากอยที่ห้องน้องชายโต สี่โมงแล้วทูลหม่อมมบน
เสด็จพระราชยานหน้าประตูแถวราชกิจ ประทับที่โรงช้าง
แล้วแห่สลาภักดิ์ มีลิงจ๋มมาสี่คน ยักษ์จ๋มมาสี่คน แล้วพวก
เขนถือนำหน้ากระบวน มีพิณพาทย์ผู้หญิง กระบวนแห่
สลาภักดิ์ล้วนแต่ผู้หญิงทั้งนั้น แล้วมีคนหาบแต่งตัวนั่งจับห่ม
คาดใส่สายสร้อย ของหลวงหาบทอง ของสมเด็จพระแม่หาบเงิน
ต่อไปของเจ้านายผู้หญิง เลี้ยงพระแล้วเสด็จขึ้นทางประตูแถว
เรากลับมาเรือน เย็นแต่งตัวไปบน ตามเสด็จไปสวนมนต์ที่
โรงช้าง สวดจบแล้วเสด็จมาประทับพลับพลา ทอดพระเนตร
โขนอยู่จนสี่ทุ่มนาน เสด็จขึ้น โขนเล่นเมื่อทศกัณฐ์ให้นาง
เบญจกายจำแลงมา พอถึงเขย่นเบญจกายแล้วเสด็จขึ้น เรากลับ
มาเรือน บ่าวๆ ไม่มี มีแต่ป่าโสมกับจันกับหญิงสุหร่าย เรา
นอนห้าทุ่ม.

๑ สดากภักดิ์ - อาหารถวายพระด้วยวิธีจับสดาก ธรรมเนียมสมโภช
ช้างเผือกชนระวาง อาหารถวายพระต้องเป็นสดากภักดิ์

วันศุกร์ วันที่ ๑๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

ตื่นนอนแล้วกินข้าว แต่งตัวไปบน ทูลหม่อมบนกำลัง
 เสวย เราตามเสด็จไปที่โรงช้าง สามโมงเศษทูลหม่อมบน
 เสด็จถึงบนเกย ทรงรตน้ำประทานช้าง แล้วรับสั่งให้เจ้านายต่าง
 กรมทรวงด มีสมเด็จพระเจ้าเป็นต้น แล้วประทานอ้อยสามท่อนจารึก
 นามในอ้อยนั้น แล้วรับสั่งให้แห่สลาภกัฏ สลาภกัฏวันนั้นของ
 เจ้าจอมมารดาและเจ้าจอมหีบทอง งามๆ ดีกว่าทุกวัน แล้ว
 ประทานรางวัลเจ้านครจำปาศักดิ์กับเจ้าอุปราช เจ้านครจำปา
 ศักดิ์นั้นได้หีบทอง เงินก็ได้มาก จะเป็นเท่าไรเราไม่รู้แต่ไม่ถึง
 สิบชั่ง แล้วเสด็จขึ้น ท่านผู้ทรงตักน้ำชานั้นคือกรมหลวงวรศักดิ์ดา
 สมเด็จพระเจ้า กับทูลหม่อมอาสอองพระองค์ กับเสด็จจุ่งเทวัญ
 และเจ้าพระยาพลเทพ เจ้าพระยาศรีพิพัฒน์ แล้วทูลหม่อมบน
 ทรงต่อว่าเจ้าพระยาศรีพิพัฒน์เรื่องไม่ไปรับแพช้าง เยืนเรา
 แต่งตัวไปบน ตามเสด็จไปที่โรงช้าง สมโภชเวียนเทียนแล้ว
 ทูลหม่อมบนยังไม่เสด็จมาที่พลับพลา ทรงฟังพราหมณ์กล่อม
 ช้างแล้วจึงได้เสด็จมาที่พลับพลา ทอดพระเนตรโขนเล่นเมื่อ
 ไม่ยราพลักอุ้มเอาพระรามไป แล้วมีรำโคมหน้าพลับพลาทุกวัน
 สี่ทุ่มเสด็จขึ้น เรากลับมาเรือน นอนคุยกับบัวโสม หลับ
 เกือบห้าทุ่ม.

วันเสาร์ วันที่ ๒๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

ตื่นก่อนโมง ให้น้อมไปปลูกเอาตัวป่าโสมมาอาบน้ำ(เรา)
แล้วเล่นกับหญิงใหญ่ในหลังแดง วันนี้ทูลหม่อมบนรับสั่ง
ให้เจ้านายผู้หญิงเสด็จออกไปทอดพระเนตรข้าง สมเด็จพระเจ้า
เสด็จ บ่ายเราไปบน ตามเสด็จไปประทับที่โรงหน้าวัดพระแก้ว
ทรงจุดเทียนเครื่องนมัสการ แล้วถวายเทียน กรมพระปวเรศ
วรียาลงกรณ์ทรงจุดเทียนไชย แล้วพระสงฆ์สวดมนต์ ทูล
หม่อมบนจะทรงหล่อพระไชย แล้วเสด็จประทับโรงข้าง เวียน
เทียนสมโภชข้าง แล้วเสด็จมาประทับพลับพลา ทอดพระเนตร
โชน เล่นตั้งแต่กุ่มภกรรณลาทศกัณฐ์ไปเอาหอมมาจากพระราม
จนถึงหนุมานเข้ามาเฝ้านี้บุญมหาคงคา ทูลหม่อมบนเสด็จ
ขึ้น เรากลับมาเรือน นอนเกือบห้าทุ่ม.

วันจันทร์ วันที่ ๒๒ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้ว ให้ไปดูว่าอาจารย์จะมาหรือไม่ มา บ่าวบอกว่ามาแล้ว เราไปเรียนหนังสือ อ่านแล้วกลับมาแวะเฝ้าเสด็จน้ำ ท่านทรงจัดโต๊ะของน้องชายเล็กได้ประทานจะเลี้ยงพี่น้องวันนี้ น้ำเอนดูโต๊ะเก้าอี้เล็ก ๆ ทั้งนั้น แล้วทูลหม่อมบนเสด็จมาที่ห้องเสด็จน้ำ รับสั่งถามเราว่า มาอ่านหนังสือหรือแอบมาอ่านข้าวต้มด้วย เสด็จจากห้องเสด็จน้ำ บ่ายโมงหนึ่ง เราทูลลาเสด็จน้ำกลับมาเรือน บ่ายไปบนเฝ้าที่สวนสวรรค์ แล้วได้รับกาดเชิญของน้องชายเล็ก มีความในกาดว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าจักรพงษ์ภูวนารถ ขอเชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ มาประชุมเสวยโต๊ะ ณ พระที่นั่งนิพัทธ์พงศ์ถาวรวิจิตร ณ วัน ๒๑๘ คำประกาศ สัปตศก จุลศักราช ๑๒๔๗ เวลาห้าค่ำพร้อม แต่งพระองค์ตามธรรมเนียม แล้วตามเสด็จไปสวนมณฑพระไชย เสด็จกลับจากสวนมณฑแล้วเลี้ยงโต๊ะ สนุกเป็นที่สุด รวม ๑๒ คน เราเป็นโตกว่าคน เด็กทั้งนั้น ดาน้อยคุยพล่ามใหญ่ ยามหนึ่งเล็ก ทูลหม่อมบนเสด็จในที่ เรามาเรือน เล่าถวายสมเด็จพระแม่แล้วนอน เจ้านายที่กินโต๊ะสิบสองคนนั้นคือ น้องหญิงใหญ่ น้องชายโต น้องชายกลาง น้องชายบริพัตร*

* น้องชายบริพัตร — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & เจ้าภาพบรรพต
ตุ้มพณู กรมพระนครสวรรค์วรพินิต

(จากซ้าย) บณ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงมหาดไทย สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงมหาดไทย สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงมหาดไทย
 ล่าง หม่อมเจ้าสุทธาสินี เทวกุล หม่อมเจ้าทองทิพย์ ทองใหญ่
 หม่อมเจ้าคณวราวุธ จักรพันธุ์

น้องชายน้อย องค์ชายอากาศ น้องชายยุคด องค์หญิง
ศศิพงศ์ประไพ องค์ชายเพ็ญ^๒ องค์ชายบุรณัตร์^๓ ทั้งเราและ
น้องชายเล็กเจ้าของโต๊ะด้วย รวมเป็นสิบสองคน ออกสนุก
มากทีเดียว.

-
- ๒ องค์ชายเพ็ญ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าเพ็ญ
พัฒนพงศ์ กรมหมื่นพิไชยมหินทโรดม
- ๓ องค์ชายบุรณัตร์ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าบุรณัตร์
ไชยากร กรมพระกำแพงเพชรอัครโยธิน
-

วันศุกร์ วันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนพิศากัดหูก อาบน้ำแล้วลงไปกินข้าวที่หลัง
แดง บ่ายไปบน ตามเสด็จไปสวนสราญรมย์ เราเดินจูงกัน
ไปกับทูลหม่อมบน ประทับที่โรงพระเศวตจรูญภาพรรณก่อน
แล้วจึงได้เสด็จไปสวน ดอกไม้ไม่มีใครจะมีอะไร ทูลหม่อมบน
ประทับเสวยที่สนามโครเก แล้วเสด็จมาทรงหักลำไย เสด็จ
กลับสองทุ่มเศษ มีคนมาขึ้นถวายฎีกามาก ทั้งผู้ชายผู้หญิง
กว่าสิบคน เราจูงกันมากับทูลหม่อมบนจนพ้นประตูกลมไป
แล้วทูลหม่อมบนท่านทรงนึกได้ ท่านปล่อยมือเรา เรามาหา
บ้ำโสม บ้ำโสมอุ้มเราตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าแม่ กลับมาถึงเรือน
นอน.

วันเสาร์ วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘*

เราตื่นนอนเช้า ให้นมไปตามเอาตัวบ๊าโสมมา แล้ว
ออกไปอาบน้ำ สมเด็จพระเจ้าไม่ประหม่า รับสั่งให้เราไปกิน
ข้าวต้มกับท่าน แล้วเล่นกับน้องหญิงเล็ก สองโมงแล้วเรา
แต่งตัวไปบนเรือนหนังสือ แรมเซเอานาฬิกาพกมาทำขวัญ
วันเกิดเรา เรากลับมา ทูลหม่อมบนเสวยอยู่ เราไปเฝ้าอวด
นาฬิกาพก แล้วถวายกาด รับสั่งให้เราแจกเสียในเวลา
เราให้บ่าวเอาไปแจกตามเจ้านายพี่น้องรวมสามสิบคน แต่ที่
เก็บมาได้ก็มี เป็นฝนตก เราไปบนกำลังฝน เฝ้าทูลหม่อม
บนในที่ ประทานเสื่อวันเกิดเรา เราใส่เสื้อกึ่งเกงกำมะหยี่
สีเทาปักทอง แล้วเชิญพระแสงตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง
แรมเซเอาหมวกกับเสื้อกึ่งเกงมาให้อีก หมวกงามมาก เสื้อก็
แปลกกว่าของเรา เสด็จขึ้น เราเก็บพระแสง แล้วมาแต่งตัว
ที่ห้องรับแขกของสมเด็จพระเจ้าแม่ แต่งเครื่องสก็อต สมเด็จพระ
ทรงแต่งตัวให้เรา แล้วไปเฝ้าทูลหม่อมบน ท่านทรงจูงเรามา
ที่เลี้ยงโต๊ะ เลิกโต๊ะแล้วมีเล่นตลก เด็กเขนบินเล่นดี ออก
สนุกมาก แจกพูดแจกดีที่เดียว เราออกชอบ เล่นเลิกแล้ว
ทูลหม่อมบนประทานเงินเรารางวัลสี่บาท คนที่เป็นโปลิตไม่

* เป็นวันคล้ายวันประสูติพระชนาครบ ๗ ปี

ได้ทำอะไรได้สองบาท แล้วตามเสด็จขึ้นไปที่ห้องเหลือง ได้
 ประทานของเล่น เรารักตุ๊กตากับรถถีบเป็นทีหนึ่ง กลับมา
 เรือนสี่ทุ่ม ต้นของเล่นๆ ใหญ่ นอนสองยามนาน.

วันจันทร์ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

สามโมงเช้าเราไปเรียนหนังสือ กลับมาจากเรียนห้าโมง
 นาน เข้าไปบนเฝ้าที่สวนสวรรค์ ทูลหม่อมบนเสวยแล้ว เสด็จ
 ออกสวดมนต์ฉลองพระไชยที่พระที่นั่งจักรี สวดมนต์จบยาม
 เศษ พระไชยยังแต่งไม่สำเร็จทั้งห้าสิบ ได้แต่งแล้วสี่องค์
 แต่ที่จะประทานเจ้าฟ้าไปเมืองนอกเท่านั้น แต่เชิญมาฉลอง
 ด้วยทั้งหมด แล้วประทานหนังสือคำสั่งซึ่งทรงทำประทาน
 เจ้าฟ้าที่จะไปเมืองนอก ทรงแจกให้เจ้านายทุกพระองค์ แต่
 เจ้านายข้างในยังได้ประทานไม่ทั่วกัน ยามนานเรากลับมาเรือน
 นอน.

วันอังคาร วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘

ตื่นเช้าก่อนโม่ง กินข้าวแล้วแต่งตัวไปบน ทูลหม่อมบน
ยังไม่เสวย เสวยเสร็จแล้วเสด็จออกพระที่นั่งจักรี ทรงผูก
ดาบข้อมือ รดน้ำสังข์ เจริญ เจ้าฟ้าทั้งสองค์ แล้วทรงงูไปถวาย
เสด็จกรมพระปวเรศทรงผูกมือ แล้วทูลหม่อมบนทรงกลับ
พระไชยวัฒน์ผูกพระศอประทานทั้งสองค์ แล้วเสด็จลงไป
ตำหนักแพเมื่อทรงเจริญแล้ว ทูลหม่อมบนมีรับสั่งประทานพร
ว่า ไปให้เป็นสุขสบาย จงจำคำพ่อสั่งสอน เมื่อเวลาเสด็จ
ถึงตำหนักแพนั้น รับสั่งให้เจ้านายผู้หญิงเสด็จออกมาข้างหน้า
แล้วรับสั่งให้เจ้าฟ้าฯ มาทูลลา ลาเจ้าจอมมารดาทั้งสามคนด้วย
แต่แม่อ่วมไม่ได้ลงมาคนเดียว พอได้เวลาสามโมงเศษ ทูล
หม่อมบนเสด็จลงไปส่งลงเรือโสภณ เมื่อเวลาจะลงเรือนั้น
ทูลหม่อมบนทรงทอดแล้วจูบทุกองค์ เรือออกแล้ว ทูลหม่อม
บนทรงยืนทอดพระเนตรจนลับแล้ว จึงได้เสด็จขึ้นมา เสด็จลง
เสด็จอาเสด็จไปด้วยในเรือโสภณหลายพระองค์ เจ้านาย
ขุนนางมาส่งอยู่บนตำหนักแพก็มีมาก แต่เจ้านายข้างในมี
สมเด็จพระแม่กับเสด็จน่าเป็นต้น ทรงพระกันแสงหลายพระองค์
แล้วเสด็จขึ้นมาทรงประเคนเลี้ยงพระที่พระที่นั่งจักรี แล้วแห่
พระบรมธาตุของพระสุกัฏฐิ์ส่งมาถวาย ว่าได้มาจากประเทศ

๑ พระสุกัฏฐิ์ — พระภิกษุเมืองดงกาท

อินเดียว เสด็จอุปัชฌาย์ท่านรับสั่งว่าเป็นพระธาตุพระพุทธรูปเจ้า
เป็นแท่น ท่านทรงเลื่อมใสแข็งแรงมาก แล้วทูลหม่อมบน
รับสั่งให้เราไปเรียกทองไปจากเจ้าแข่งเอาไปทรงห่อพระบรมธาตุ
แล้วเชิญมาตั้งไว้ในบุษบกงา บุษบกนั้นตั้งบนพระแท่นเศวต-
ฉัตรในพระที่นั่งจักรี เสด็จขึ้น เรากลับมาเรือน ค่ำมีสวดมนต์
สวดจบแล้วมีดอกไม้เพลิง รับสั่งให้เราไปจุด กลับมาเรือน
นอนสัปดาห์ครั้ง.

วันเสาร์ วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า อาบน้ำกินข้าวแล้วเล่นกระหนาบไป
ฝนตกมาก เราอาบน้ำฝน แล้วเขียนแต่งตัวไปบน เฝ้าในที่
แล้วตามเสด็จไปทอดพระเนตรเรือนใหม่ของเจ้าสาย เสด็จขึ้น
เราตามสมเด็จพระเจ้าแม่กลับมาดำหนัก กินข้าว แล้วสมเด็จพระเจ้าทรง
หนังสือรามเกียรติ์ประทานเราฟัง เรานอนที่ม่านาน.

วันพุธ วันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

สองโมงเช้า เรากินข้าวแล้วไปบน ออกไปเรียนหนังสือ
พระยาศรีสุนทรให้อ่านหนังสือขอม ห้าโมงแล้วเรากลับมา
เรือน เล่นในหลังแดง บ่ายไปบน บ้าโสมเจ็บไม่ได้ไปด้วย
เรากลับมาเรือนสองทุ่ม.

วันศุกร์ วันที่ ๑๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า นายบอกว่าลูกแม่พร้อมเป็นองค์หญิง
ทั้งสององค์ เรากินข้าวแล้วแต่งตัวไปบน ทูลหม่อมบนเสวย
แล้วเสด็จเรือนเจ้าสาย แล้วเสด็จเรือนแม่พร้อม องค์หญิง
นำเอนดู นอนกระโจมนเดียวกัน เราออกรักมาก แล้วเสด็จ
ออกทางพระทวารพระที่นั่งจักรี เสด็จไปประทับที่โรงช้าง ให้
ละครโหมโรง เป็นนานก็ไม่โหมโรง แห่พระเสวตรจุฬาภรณ
มาขึ้นโรงใหม่ แล้วทูลหม่อมบนทรงจุดเทียนนมัสการ แล้ว
ทรงรดน้ำพระเสวตรจุฬาภรณ ทรงประเคนสารับพระแล้ว
เสด็จกลับ รับสั่งให้เราอยู่ถวายของพระ แล้วประทานตลับ
ทองคำลงยาสมเด็จตาใบหนึ่ง เป็นรางวัลค่ายาที่ทำนทรงทำมา

ประทานพร้อม เราถวายของพระแล้วกลับมาเรื่อน เย็นไปบน
ตามเสด็จลงสมโภชเดือนองค์หญิงลูกแม่อ่อน^๑ ประทานชื่อว่า
อรประพันธ์^๒

สมโภชเสร็จแล้วเสด็จไปเรื่อนแม่พร้อม เจ้านายข้างหน้า
ขอมาเยี่ยมองค์หญิงแฝดที่ประสูติใหม่ เสด็จมาหลายพระองค์
ทูลหม่อมอาพระองค์น้อยเป็นต้น อย่างต้นแฝด เวียนเทียน
โรงช้างไม่ได้เสด็จ รับสั่งให้ดูลงจักษุเวียน เสด็จขึ้น พอลง
บนพระที่นั่งก็สองทุ่ม ยามนานเรากลับมาเรื่อน นอน.

๑ แม่อ่อน — เจ้าจอมมารดาอ่อนในรัชกาลที่ ๕

๒ อรประพันธ์ — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าอรประพันธ์-
รำไพ

วันจันทร์ วันที่ ๑๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ กลับมาจาก
เรียนห้าโมงนาน กินข้าวกลางวันแล้วไปหาลุงจักษ์ที่เรือนแม่
พร้อม ลุงจักษ์มาเปลี่ยนเตียงใหม่ เย็นแต่งตัวไปบน ตาม
เสด็จลงสมโภชหญิงแฝด คุณยายอุ้มองค์เล็ก ยายอินอุ้ม
องค์ใหญ่ น่ารักจริงๆ เมื่อสมโภชแล้วทูลหม่อมบนรับสั่งให้
สมเด็จพระนางเจ้าอุ้มอภัยวงศ์หญิงด้วย รับสั่งว่าเป็นสมเด็จพระนางเจ้า
แล้วทูลหม่อมบนทรงล้มสายสัญญาณ รับสั่งให้เรากลับไป
หิบบลงมา ฝนกำลังตกด้วย บ้าโสมอุ้มเรารีบไป ได้ลงมา
ถวายแล้วเสด็จขึ้น ฝนก็ยังตกอยู่ ทูลหม่อมบนต้องทรงฉลอง
พระองค์กันฝน เสด็จในพระฉากห้องเหลือง เราออกมากิน
ข้าว แล้วกลับมาดำหนักสองทุ่มนาน วันนี้ก่อนสมโภช
เสด็จออกรับแขกเมืองที่พระที่นั่งจักรี เราไม่ได้ออกไปตาม
เสด็จ ไม่รู้ว่าแขกเมืองอะไร.

วันเสาร์ วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า ลงมากินข้าว บ้าโสมบอกเราว่า วังหน้า
สิ้นพระชนม์เสียแล้วแต่เมื่อคืนนี้ บ้าโสมจะลาเราไปสร่งน้ำ
สามโมงเช้าเราไปเรียนหนังสือ กลับมาค่ำเที่ยง บ้ายเราไปเรียน
หนังสือ ทูลหม่อมบนเสด็จไปสร่งน้ำพระศพวังหน้า พระยา
ศรีสุนทรไม่อยู่ ไปตามเสด็จด้วย เราไม่ได้อ่านต้องกลับมา
เรื่อน เย็นฟังบ้าโสมเล่าถึงวังหน้าว่าเจ้านายน้อยๆ ไม่ได้โกน
หัว โกนแต่ลูกๆ ลูกมีทั้งใหญ่ทั้งเล็กรวม ๒๑ วังหน้า
พระชนมพรรษา ๓๗ ปี ทิวคตเวลาห้าทุ่มครึ่ง.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘

สองโมงนานไปเรียนหนังสือ อาจารย์ยังไม่มา คอยอยู่จนสามโมงเศษ อาจารย์มาสี่โมงนาน ไปวัดพระแก้ว ถวายสังฆทานของสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว รัชกาลที่ ๑๐ เป็นวันคล้ายวันประสูติของท่าน เราไปกับเสด็จลุลงกรมหมื่นอดิศร ไปทางนอก น้อยชายน้อยไปทางข้างใน ถวายสังฆทานครบร้อยหนึ่ง แล้วมาดูเขียนเงินรอบพระระเบียง กลับมาเที่ยงนาน กินข้าวกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว มาเล่นในหลังแดง บ่ายเจ้าพนักงานเข้ามาเรียนแม่พร้อม เราทั้งทานอัฐสิ้นราวแปดบาท สนุกจริงๆ แล้วเราไปบน ถวายต้นไม้ทูลหม่อมบนคนหนึ่ง เสด็จเข้าไปเสวยท่มเศษ เสด็จออกมาสวนมนต์ที่ห้องเหลือง เราหาวนอนๆ หลับ สวนมนต์จบเรานั้น ทูลหม่อมบนเสด็จมารับสั่งกับเจ้านายผู้หญิง แล้วเสด็จในที่ เรากลับมาเรียน วันนี้ทูลหม่อมบนประทานเสื้อผ้าเป็นของโปรดของทูลหม่อมบนกับสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว ทูลหม่อมบนรับสั่งว่า สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวชอบทรงม้า แล้วเอาไว้สำหรับเรานี้.

วันศุกร์ วันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๘

สามโมงเช้าแต่งตัวไปบน เฝ้าในที่ สามโมงเศษทูลหม่อม
บนเสด็จออกทรงมูรธาภิเษก สรงเสร็จแล้วเสด็จพระ พระยา
ศรีสุนทรอ่านประกาศเทวดา พระไปแล้วเสด็จเข้ามาข้างใน
ทรงตั้งคุณยายให้เป็นเจ้าคุณ ประทานเครื่องยศ คือ พานหมาก
ทองคำเครื่องในลงยา ๑ หีบหมากลงยา ๑ กาทองรองถาด ๑
กระโถนทอง ๑ แล้วรับสั่งให้ช่วยดูแลการรวางด้วย กำลัง
พระฉันทน์ ทูลหม่อมบนประทานพระไชยองค์เล็กสมเด็จพระเจ้า
เสด็จน้ำ เสด็จขึ้นแล้ว เรากลับมาเรือน เย็นไปบน กำลัง
เวียนพระเทียนพระชนมพรรษา แล้วเชิญหีบพระมหาสังข์ตาม
เสด็จไปสมโภชองค์แฝด ประทานนามองค์ใหญ่ว่า วรประภา-
ไพไลย องค์เล็กว่า วรประไพพิลาส ได้ของขวัญมาก สมโภช
เสร็จแล้วเสด็จขึ้นประทับเรือนใหม่เจ้าสาย รับสั่งให้เราเชิญ
หีบพระมหาสังข์ขึ้นไปเก็บ แล้วเรากลับมาเรือน กินข้าวแล้ว
นอนท่มานาน.

วันเสาร์ วันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๕๒๘

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้ว ไปเรียนหนังสือ แล้วกลับ
มาเรียน เขียนไปบน ฝาในที่ แล้วตามเสด็จออกไปที่ออก
ขุนนาง ไปบอกเรื่องจับผู้ร้ายๆ ได้รับเป็นสัตย์แล้ว เสด็จขึ้น
เสวยที่สวนสวรรค์ แล้วเสด็จเรือนใหม่เจ้าสาย เรากลับมา
ดำหนัก นอนสองทุ่มเศษ กับเรารู้ว่าทูลหม่อมบนทรงเปลี่ยน
นาม องค์หญิงแผ้วใหม่ว่า ประภาพรรณพิไลย์ องค์หนึ่งว่า
ประไพพรรณพิลาศ.

วันเสาร์ วันที่ ๒๔ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้ว ชวนน้องชายน้อยไปเที่ยวในสวน สักโมงนานพระมาหมดแล้ว เจ้าแข่งให้เผ้าที่มากบอกเราไปเลี้ยงพระที่พระที่นั่งอมรินทร์ เลี้ยงพระสดับปรณเสร็จแล้วไปถวายพระราชาสุทนต์หม่อมบน แล้วกลับมาเรือน พระอมรวิสัยมาทูลลาสมเด็จพระแม่ไปราชการทัพฮ่อ จะยกทัพวันแรม ๑๑ ค่ำ เราไปบน ทูลหม่อมบนรับสั่งให้เราไปมีเทศน์ที่พระที่นั่งอมรินทร์ มีเทศน์จุดดอกไม้เพลิง เสร็จแล้วมาเผ้าทูลหม่อมบนในที่ ห้าทุ่มตามเสด็จลงแพ วันนี้ออกสนุกมากกว่าทุกวัน ได้จุดดอกไม้มาก แล้วจุดกระทงเล็กๆ ด้วยเสด็จขึ้นเกือบเจ็ดทุ่ม เรากลับมาเรือน นอนเจ็ดทุ่มนาน.

- ๑ พระอมรวิสัย — พระอมรวิสัยสรเดช คือ เจ้าพระยาสุรสงครามคัคคี (โต บุนนาค) จะไปในกองทัพพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมหลวงประจักษ์ศิลปาคม ซึ่งยกไปทางเมืองหนองคาย

วันเสาร์ วันที่ ๓๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วโกนผม แล้วแต่งตัวใส่
 เขี้ยวออกไปบน เข้าไปเฝ้าทูลหม่อมบนในที่ แล้วไปถ่ายรูป
 แล้วกลับมาคอยตามเสด็จ^๑ ทูลหม่อมบนทรงเครื่องเสร็จแล้ว
 เสด็จออกมาทรงชฎาห้ายอด ปืนทรงแต่ฉลองพระองค์ครุย
 ไม่ได้ทรงเครื่องต้นเหมือนคราวก่อน เสด็จลงไปส่งเราลง
 เสลี่ยงกงที่เกยหน้าพระที่นั่งจักรี แล้วเสด็จไปทรงฉายพระรูป
 เสร็จแล้วเสด็จลงเกยพระที่นั่งอาภรณ์ ทรงพระที่นั่งพุทตาล
 แห่กระบวนเดินไปถึงศาลาเหนือพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ เราเห็น
 สมเด็จพระเสด็จมาทอดพระเนตร ประทับวัดพระเชตุพนที่หนึ่ง
 วัดราชบูรณะที่สอง วัดราช (ประดิษฐ์) ที่สาม วัดสุทัศน์ที่สี่
 รวมสี่วัด วัดที่สามเราแจกของ ทูลหม่อมบนรับสั่งให้เราถวาย
 ของพระด้วย วันนั้นเราถูกท้อม^๒ใหญ่ เราต้องเหว^๓ พากันชมงาม
 กระหนาบไป เราไม่ได้เปลืองเครื่องจนกลับมาเรือนเวลาบ่าย
 ห้าโมงนาน คนในวังก็ดูมาก เปลืองเครื่องแต่งตัวแล้ว ดูตำรา
 ข้างที่คุณยายคลัง^๔เอามาให้ นอนสองทุ่มเศษ.

๑ คอยตามเสด็จ—เสด็จฯ พระราชทานผ้าพระกฐินหลวง

๒ ถูกท้อม — ถูกรัดริ้วเยินยอ

๓ เหว — ปดม ดุพระทัย

๔ คุณยายคลัง — คุณท้าวทรงกันดาร (แพ) เจ้าจอมมารดา
 พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & กรมพระสัณนมคธมรพันธุ์

วันอาทิตย์ วันที่ ๑ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๘

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วเล่นตุ๊กตา บ้าโสมซื้อมาให้ เป็นค่าจ้างที่เราแต่งตัวไปตามเสด็จกฐินเรียบร้อยดี สามโมง เศษแต่งตัวเหมือนเมื่อก่อนนี้ แต่เปลี่ยนเสื้อเป็นคาดเหลือง วานนี้คาดขาว แล้วขึ้นเสลี่ยงไปบน สมเด็จพระเจ้าแม่ก็เสด็จด้วย แล้วตามเสด็จทูลหม่อมบนลงไปตำหนักแพ ทูลหม่อมบนทรง พระมหาพิชัยมงกุฎ แล้วเสด็จทรงเรือพระที่นั่งอนันตนาคราช เรือเอกภูซังค์เป็นเรือเปลืองเครื่อง สมเด็จพระเจ้าแม่ลงไปทอด พระเนตรที่เรือไฟ เรานั่งบนบุษบก ประทับวัดอรุณที่หนึ่ง วัดโมลีโลกที่สอง วัดหงส์ที่สาม วัดราชสิทธารัตน์สี่ เมื่อกลับ จากวัดที่สี่ ทูลหม่อมบนรับสั่งว่าแดดไม่ร้อนแล้ว ให้เราลง มานั่งที่หน้าบุษบกต่อทูลหม่อมบนลงมา เสด็จกลับวันกว่า พยุหยาตราบก เรากลับมาเรือน เปลืองเครื่องแล้วเล่นอะไร เล็กน้อย นอนเกือบยาม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ เทียงกลับ
มาเรียน โจษกันว่าคุณหญิงประสูติแล้วเป็นผู้ชาย สมเด็จพระ
เสด็จ เราตามเสด็จไป ลูกอ่อนขาว แล้วเรากลับมากินข้าว
กลางวัน ประสูติหมอและบีพาทย์มาไม่ทัน เย็นเราไปบน
สมเด็จพระฝากของไปถวายทูลหม่อมบน เป็นของๆ สมเด็จพระ
ฝากไปประทานโคมพระสุกดีเมืองลังกา กับเกี้ยวที่เราใส่เมื่อ
กฐินไปส่งด้วย เราขึ้นไปทูลหม่อมบนยังไม่ประทมต้น เรา
ออกไปเรียนหนังสือ ทูลหม่อมบนประทมต้น เรากลับเข้ามา
ทูล แล้วตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง เสด็จขึ้นเกือบทุ่ม เสดย
ที่สวนสวรรค์ วันนั้นไม่ได้เล่นพระ^๑ เรามาเรียน นอนสองทุ่ม
นาน.

๑ เล่นพระ — เจ้านายเด็ก ๆ ทรงเล่นพระ คือครองจักรแก้วประทับ
ลวดพระบริติได้อย่างพระจริง ๆ ทุกพระองค์

วันจันทร์ วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘

ตื่นนอนเช้าสองโมงนาน ฝนตก เรากินข้าวแล้วบ้ำโสม
บอกเราว่าเจ้าแข่งให้เผ้าที่มากบอกให้เราไปเลี้ยงพระสดับปกรณ์
เราแต่งตัวไปเลี้ยงพระที่พระที่นั่งอมรินทร์ เสร็จแล้วเรากลับ
มาจะถวายพระราชากุศล ทูลหม่อมบนยังไม่ประทมตื่น เรากลับ
มาเรื่อน เล่นในห้องรับแขก เรารู้ข่าวว่าองค์หญิงเยาวภา มาอยู่
ที่เรื่อนเรา คุณหญิงเป็นโรคปัจจุบันอาการมาก บ่ายสามโมง
เราไปบน คิดว่าจะไปเรียนหนังสือ พระยาศรีสุนทรไม่มา เรา
ไปเผ้าทูลหม่อมบน บ่ายสี่โมงนานเขามากราบทูลว่าคุณหญิง
ตายแล้ว เราส่งสารลูกทั้งสองคน คนผู้ชายยังไม่ได้สมโภช
เดือน ยังเล็กทั้งสองคน ต้องมาอยู่ที่เรื่อนเรา เราตามเสด็จ
ทูลหม่อมบนออกไปข้างหน้า ประทับห้องไพรเวต รับสั่ง
ปรึกษาจะบอกข่าวคุณหญิงถึงองค์สาย° จะทางตะลักราฟหรือ
หนังสือ เสด็จขึ้นสองทุ่มนาน ทรงประคบ เรามาเรื่อนยาม
หนึ่ง.

๓ บอกข่าวคุณหญิงถึงองค์สาย — ในขณะนั้นพระวรวงศ์เธอ พระองค์
เจ้าสายสุนทวงศ์ (พระบิดาของเจ้าจอมมารดาหม่อมราชวงศ์
เนื่อง) ทรงรับราชการเป็นข้าหลวงพิเศษอยู่ที่เมืองพระตะบอง

วันอังคาร วันที่ ๒๔ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘

สามโมงเช้าเราไปเรียนหนังสือ กลับมาเรือนย่าเที่ยง
บ้ายทูลหม่อมบนเสด็จลงมาที่เรือนเรา เอาพระขำมรงค์มาผูก
มือองค์หญิงองค์ชายลูกคุณหญิง แล้วเสด็จขึ้น องค์หญิงตาม
เสด็จขึ้นไปด้วย ได้ประทานตุ้มเพชรของแม่อีกสำหรับหนึ่ง
เย็นเราไปบน ตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง เสด็จขึ้นท่มหนึ่ง เรา
กลับมาเรือน ไปบอกอ่านถวายนั้เรื่องผู้ร้าย นอนสองท่ม
นาน.

วันศุกร์ วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ เสด็จน้ำ
ประวรพระครรภ์ เราไปเฝ้าทูลหม่อมบนก่อนแล้วออกไป
เรียนหนังสือ บ่ายสองโมงเศษประสูติเป็นผู้ชาย^๑ เราดีใจมาก
เราได้รับไว้กับเสด็จน้ำแล้วว่าถ้าเป็นผู้ชาย เราจะทำขวัญ
สิ่งของ ถ้าเป็นผู้หญิงเราไม่ให้ เช่นกินข้าวที่บน สมเด็จพระ
รับสั่งให้เรานอนบน เรานอนกับน้อง ๆ ในห้องประทมเก่า
ของเสด็จน้ำ นอนสี่ทุ่ม เมื่อเรามาอนสมเด็จพระเจ้าอยู่
เรากินเครื่องฝรั่งด้วยแล้วตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่
ยังไม่เคยเห็นเลย ตกมากจริง ๆ^๒ ลางที่ก็เห็นย้อยลงมายาว
คล้ายดอกไม้เพลิง วันนั้นพระยาภาส^๓ได้ให้สมุคณิธานฝรั่ง
ต่าง ๆ เราหลายเล่ม.

๑ ประสูติเป็นผู้ชาย — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ เจ้าฟ้า
ศิริราชกกุธภัณฑ์

๒ ดาวตกมากจริง ๆ — ปรากฏการณ์คนนมคนเห็นทั่วโลก คิม
ดาวตกเต็มท้องฟ้า ทูตกระหม่อมที่ประสูติ
คุณ คนในวังเรียกกันว่า 'ทูตกระหม่อม
ดาวร่วง'

๓ พระยาภาส — เจ้าพระยาภาสกรวงศ์ (พร บุนนาค)

วันพุธ วันที่ ๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วแต่งตัวไปตามเสด็จพระมหา
ปราสาท เข้าทูลหม่อมบนเสด็จทางข้างใน เลียงพระเสร็จแล้ว
เวียนเทียน เสด็จขึ้น เราให้บ้ำโสมโกนผมแล้วนอนกลางวัน
ตื่นเช้า กินข้าวแล้วแต่งตัวไปตามเสด็จ สองทุ่มเศษ
ทูลหม่อมบนเสด็จลงพระที่นั่งไพศาลทักษิณ พระสวดมนต์จบ
แล้วเสด็จไปรับสั่งกับเจ้านายข้างหน้า เสด็จขึ้นรับสั่งกับ
เจ้านายข้างในถึงเรื่องพม่าเสียเมืองกับอังกฤษ ท่านทรงเวทนา
เสด็จขึ้น เราไม่หาวนอน อ่านหนังสือทูลหม่อมทรงแต่ง
ประทานเรื่องจันทรวงศ์มณี เราหัวเราะใหญ่ ขันมาก ใครฟัง
ที่ไม่หัวเราะไม่มีเลย เรานอนสองยาม.

วันเสาร์ วันที่ ๑๒ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเชื่อก่อนโมง กลับลงมากินข้าวที่เรือน
สามโมงนานแต่งตัวไปบน ใ้เสื่อเยียบับ ถึงบนแม่เสบอก
ว่าทูลหม่อมบนจะทรงเครื่องจักรี เราให้ไปตามบ้ำโสมมาแต่ง
ตัวใหม่ ห้าโมงทูลหม่อมเสด็จทรงพระราชนาน เราตามเสด็จ
ไปบนพระราชนานด้วย ถึงวังเสด็จตา พอได้เวลาพระฤกษ์

เสร็จแล้ว พระยาศรีสุนทรอาจารย์เราอ่านประกาศ ในเวลานั้น เราได้ยืนในที่ประชุมข้างทูลหม่อม ทูลหม่อมประทานพระสุพรรณบัฏแล้วประทานพระแสง พระขำมรงค์ พระคมอย่างเก่า แล้วเราตามเสด็จขึ้นไปบนดำนกัที่ท่าใหม่ เลี้ยงโต๊ะเสร็จแล้วเสด็จกลับ ที่หน้าท้องพระโรงมั้งวของเราด้วย บ้าโสมกลับจนบ้าย บอกเราว่าคั้งวของเราจึงกลับเข้าไป คำทูลหม่อมเลี้ยงโต๊ะฝรั่ง เราคอยอยู่จนเสด็จขึ้นสู่ท่มนาน ได้ประทานของแจกของสมเด็จพระเจาตา ขึ้นครอบกับกระโถน นอนห้าทุ่ม.

วันอังคาร วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวที่ในสวน สามโมงจึงได้ไปเรียนหนังสือ กลับมาจากเรียนหนังสือเที่ยงนาน กินข้าวกลางวัน แล้วเล่นกับยายอื่น สนุกมาก เย็นไม่ได้ไปบน ที่เรือนมีสวนมนต์สมโภชเดือนองค์ชายลูกคุณหญิง สมเด็จพระแม่รับสั่งให้เราอยู่จุดเทียน เป็นพระธูระของสมเด็จพระแม่ทั้งนั้น ทูลหม่อมบนประทานนามว่ารังสิตประยูรศักดิ์ พระไปแล้วออกมาดูเขียบพระอยู่ทุ่มๆ นอนยามนาน.

๑ รังสิตประยูรศักดิ์ — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ กรมพระยา
ชั้นนาทนเรนทร

วันเสาร์ วันที่ ๑๕ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเข้าไปเรียนหนังสือ กลับเที่ยงนาน บ้าโสมไม่
 อยู่ไปเยี่ยมประจวบฯ ทูลหม่อมอองค์ใหญ่ เรามาเล่นตุ๊กตาอยู่ที่
 มข เย็นไปบน เฝ้าในที่ เรานั่งผ้าพันส้อม่วงแก่ไป ทูลหม่อมบน
 รับสั่งว่ารำคาญพระเนตร ให้เราไปพลัดเสียใหม่ แล้วเสด็จไป
 เสวย เสร็จแล้วประทานของวันเกิดน้องหญิงใหญ่ ได้ตุ๊กตา
 ถ้วยมาก แล้วทูลหม่อมบนทรงเครื่องใหญ่ เราฟังอ่านโคลง
 เทศน์มหาชาติ ขับเสภาจนทรงเครื่องเสร็จ จึงกลับมากินข้าว
 เย็นที่เรือน.

๓ ทรงเครื่องใหญ่ — คัดพระเกศา

วันพุธ วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๘

สามโมงเช้าเราไปเรียนหนังสือ กลับห้าโมงนาน บ้าย
 ไปบนเฝ้าในที่ แล้วตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง รับสั่งให้เรา
 มาเจริญพระมหามาลา เสด็จวัดพระแก้วทอดพระเนตรพระไล
 หนังสือ เสด็จกลับจากวัดทุ่งหนึ่ง ทรงจุดเทียนเทวรูปที่จะไป
 แห่ข้าหงส์ เสด็จขึ้น เรากลับมาเรือน ดูสมุद्रูปที่บ้าโสม
 ซอให้วันนั้น นอนสองทุ่มนาน.

๓ แห่ข้าหงส์ — แห่เทวรูปเนื่องในพิธีตรียัมปวายหรือโตชิงช้า

วันเสาร์ วันที่ ๒๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวเสร็จแล้ว แต่งเครื่องจักรตาม
เสด็จทูลหม่อมบนไปวังทูลหม่อมอา พระฤกษ์สามโมงกับ
สิบห้านาที สรงแล้วรับพระสุพรรณบัฏ อ่านคำประกาศเหมือน
กันกับทูลหม่อมอาพระองค์ใหญ่ เสร็จแล้วทูลหม่อมเสวยโต๊ะ
พร้อมด้วยเจ้านาย เราก็กินด้วยเหมือนที่วังสมเด็จดา ต้นไม้
ทองเงินที่ถวายทูลหม่อมดงามเกรนไม่มีใครเหมือน ของแจก
ก็ดูเหมือนท่านผู้ที่ได้จะยินดีมาก หนังสือราชประวัติทั้งสี่แผ่น
ดิน เราได้ยินคนพูดว่าชอบหลายคน เราได้ (กระ) เป้าหัว
กำไหล่ทองกับเครื่องเขียนหนังสือ กับสมุดหนังสือราชประวัติ
เล่มหนึ่ง เครื่องกาแฟของเล่นกำไหล่ทองชุดหนึ่งเราให้องค์
หญิงเขาวภา เสด็จกลับบ่ายสองโมง คำเราไปบน เฝ้าที่
บอกว่าทูลหม่อมบนทรงเลงขนมเบื่องด้วยพระหัตถ์ของท่าน
เอง เรากิน ช่างอร่อยเสียจริงๆ เรากลับมาสองทุ่มนาน
นอนฟังป้าโสมอ่านพระราชประวัติ.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๑ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเข้าก่อนโมงเล่นในห้องรับแขก บ่ายไปดู
ป่าไผ่จัดของลงหีบ เย็นไปบน ทูลหม่อมบนเสด็จออกรับ
แขกเมือง เสด็จขึ้นจากข้างหน้าเกือบทุ่ม เราออกไปรับผู้
ได้รับมาทักฉบับแล้วเข้าไปเฝ้าในที่ น้อยชายโตเข้าไปชน
ทูลหม่อมท่านกริ้ว เรากับน้องหญิงใหญ่พลอยถูกด้วย เรา
เสียใจมากจนร้องไห้ แล้วกลับมาเรื่อน กินข้าวแล้วนอน
ยามหนึ่ง.

วันอังคาร วันที่ ๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

ตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วแต่งตัวไปบน คอยตามเสด็จไป
วัดราชบพิธ ทูลหม่อมเสด็จพร้อมด้วยกระบวนข้างใน ประทับ
สวนสราญรมย์ก่อน ได้เวลาจนเพลจึงได้เสด็จวัด เลี้ยงพระ
ถวายของไทยทานและผ้าตามเคย แล้วเสด็จไปที่พระเจดีย์
สมเด็จพระเจ้า ทรงวางพวงมาลัยดอกกุหลาบขาวทูลหม่อมทรงทำ
เองที่สวน สมเด็จพระเจ้าทรงวางพวงหนึ่ง เรากับน้องชายโตวาง
ด้วยคนละพวง แต่มาลัยสองพวงนี้เสด็จลงกรมหมื่นภูเรศ
ประทาน สดับปกรณ์แล้วเสด็จกลับ เย็นแต่งตัวไปบน คำตาม
เสด็จไปวังเสด็จอาจิตรเจริญ สวดมนต์เย็น จะรับตำแหน่ง
พระยศเป็นกรมขุน เสด็จกลับราวสองทุ่ม.

วันจันทร์ วันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นก่อนย่ำรุ่ง ไม่สบาย ลงท้องไปครั้งหนึ่ง ที่หลังอีก
หลายครั้ง อาเจียน ๒ ครั้ง เราตกใจกลัวจะตาย สมเด็จพระเจ้า
ไปกราบทูลทูลหม่อมบน ท่านเสด็จลงมา รับสั่งให้ไปตาม
หมอเกาแวน องค์ชาย พระยาอมรสาตร์ หมอจ่าย เสด็จลง
กรมหมื่นภูเรศ เสด็จลงทเวัญ เราไม่สบายมาก เสด็จลง
เสด็จออกเข้ามาหลายพระองค์ มีทูลหม่อมอาองค์ใหญ่องค์น้อย
เป็นต้น ข้างในก็เสด็จมากหลายพระองค์ เรานอนหลับบ้าง
ตื่นบ้าง ไม่ใคร่จะสบาย เมื่อคืนนี้ก็ไม่ได้นอนยังรุ่ง ปวดท้อง
เหลือทน.

วันเสาร์ วันที่ ๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๘

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วเล่นในห้องสมเด็จพระเจ้าแม่ เป็น
ออกไปเล่นที่ดาดฟ้า หมอจ่ายมากกว่าดยา แก่ตื่นว่ายังไม่เคย
มาเห็นเลย แล้วสมเด็จพระเจ้าทรงหุงข้าวให้เรากิน ท่านก็เสวย
ด้วย เรานอนทุมนาน.

วันพุธ วันที่ ๑๔ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๕

สามโมงนานเราแต่งตัวไปบน ได้ตามเสด็จไปพระมหา
ปราสาท สร้างน้ำพระบรมธาตุ สร้างน้ำพระบรมอัฐิ เสร็จแล้ว
ทูลหม่อมบนสร้างมูรธาภิเศกตามเคย วันนี้เป็นวันเกลี้ยงศก ใช้
เขียนป้อจ อัฐิ ๑๒๔๘ ตั้งแต่วันนี้ไป เลี้ยงพระสดับปกรณ์
ผ้าคู่มือขุดน้ำตามเคยเหมือนทุกปี เสด็จขึ้นย้าเที่ยงแล้วทรง
ท่งทานอัฐิ แย่งกันสนกมาก บ่ายสองโมงเลี้ยงโต๊ะข้าวเช้า เรา
นั่งโต๊ะด้วย กลับมาเรือนบ่ายสี่โมง ไปสร้างน้ำสมเด็จดา เรา
มาตามทางพบทูลหม่อมบนเสด็จวัดพระเชตุพน ท่านทรงหยอก
เรา กลับมาจากวังสมเด็จดาแล้ว ตามเสด็จออกไปวัดพระ
เชตุพน เอน้องชายที่บนไปด้วย เสด็จกลับถึงพระที่นั่งพอ
พลบ สองทุ่มเสด็จวัดพระแก้ว ทรงนมัสการสร้างน้ำพระใน
โบสถ์แล้วเสด็จไปหอพระนาก สร้างน้ำสดับปกรณ์พระอัฐิเจ้า
นาย เสด็จกลับสี่ทุ่ม เราได้สร้างน้ำพระอัฐิเสด็จลงองค์กรรม
ด้วย กลับมาบ้านโสมให้กินของ แล่นอนสี่ทุ่ม.

๑. น้องชายที่บน — สมเด็จพระราชโอรสในสมเด็จพระศรีพชร-
ทรา บรมราชินีนาถ
๒. เสด็จลงองค์กรรม — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้า
อุณากรรณอนันตนาไชย ที่ ๓ ในสมเด็จพระ
พระปรมมาวดี

วันศุกร์ วันที่ ๑๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๒๕

ตื่นนอนเช้าสองโมงเศษ กินข้าวเสร็จแล้วไปเรียนหนังสือ ได้รดน้ำสรงกรานต์อาจารย์ อาจารย์กำใหญ่^๑ เขียนคาถาและโคลงให้พรเรา รดน้ำปัสสาวะเราเติมเงินให้ด้วยสิบตำลึง เกจิ้งกำมาก เสด็จอาชุมพล^๒ รับสั่งบอกเราว่า เสด็จน้ำโดจะมาถึงกรุงเทพ ฯ^๓ ในวันนี้

คาถานี้พระยาศรีสุนทรโวหารได้ให้ไว้ วัน ๖ ๑๓ ๕

ยสสเสเตชวาโหด	สุจิตจนิรุพโพ
ทวิชาพลนสมปนโน	ยโสโกศสมปปีโต
อิสสริยณจรมเม	สมมาธาเรตุมตัก
สุขชีโวโรคิจ	จาตุจเรนายุนาติ
๑ จงเจริญพระยศทั้ง	ศฤงการ
เจริญพระเกียรติไพศาล	แผ่หล้า
จงเจริญพระชนม์นาน	ฉนวนับ ร้อยเฮย
เจริญพระเดชปราบข้า	ศึกเสี้ยนภัยสูญ ฯ

๑ กำใหญ่	— ต่ำใจมาก
๒ เสด็จอาชุมพล	— พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้าชุมพลสมโภช กรมหลวงสรรพสิทธิประสงค์
๓ เสด็จน้ำโดจะมาถึงกรุงเทพ ฯ	— สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ พระองค์เจ้าสวัสดิโสภณ กรมพระสวัสดิวัดมวณิศฐ์ เสด็จกลับจากทรงศึกษาในประเทศอังกฤษ

วันเสาร์ วันที่ ๘ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ฉันนอนเข้านอนแล้ว แต่งตัวจะตามเสด็จสมเด็จพระ
ไปถ่ายรูป ฝนตกไม่ได้ไป ไปเฝ้าทูลหม่อมในที่แล่มมากินข้าว
กลางวัน กำลังคูน้องหญิงใหญ่เล่นตุ๊กตา ได้ยินเสียงปี่พาทย์
เรว่งไปดู สมโภชพระแสง ทูลหม่อมทรงเล่าให้เราฟังว่า
พระแสงไม้ด้ามหนึ่งมีปล้องทองค้ำนั้น ทูลหม่อมปู่ทรงพระ
สุบินว่า ทูลหม่อมทรงกลานออกมาจากพระแสงองค์นั้น มา
เกาะอยู่ที่พระอังสาทูลหม่อมปู่ แล้วทูลหม่อมก็ประสูติ อีก
องค์หนึ่งประดับเพชรกับทองเกลี้ยง สององค์นี้จะประทานเรา
เมื่อเวลาลงทรง แล้วรับสั่งบอกขอพระแสงเราหลายองค์.

๓ ทูลหม่อม — ต่อจากนี้ไป ตรัสเรียกสมเด็จพระบรมชนกนาถว่า
“ทูลหม่อม”

วันอังคาร วันที่ ๑๑ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

สองโมงเศษเราไปเรียนหนังสือ อาจารย์ยังไม่มา เราไป
เฝ้าทูลหม่อม ท่านรับสั่งเล่าพระสุบินกับเสด็จน้ำว่า ท่านทรง
พระสุบินว่าจะเสด็จไปที่แห่งหนึ่ง ทรงตกเบ็ดปลา สมเด็จพระ
ก็ทรงตกเบ็ดเหมือนกัน เสด็จน้ำทรงตกอยู่ข้างใน ทูลหม่อม
ทรงตกติดตัวหนึ่ง ยกเบ็ดขึ้น ปลาหายไ้ เสด็จน้ำทรงตกได้
ส่งออกไปถวาย สมเด็จพระช่วยปลดปลา ปากฉีกหนีไป
สมเด็จพระตกน้ำลงไปด้วย ทูลหม่อมท่านสวดยันตน^๑

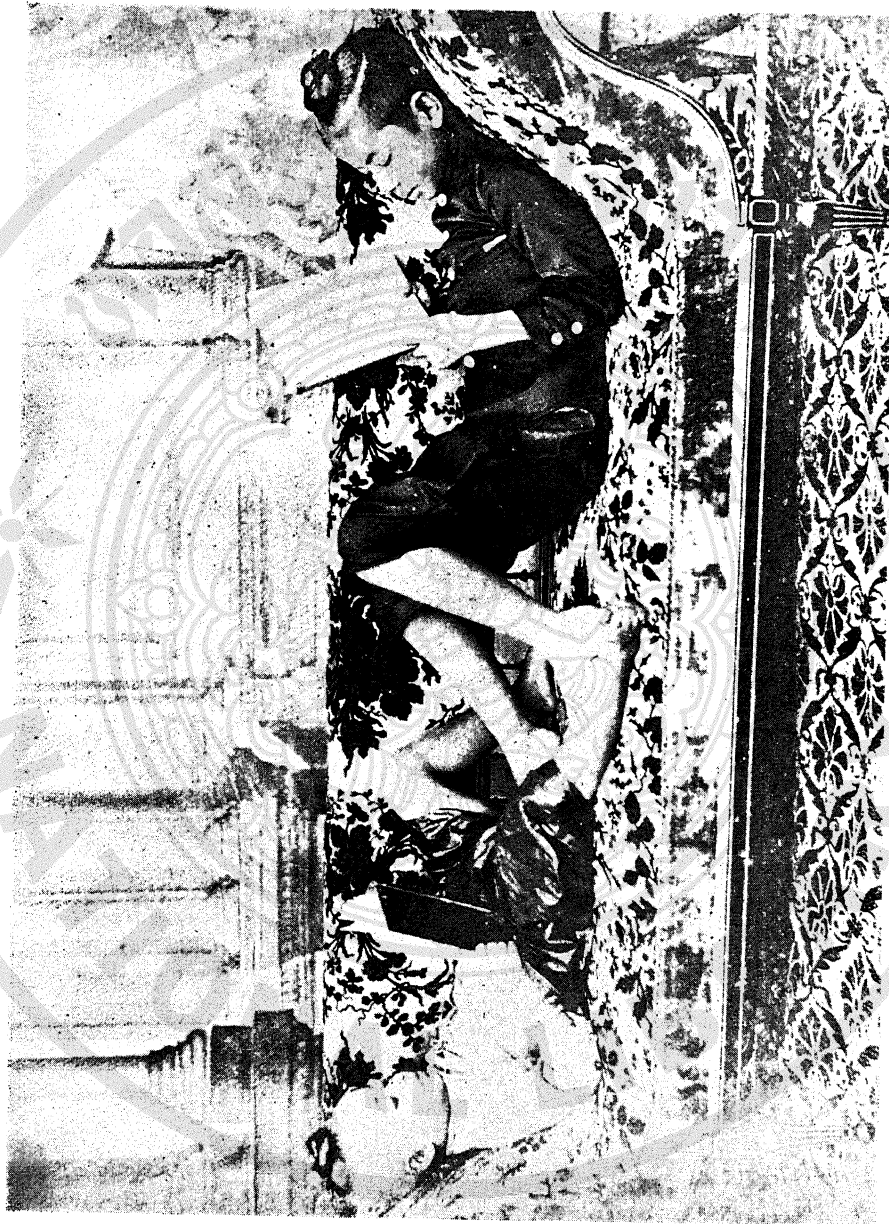
บ้ายเสด็จออกทรงรับแขกเมือง แล้วเสด็จที่ออกขุนนาง
ทรงแจกเบี้ยหวัดเจ้านายต่างกรม เสด็จขึ้นทางพระทวารโอฟิต
ก่อนท่ม้าโสมให้เราทูลลาจะไปดูงานบ้านเสด็จอาศัย เรา
ทูลลาให้ แล้วมากินข้าว นอนท่มานาน

๑ ยันตน — บทสวดพระปริตรบทหนึ่ง เป็นบทแถม เจ็ดตำนาน
สิบสองตำนาน ใช้สวดกันและแก้ทุกข์และอวมงคล
ต่าง ๆ เพราะเหตุนี้ตนว่า “ยันตนนิมิตต์ อวมงคล”
จึงเรียกกันว่า “ยันตน”

วันศุกร์ วันที่ ๑๔ พฤษภาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ต้นโฌงนาน แต่งตัวตามเสด็จสมเด็จพระเจ้าไปดูแรกนา
สมเด็จพระเจ้าทรงรถหน้าพระที่นั่งจักรี ทูลหม่อมไม่ได้เสด็จ
สมเด็จพระเจ้าเสด็จประทับบนพลับพลา เจ้านายข้างหน้าเสด็จ
หลายพระองค์ มีสมเด็จพระเจ้าเป็นต้น เราออกตื้นน้อยๆ เพราะ
ยังไม่เคยดูเลย เห็นกระบวนดูกร้อย แต่ราษฎรมาดูมากทีเดียว
นั่งผ้าสีกับ วัวกินหญ้า กินเหล้า กินถั่ว มีของแจกด้วย
เราได้หีบเขียนหนังสือ.

๑. นุ่งผ้าสีกับ — ผู้ที่เป็นผู้แรกนาควรวนหน่อกล้วยนุ่งสีกับ (นุ่งจับ)
หมายความว่านุ่งผ้าสีกับ เป็นเครื่องหมายว่าบพพนา
จะมาก ถ้านุ่งผ้ายาวกรอมถึงเท้าหมายความว่านา
จะน้อย คนไปดูแรกนามักสนใจการนุ่งผ้า ถ้านุ่งสั้น
เป็นทาบปดมว บพพนาจะอุดมสมบูรณ์ไปด้วย
พืชผลธัญญาหาร เพราะฝนจะตกมาก

สมเด็จพระเจ้าจักรพงษ์ภูวนารถ

สมเด็จพระเจ้าพรมหาจักรีบรมราชูปถัมภ์

วันอาทิตย์ วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๘*

ตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วไปทรงบาตร วันนี้คล้ายกับวันเกิดของเรา ทรงบาตรแล้วออกไปเรียนหนังสือ ท่านอาจารย์ได้ให้พรเรา อ่านแล้วถึงทานอัฐิ กลับมาเร็นกินข้าวกลางวัน ทูลหม่อมประทมต้นเข้าไปเฝ้า ได้ประทานของวันเกิดเสื้อหกลำรับ ของเล่นมากมายอย่าง ของปืนเราออกชอบใจมาก นายห้างแรมเซให้เรำรับหนึ่ง มีนาฬิกาห้อยที่กึ่งเกงด้วย บ้ายหัวโม่งได้ตามเสด็จไปเมรุ^๑ ประทับพลับพลา ทรงถึงทาน จุดดอกไม้ (เพลิง) ตามเคย แล้วมีหนังสือ^๒ ใหว่น้ำพลับพลา เบิกบ้องตัน^๓ มีเมียช้อสาวใหม่ ออกไปแทงเสื้อ แล้ว (หนังสือ) จับเรื่องเม่ออินทรีชิตแผงศรนาคบาศ เสด็จกลับสองทุ่มเศษ เรา ผัดผ้าแล้วเข้าไปเล่นกับน้องชายเล็ก กลับมานอนสี่ทุ่มเศษ.

* เป็นวันคล้ายวันประสูติพระชนาครบ ๘ ปี

๑ ไปเมรุ — พระเมรุพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๔ พระองค์เจ้า มัณฑาภาร

๒ หนังสือใหว่ — หนังสือใหว่เป็นถวดด้ายโปร่งและประณตดงบน แผ่นหนังสือแผ่นใหญ่ ๆ ข้างหลังแผ่นหนังสือ ตามดอยไม้แข็งแรงให้ทานนาหนักแผ่นหนังสือไว้ด้วย แล้วใช้คนเช็ดบนจอยอย่างเดียวกับเช็ดหนังสือคุดง โดยมากกรเป็นตวโชนในเรื่องรามเกียรติ

๓ บ้องตัน — มหาดพนิตหนึ่ง ในงานพระเมรุ

วันพุธ วันที่ ๓๐ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๒๕

ตื่นสองโมงเช้ากินข้าวแล้วฝนตก ไปเล่นน้ำฝนแล้วมา
จัดโต๊ะด้วย เมื่อวันอาทิตย์ แรมสิบเอ็ดค่ำ เดือนเจ็ด ตรง
กับวันเกิดของเรานั้นกำลังการเมรุ จึงได้มาเลี้ยงโต๊ะวันเกิด
(วันนี้) เชิญพี่น้องเรามาเสวย ๒๔ รวมทั้งเราด้วย ๒๕ เวลา
กลางวันทูลหม่อมอาพระองค์น้อยประทานจานสำหรับกินผลไม้
เป็นสัสมพูน มีรูปเรากับน้องหญิงใหญ่นั่งด้วยกัน กับมีดซ่อม
ด้ามมุกมีตราสองเล่ม เสด็จลงอุทิศประทานกาก้าไหล่ทอง
เล็กใบหนึ่ง เย็นเสด็จลงกรมหมื่นนเรศเฝ้าถึงต้นแพรมาให้
เราหกลู เสด็จนำโศให้ขนมกับหนังสือให้พร ทูมนานเลี้ยง
โต๊ะ เล็กเลี้ยงยามนาน เรานอนสันทุม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วเล่นเทสิงโต^๑ ทูลหม่อมบน
ประทมต้น เราเข้าไปเฝ้า ประทานมาลัยเพชร รับสั่งว่าถ้า
ทรงต้องการจะให้ลูกคนไหนใส่จะขอยืม ให้เราเอาไว้เถิด จะ
ได้ใส่ให้ลูกของเราต่อไป แล้วได้ประทานรูปพระพุทธรูปเจ้าแผ่นดิน
ถ่ายออกจากแผ่นศิลาโบราณ สองท่มเสด็จออกพระที่นั่งจักรี
สมโภชเสด็จอาโส^๒ ทรงผนวช กับลูกวังหน้าบวชณรรวมเป็น
สามพระองค์.

๑ เล่นเทสิงโต — ทรงเทปูนลงในพิมพ์รูปสิงโต

๒ เสด็จอาโส — พระเจ้าบรมวงศ์เธอ ชั้น ๔ พระองค์เจ้าโสณบัณฑิต
ทิพย์ กรมขุนพิทยฉัตรทิษฐาน

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๒๕

ต้นโง่นาน สามโมงออกไปเรียนหนังสือ อ่านทั้งขอม
ทั้งไทย บ่ายสองโมงไปเฝ้าทูลหม่อมในหลังใหม่ บ่ายห้าโมง
นานตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง เสด็จขึ้น เราตามเสด็จเข้าไป
เล่นกับน้องชายเล็กที่หลังใหม่ อยู่จนสี่ทุ่มจึงได้กลับมานอน
วันนี้เจ้าตั้งเข้ามาเขียนลายครุยเจียรบรรดาของเรา.

๓. เจ้าตั้ง — หม่อมเจ้าประภัสร์ ชุมสาย พระโอรสพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
ชน ๓ พระองค์เจ้าชุมสาย กรมขุนราชธิดาภิกรม

วันจันทร์ วันที่ ๑๑ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ต้นนอนเข้านอนไปเขา รับจ้างทูลหม่อมวัดน้ำ ได้เงิน
สลึงหนึ่ง กินข้าวที่เขา แล้วตามเสด็จไปพระมหาปราสาท
ทำบุญทูลหม่อมปู่ เลี้ยงพระ สดับปกรณ์ ทรงแจกเงินตาม
ธรรมเนียมแล้วเสด็จขึ้น เรามากินข้าวแล้วนอนกลางวัน บ่าย
สามโมงนานสมเด็จพระแม่ชวนเราไปดำน้ำ มีเทศน์สองกัณฑ์
สวดมนต์ ยามหนึ่งเราตามเสด็จทูลหม่อมลงแพ จุดกระถาง
ตามเคย ที่ดำน้ำก็แพเรือ เติร์ยมการที่จะลงสระ เสด็จขึ้น
เรากลับดำน้ำ นอน.

วันพุธ วันที่ ๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๕

ตื่นนอนสองโมงกินข้าวแล้ว แต่งตัวไปคอยตามเสด็จ
ทรงบาตร สี่โมงเสด็จลงทรงบาตร แล้วเสด็จออกทรงประเคน
ห้าโมงนาน เสด็จขึ้นย่ำค่ำ รับสั่งให้เราภักดิ์น้องไปจุดโคมชัย
แล้วกลับมาไปจุดดอกไม้ (เพลิง) สองทุ่มไปมีเทศน์ แล้ว
เรามาเล่นงูกินหางกับทุลห่มอม (ทรงเป็นแมง) สมเด็จพระ
เป็นพ่ออยู่ เราออกสนุกมาก ห้าทุ่มนานเสด็จลงแพ เสด็จขึ้น
เจ็ดทุ่มเศษ.

วันพุธ วันที่ ๑๖ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๒๕

ตื่นนอนเช้าโมงหนึ่ง บ้าโสมบอกเราว่าหญิงแฝดคนเล็ก
ที่เมื่อวานชักไป ตายเสียแล้ว เราเสียใจมากนัก ว่าตาย
ก่อนโมง สมเด็จพระก็ไม่ได้ประทมบน เรากออกไปกินข้าว
แล้วไปเรียนหนังสือ กลับมาเล่นตุ๊กตา เวลาเสด็จออกเรา
กินข้าว ไม่ได้ตามเสด็จ บ้าโสมไม่อยู่ ไปส่งศพ กลับมา
สองทุ่ม เราหวนนอน นอนหลับ.

วันศุกร์ วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นเช้าสองโมง กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ
แล้วกลับมาเล่นคลุมไก่อ๋ บ่ายไปเฝ้า ทูลหม่อมไม่ได้เสด็จ
ออกขุนนาง ท่านไม่ทรงสบาย เสียดพระทัยมากนักร้า ย่ำค่ำแล้ว
ประทานเทียนไปชักโคมชัย เรากลับมาเล่นคลุมไก่อ๋ นอน.

๑ เดียดพระทัยมากนักร้า — เสด็จด้วยพระองค์เจ้าหญิงแฝดพระองค์เล็ก
ขึ้นพระชนม์

วันจันทร์ วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ สี่โมงแล้วแผ่นดินไหว ไม่รู้ว่าอะไรกัน อะอะกันยุ่ง ห้าโมงแล้วกลับมาเลี้ยงพระที่ห้องเหลือง วันนี้เป็นตำรับเจ้านายข้างในเลี้ยงพระ เวียนเทียน สมโภชแล้วเรามากินข้าว บ่ายสองโมงเราแต่งตัวสวมเสื้อเย็บปักพันแขนดำ ตามเสด็จทูตหม่อมออกทางพระทวารที่เสด็จออก ทูตหม่อมประทับบนโสรณ เราขึ้นหน้าโสรณเบื่องขวาตามเคย หยุดเสียงประโคม รับสั่งว่า

วันนี้ฉันจะให้ตราลูก เมื่อฉันอายุได้เก้าขวบ ฉันได้รับตราพรตพระราชวรารัตน์ เวลาฉันลูกชายใหญ่อายุได้เก้าขวบ ตราจุลจอมเกล้าเป็นของใหม่ ตราพรตนั้นจะเอาไว้ให้ต่อเวลาลงทรง ฉันได้คิดว่าจะให้แต่เล็กแล้วก็ยังหาได้ไหม เวลาฉันทั้งปวงมาประชุมพร้อมหน้ากัน ฉันจะให้ตราปฐมจุลจอมเกล้า ลูกชายใหญ่เป็นราชอิสริยยศสืบไป

แล้วรับสั่งให้หาเราเข้าไป เราถวายคำนับแล้วนั่งคุกเข่าทรงสวมสายสะพายสีชมพูประทานเรา สวมสร้อยติดที่ไหล่รับสั่งให้พระยาภาสช่วยแต่งให้เราให้เรียบร้อย แล้วประทานเสด็จอากรมขุนนริศกับขุนนางอีกหลายคน เสร็จแล้วประทานพร แล้วเสด็จไปถวายบังคมพระบรมรูปบนปราสาทศิवालย์รับสั่งให้เราจุดเครื่องทองน้อยบูชา กลับมาบ้ำโสมก้าใหญ่ หุบไม้ลง^๑ ยามเศษสวดมนต์ที่พระที่นั่งจักรี เรานอนหลับ

๑ หุบไม้ลง — ทรงยืมจันทบูรพระโขนงไม้ลง

วันจันทร์ วันที่ ๑๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นก่อนโมง กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ กลับ
มาห้าโมง เราไม่สบาย เวียนหัว คลื่นไส้ เกือบป่วยสามโมง
เราลงไปเฝ้าทูลหม่อม เย็นเสด็จออกทางประตูพรหม ทอด
พระเนตรรถที่จะใส่ศพนางผีเสื้อ คุณงามดี แล้วรับสั่งให้เรา
เชิญเสด็จสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว เสด็จขึ้นกับแม่พร้อมให้ออกไปดูรถ
แล้วไฟไหม้ เราได้ยินเสียงยิงปืน จะเป็นที่ไหนยังไม่รู้ ย่ำค่ำ
แล้วเสด็จออกขุนนาง ไปบอกอ่านถวายวันขึ้นขอมที่วิสุคามสีมา^๑
กับส่งเงินส่วย ทุมนานเสด็จขึ้น เรานอนสองทุ่ม.

๑ วิสุคามสีมา — ตามหัตถ์ราชการณ ทดณเมืองไทยทั้งหมดบน
ของพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัว หากทรงอนุญาต
ให้ราษฎรถือกรรมสิทธิ์จึงจะมีโฉนดเพื่อเป็นหลักฐาน
เพื่อกกรรมสิทธิ์ขึ้น การพระราชทานวิสุมคาม
สีมาหมายความว่า ทรงอุทิศที่ดินพระราชทานแก่
คณะสงฆ์ ๗ แต่ผิดกันกับกรรมสิทธิ์ของ
ราษฎร ที่ตรงทวิสุมคามสีมาสภาพเหมือนบน
นอกพระราชอาณาจักร

วันอังคาร วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนโม่งเช้ามาก กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ บ่ายสองโมงลงไปเฝ้าทูลหม่อม เรารู้ว่าเรือรบแตกลำหนึ่ง* ที่หน้าเมืองจันทบุรี คนตายมาก แต่ก็ปัดันกระเด็นไปไกลราว สองเส้น เรือชื่อสังหารไพริน กับได้ข่าวพระอนุรักษย์ซื้อตัว ช้อกลั่นไปราชการเมืองภูเก็ต เป็นไข้ตาย ทูลหม่อมเสียดพระทัย มาก ทูมนานเสด็จไปทางพระมหาปราสาท สวดมนต์หอ ธรรมสังเวช มีเทศน์ แล้วเสด็จกลับจากหอ เรานอนส่ำท่ม.

๓ เรือรบแตกลำหนึ่ง — ถูกเรือรบของฝรั่งเศสเข้ามายิง

วันจันทร์ วันที่ ๒๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วตามเสด็จทูลหม่อม ดูแห่ ชักศพองค์หญิงประไพพรรณพิลาส มีรถเมของเสด็จลง เสด็จอแต่งตั้งมาถวายช่วยทูลหม่อมใส่สังเค็ด แต่งต่าง ๆ กัน บางรถก็งามมาก กระบวนแห่ก็มาก ศพใส่รถ ขรวัลงอ่าน หนังสือ ทรงรถเหมือนกัน แห่หมดกระบวนแล้ว ทูลหม่อม ทรงพระราชยานไปคอยอยู่ที่ประตูวัดตามทางซึ่งรถจะไปหยุด ศพไปถึงขึ้นเกริน ตั้งบนแว่นฟ้า เวลาบ่ายเสด็จออกพลับพลา ทรงท่งทาน ฉลากดี ๆ มาก ทูลหม่อมเสด็จขึ้นสองยามนาน.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๓๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ตื่นนอนแต่เช้าแต่งตัวไปตามเสด็จ วันนี้เก็บอัฐิดูหาบ
สามหาบ ทรงเก็บอัฐิลงโกศทอง แล้วแห่องค์มาบรรจุที่
อนุสาวรีย์^๑ เมื่อเวลาบรรจุเสร็จแล้ว เจ้านายข้างหน้าข้างใน
ทรงวางพวงมาลัยทุกพระองค์ เวลาเย็นสวดมนต์ฉลอง
อนุสาวรีย์ ที่อนุสาวรีย์ข้างบนมีพระพุทธรูปเท่าตัวองค์หญิง
ประไพพรรณพิลาศ ข้างล่างมีรูปตัวยืน น่าเอ็นดูมาก และมี
หนังสือจารึกในแผ่นศิลาเป็นฉันทะเป็นโคลง^๒ ต่างกัน.

๑. อนุสาวรีย์ - ทบบรรจุพระอังคารทวดราชบุปผิ

๒. มีหนังสือจารึกในแผ่นศิลาแบบฉันทะเป็นโคลงต่างกัน - พระนิพนธ์
พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ๕ กรมหลวงพิชิตปรีชากร

วันเสาร์ วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ต้นนอนเข้ากินข้าวแล้วแต่งตัวตามเสด็จไปเมรุ เสด็จไปถึงมีเทศน์ สดับปกรณ์แล้วประธานของเจ้านายข้างหน้าข้างในประธานรูปภาพต่าง ๆ ด้วย บ่ายสามโมงแห่กลับ เราตามเสด็จทูลหม่อมมาคอยรับอัฐิที่เรือนแม่พร้อม กระบวนแห่ไม่ได้เข้าไป อัฐิมาบนเสลี่ยงเล็ก พออัฐิขึ้นเรือน ทูลหม่อมทรงทักทานเงินเฟื้อง เย็นแล้วเราหิ้วข้าวกลับมาก่อน กินข้าวในพระที่นั่งจักรี นอนสองทุ่ม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ต้นนอนเข้าสามโมงเราออกไปเรียนหนังสือ แล้วกลับมาเล่นในจักรี บ่ายสี่โมงนานแต่งตัวไปซ้อมแห่ ทูลหม่อมเสด็จลงส่งเราที่เกยต้นชมพู แล้วแห่ไปตามระยะทางแห่ ถึงตำหนักแพด้วย แห่กลับคำ เรากลับมาตำหนัก นอนยามหนึ่ง.

๑ ซ้อมแห่ — เตรียมพระราชพิธีสงกรานต์

วันอาทิตย์ วันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้ว เล่นกับเจ้าเล็ก ๆ อยู่ที่เรือน
บ้ายมาเผ้าทูลหม่อม เสด็จออกแขกเมืองทางห้องไปรวต
คนเผ้าหลายพวก พวกหัวเมืองซึ่งได้มืท้องตราให้หาเข้ามา
ช่วยการพระราชพิธีลงทรง เสร็จเสด็จไปทอดพระเนตรการที่
ตำหนักแพ สองทุ่มแล้วเสด็จขึ้น กินข้าวแล้วนอน

วันจันทร์ วันที่ ๑๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นเช้าโมงเศษ กินข้าวแล้วเล่นอยู่ในห้องที่ตำหนัก
วุ่นส่งของทำของกริ่งนม ขยายินบอกเราว่าทูลหม่อมเสด็จไป
ทรงจัดการอยู่ที่พระมหาปราสาท บ้ายเราไปพระมหาปราสาท
ทูลหม่อมทรงจัดเสร็จแล้ว เสด็จขึ้น ค่ำเสด็จออกทางพระ
ทวารจักรี เราตามเสด็จไป ทรงจุดเทียนสวดมนต์ตั้งน้าวางด้าย
เจ้านายขุนนางมาก พระเจ้านครเชียงใหม่ก็มาเผ้า ทูลหม่อม

๑ ดัดมนต์ตั้งน้าวางด้าย — ดัดมนต์ ดึงด้ายตั้งน้าวางด้าย
ปราสาท และทพระทนต์ราชกิจฉฉฉฉ
(ที่ตำหนักแพ) ดำหรับพระราชพิธี

ดงตรง

ท่านทรงยินดีมาก รับสั่งว่าเมื่อคราวทูลหม่อมอาหาญกรมหลวง
 วิสุทธิกษัตริย์^๒ พระเจ้านครเชียงใหม่ท้าวโอรสเคยได้มาเป็น
 คู่เคียง คราวนี้ขอให้พระเจ้านครเชียงใหม่เป็นคู่เคียง ถ้าเดิน
 ไม่ไหวก็ให้เดินแต่วันลงทรงวันเดียว พอเป็นสวัสดิมงคล
 แล้วประทานเสื้อครุยทองของกรมสมเด็จพระที่นั่ง กับผ้า
 เยียรบันแดงพั้งหนึ่งขาวพั้งหนึ่ง รับสั่งถึงการลงทรงที่นั่ง
 ทูลหม่อมอาพาประทานสมุดโปรแกรมล่องทรง เรามาแจกเจ้านาย
 ข้างใน สวดมนต์จบ เสด็จขึ้น รับสั่งกับเจ้านายข้างในแล้ว
 เสด็จลงแพ ทอดพระเนตรจัดการเพลงทรงและที่ตำหนักแพ
 ยามหนึ่งเสด็จขึ้น เรากลับมาเรือน กินข้าวแล้วนอน.

๒. กรมหลวงวิสุทธิกษัตริย์ — ดมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ เจ้า
 ฟาจนทรมณฑล พระกนิษฐภคินรอม
 พระราชชนนกับพระบาทสมเด็จพระจุ
 จอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ทรงเครื่องเต็มยศ

แต่งตัวในการแห่ลงทรง ปีจอชู้ก็ ๑๒๔๘

วัน ๓ ๆ ๒ คำ ฟังสวดแต่งเครื่องขาว

๓

วัน ๔ ๆ ๒ คำ แต่งเครื่องขาว

๔

วัน ๕ ๆ ๒ คำ แต่งเครื่องขาว

๕

นุ่งเยียรบับขาว ใส่สนับเพลาเชิงงอน ใส่เสื้อคาด คาด
เจียรबाट ผูกอร่าม ใส่ถุงตีนแพรขาว ผูกของ ใส่เกี้ยวนม
เหมือนอย่างโสกันต์ แห่ กับใส่มงคลมีดอกเพชรติด

วัน ๖ ๆ ๒ คำ เวลาเช้าแต่งอย่างฟังสวด ถึงดำนกแพ

๖

แต่งนุ่งผ้าขาว ใส่เสื้อถอด ใส่นม สวมเครื่องทรงข้าหลวงเดิม
ของทูลหม่อม สรงแล้วนุ่งเยียรบับสี ห่มเสื้อครุยชั้นนอก ใส่
เสื้อคาดเหลืองชั้นใน ใส่นมสวมเกี้ยวบานพับข้างเดียว รับ
พระสุพรรณบัฏเสร็จแล้ว แต่งใส่สนับเพลาเชิงงอน นุ่งโจง
กระเบนคาดเจียรबाटสี ใส่เสื้อจับเอวคาดเหลือง ใส่มาลา
ติดตรานพรัตน์ ตราชูจอมเกล้า ตราชักรี สวมสังวาล
นพรัตน์ข้างหนึ่ง สังวาลเพชรข้างหนึ่ง เสื้อ หมวก ได้ประทาน
ในเวลารับพระสุพรรณบัฏ บ่ายแต่งเครื่องต้น ใส่มงกุฎดอก
ไม้ไผ่ เหน็บพระแสงตรีเพชร เวลาเช้าใส่เสื้อจับ เอวกี
เหน็บพระแสง ฯ

วัน ๗ ๆ ๒ คำ เวลาบ่ายแต่งเครื่องต้น ใส่มงกุฎดอก

๗

ไม้ไผ่ เหน็บพระแสงทั้ง ๓ เวลา

วัน ๓ ฯ ๒ คำ เลียบพระนคร แต่งนั่งเยียบบัน ใ้
 ๑๐
 เสือเยียบบัน ผูกของข้อมือข้อตีน ใ้สายสร้อยสามสาย ติด
 ตราที่อก ๓ ดวง สะพายแล่งสังวาลนพรัตน์ สวมสร้อย
 จุลจอมเกล้า สร้อยจักรี สวมเสือกฤษฎ ใ้มาลัยเพชรที่จัก
 ใ้มาลาตาตที่ใต้ประธาน ฯ

วัน ๕ ฯ ๒ คำ แต่งครั้งยกลงไปดูกระบวนเรือ ใ้
 ๑๒
 เสือเยียบบัน แต่ไม่ได้นั่งเยียบบัน นั่งผ้าม่วงจีน ไม่ได้ใ้
 มาลา ไม่ได้ใ้เสือกฤษฎ

วันอังคาร วันที่ ๑๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วแต่งตัวไปบน ตามเสด็จไป
 พระมหาปราสาท เลียบพระแล้วเสด็จที่วัด ทรงจุดเทียนไข
 แล้วยกเสวตฉัตรด้วย รับสั่งให้เราถวายผ้าไตร ย่าม ตาลิบัตร
 ตราของเรา เทียงเราทูลลากลับมาแต่งตัวที่ตำหนัก แล้ว
 เสด็จไปที่พระที่นั่งนงคราญ บ่าย ๓ โมงเศษแห่ ทูลหม่อมอา
 กับเสด็จลงอุทิศกำกับกระบวน ตามระยะทางมีป้าพาทย์^๑ มีคน

๑ ตามระยะทางมีป้าพาทย์ — ตามระยะทางที่กระบวนแห่จะผ่าน มี
 ป้าพาทย์เดินรายทางคนเป็นระยะกับทง
 ราชวดี (รวแถวแต่งด้วยกระดาดของ
 กระดาด มีฉัตรและธง)

มานั่งกลาบาต^๒ คนคู่มากทั้งฝรั่งไทย เครื่องเล่นก็มีหลาย
อย่างสิ่งที่ที่ลาวเมืองหลวงพระบางเล่น สมเด็จเจ้าตาตั้งว่าเคยมี
แต่ครั้งเจ้าฟ้าคุณทศ^๓โสกันต์ ก็มาเล่น หน้าคล้ายราชสีห์ เมื่อ
แห่ถึงเกย ทูลหม่อมทรงฉลองพระองค์ครุย ทรงพระชฎา คอย
รับเรา เจ้าคุณคลี่กับคุณยายรับกรเราจากทูลหม่อม เมื่อถึง
บนปราสาท เรานั่งฟังสวดในพระนาค จุดเทียนเครื่องนมัสการ
ทองคำลงยา แล้วทูลหม่อมท่านนำพระศุภราหมณ์เข้ามา มี
ใบไม้สามกำใส่พานทองมาให้เรา บัดที่แขนข้างละสามครั้ง
ได้ยินทูลหม่อมรับสั่งว่าเป็นตำราสะเดาะพระเคราะห์ ให้กลับ
ยังไม่ค่ำ เรามาเรือนกินข้าวแล้วนอน ถึงเกยเวลาไรทูลหม่อม
รับสั่งถามเราทุกที หนักหรือไม่หนัก เหนื่อยหรือไม่เหนื่อย
เราทูลว่าไม่หนักไม่เหนื่อย.

๒ กลาบาต — พันทกานกลาบาตนั่งประจำราชวงศ์ของข้างทางที่
กระบวนแห่จะผ่าน

๓ เจ้าฟ้าคุณทศ — พระราชธิดาในรัชกาลที่ ๓ เมื่อประสูติพระนาม
พระองค์เจ้าหญิงจันทบุรี แต่โดยเหตุที่เจ้าจอม
มารดาเป็นพระราชธิดาของพระเจ้านครเวียงจันท
จึงได้ทรงสถาปนาเป็นเจ้าฟ้าคุณทศทิพยวดี ใน
รัชกาลที่ ๒ ได้เป็นพระราชชายานารี เป็นสมเด็จพระ
พระชนนีของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๒
เจ้าฟ้ามหามาดา กรมพระยาบวรราชปรีดิ

๑๖๒

วันพุธ วันที่ ๑๒ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้ว แต่งตัวไปเลี้ยงพระที่พระมหา
ปราสาท กลับบ่ายสองโมง แต่งตัวเหมือนเมื่อวานนี้ แต่ง
เครื่องขาว ต้องแต่งบ่ายสองโมง เพราะทูลหม่อมท่านรับสั่ง
ไม่ให้แต่งเรากลับไว้ บ่ายสามโมงขึ้นเสลี่ยง มีโหรพราหมณ์
เป่าสังข์ ไปรับข้าวตอกดอกไม้มาก่อนอย่างโสกันต์ เรามา
คอยทูลหม่อมอยู่ที่พระที่นั่งนงคราญ การแห่และ(พิธี)ที่บน
ปราสาทเหมือนเมื่อวานนี้ แห่กลับคำ เรากลับมากินข้าวแล้ว
นอนท่มน่าน.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๓ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นเช้าสองโมง กินข้าวแล้วแต่งตัวไปเลี้ยงพระที่
พระมหาปราสาท เลี้ยงแล้วกลับมาเรือน บ่ายสองโมงแต่งตัว
ไปเหมือนเมื่อวานนี้ วันนี้เย็นไปหน่อย แห่กลับคำ เรากลับ
มาเรือน กินข้าวแล้วนอนท่มน่าน.

แพลงสรวง พ.ศ. ๒๔๒๕

วันศุกร์ วันที่ ๑๔ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราต่นเข้าโมงหนึ่ง กินข้าวแล้วแต่งเครื่องขาว สามโมง
เข้าแห่แต่เกยต้นชมพูไปหน้าโรงทอง โรงกษาปณ์ ออกประตู
ศรีสุนทรไปดำหนักแพ ถึงเกยพระที่นั่งราชกิจ ทูลหม่อม
ทรงรับ ทูลหม่อมยาประทับทอดพระเนตรอยู่ที่พระที่นั่งราชกิจ
เราไปถึงเปลื้องเครื่อง แต่งเครื่องถอด เสร็จแล้วทูลหม่อม
ทรงจูงมา เสด็จลงเทวัญยังไม่มา เสด็จนำโตะจูงแทน มาที่
พลับพลา^๑ รับศีล^๒ แล้วเสด็จลงมาจูงเราไปนั่งที่พลับพลาทอง^๓
นั่งคอยฤกษ์ พอได้เวลาลอยบัตร^๔ ลอยมะพร้าว^๕ กุ้ง ปลา^๖

๑ พลับพลา — พลับพลา ยก

๒ รับศีล — สัมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยาปวเรศวริยาลงกรณ์ ถวายศีล

๓ พลับพลาทอง — ตั้งอยู่ในแพพระมณฑป

๔ ลอยบัตร — เครื่องบัตรพลี ทำด้วยกาบกล้วยใส่เครื่องเช่น
เด็ก ๆ น้อย ๆ ใช้ตงไว้ตามทางสามแพร่ง หรือ
ลอยน้ำ ถือเป็นกระดะเคาะเคราะห์ ในพระราช
พิธีลอยบัตรทูลพระทรงตั้งถรณ์

๕ ลอยมะพร้าว — มะพร้าววงออกทองเงิน

๖ กุ้ง ปลา — ทำด้วยทอง เงิน นาก

พอได้เวลาทูลหม่อมทรงอุ้มเราลงทางบันไดแก้ว ส่งทูลหม่อม
 อองค์น้อย ทูลหม่อมอาทรงรับเราจากพระหัตถ์ทูลหม่อม
 ทูลหม่อมอาทรงฉลองพระองค์ปักทองเล้งขาว ทรงผ่ายขาว
 รับเรลงว้ายกับลูกมะพร้าว^๗ โผสามครั้ง แล้วกลับมาขึ้นบนที่
 รตนน้ำ^๘ ทูลหม่อมทรง(รด)ประทาน^๙ก่อน แล้วเสด็จอุปัชฌาย์
 ขวัญลง สมเด็จพระวันรัตน์ สมเด็จพระพุฒาจารย์ ข้างใน
 สมเด็จพระแม่ เสด็จน้ำ เสด็จยายแม่นเจียน เสด็จยายกนิรี
 บ้าโสม ข้างหน้ากรมหลวงวรศักดิ์ กรมขุนบดินทร์ กรมขุน
 เจริญ เสด็จอากรมหมื่นนเรศ เสด็จอากรมหลวงพิชิต เสด็จ
 หลงเทวัญ เสด็จอากรมขุนนริศ น้ำโต เจ้าพระยาสุรวงษ์
 เจ้าพระยารัตนบดินทร์ เจ้าพระยาภาณุวงศ์ เจ้าพระยาพลเทพ
 เจ้าพระยามหินทร์ ทูลหม่อมอาพระองค์น้อย แล้วกลับขึ้นมา
 รับน้ำสังข์ที่ทูลหม่อมย่า ทูลหม่อมอาพระองค์ใหญ่ แล้ว
 เปลื้องเครื่องทรงออก ใส่เสื้อครุย นุ่งอย่างพระ เสด็จลงจูง

๗ ลูกมะพร้าว

—มะพร้าวคั่วคั่วของ เงิน

๘ ทรัตน

—พระแท่นด้ามสน ตั้งอยู่รวมพระกรง
 ด้านตะวันตก

๙ ทูลหม่อมทรง(รด) ประทาน — นาพระมหาสังข์ พระเต้านาพระพุทธรูป
 มนต์ พระกระยาณาน และนา
 บัญจมหานพ

มาส่งทูลหม่อม ท่านทรงรับเราส่งเกย เหม่มาปราสาท แล้ว
 ประทานสุพรรณบัฏกับเครื่องยศ คือพระแสง ๒ แหวน
 นพเก้าวงหนึ่ง แหวนมรกตแกะตราของเรววงหนึ่ง พาน
 หมากร ๑ กระโถน หีบหมาก เต้าน้ำพานรอง กับกาษาทอง
 มีเครื่องพร้อม แล้วมาแต่งตัวเครื่องมาลาที่ได้ประทานใหม่^{๑๐}
 ดิดตรานพรัตน์ สวมสายสร้อยนพรัตน์ เหน็บพระแสง แห่
 กลับ เราไม่ได้กลับมาเรือน อยู่ในสวน^{๑๑} บ่ายสี่โมงแต่ง
 เครื่องต้นไม้ม่วงกุญดอกไม้ไหว แห่กลับ.

๑๐ แต่งตัวเครื่องมาลาที่ได้ประทานใหม่ — เครื่องทรงตำแหน่งสมเด็จพระ

พระบรมโอรสาธิราช สยามมกุฎราชกุมาร

๑๑ อยู่ในสวน — เสด็จอยู่ที่สวนขวา ข้างพระมหาปราสาท

วันเสาร์ วันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนเช้าสองโมง เล่นกับเจ้าเล็ก ๆ บ่ายสองโมง
นานแต่งตัวผัดหน้ากับผู้หญิงของขื่อนั้นเท่านั้น แล้วไปแต่งตัวที่
(พระที่นั่ง) นงคราญ ทูลหม่อมอาองค์น้อยเสด็จเข้ามาแต่ง
กับญามาลา วันนี้ทรงชฎาห้ายอด อยู่ข้างจะหนักกว่ามงกุฎ
ดอกไม้ไหว แห่ไปถึงที่สมโภช เรานั่งได้เสวยตมัตร์แล้วเวียน
เทียนสมโภช ทูลหม่อมประทานเงินรายสิบชั่ง ทองแท่งเงิน
แท่งหนึ่ง ราชทูตอังกฤษขอชาเตา^๑นำจดหมายตามสายโทรเลข
ของสมเด็จพระนางเจ้าแก้วเมืองอังกฤษ^๒มาให้พรเรา ทูลหม่อม
ทรงจูงเราไปจับมือราชทูตชาเตา แล้วทูลหม่อมทรงตอบขอบ
พระทัย (แก้ว) เป็นเนื้อความหลายข้อ แก่ทูลทูลหม่อมว่า
แก้วให้ (ส่ง) หมายการที่^๓ทำไปถวายให้ถ้วน แก่กลับคำ
เรามานอนทุมนาน.

- ๑ ชาเตา — Mr. E. M. Satow ทหตงไดเตอน
ยศเปน Sir
- ๒ พระนางเจ้าแก้วเมืองอังกฤษ — พระราชินนาวิกคตอเรีย
- ๓ หมายการททา — หมายกำหนดการพระราชพิธีฉดงดรง
๑ . ๕ ๕
ทกระทาชนควรวน

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๖ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ต้นโสมนาน กินข้าวเช้าแล้วเล่นอยู่ในห้อง บ่ายแต่งตัวเหมือนเมื่อก่อนนี้ แต่ใส่มงกุฎดอกไม้ไหว ให้ไปถึง นั่งได้เสวตฉัตรตามเคย เวียนเทียนเสร็จแล้ว เจ้านายข้างหน้าเสนาบดี และเจ้านายข้างในทรงเจิมเรา ข้างหน้าตั้งแต่กรมหลวงวรศักดาลงมาจนถึงเสด็จลง เสด็จอา เสนาบดี พระเจ้าเจียงใหม่เจิมด้วย ข้างในสมเด็จพระแม่ เสด็จจันทน์ แล้วเจ้านายอีกหลายพระองค์ ที่สุดเพียงพี่หนู.

๓ เวียนเทียน — พระบรมวงศานุวงศ์และข้าราชการผู้ใหญ่ผู้น้อย รับ
แฉ่งเวียนเทียนล้อมโภชดมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
สยามมกุฎราชกุมาร ครอบ & รอบ

วันจันทร์ วันที่ ๑๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

วันนี้ได้ทราบว่าพระยาภาสเป็ดบอลที่โรงภาษี เนื่องใน
การพระราชพิธีลงทรง เจริญคนไทยคนต่างประเทศถึง ๘๐๐ คน.

วันอังคาร วันที่ ๑๘ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

สามโมงเช้าแต่งตัวนั่งเย็บผ้า ใส่เสื้อเย็บผ้า สวม
สายสร้อยจุกจอมเกล้า สายสร้อยจักรี ผูกของข้อมือ ใส่
สายสร้อยสามสาย สายนพรัตน์อีกสายหนึ่ง ดัดตราที่อก
สามดวง นพรัตน์ จักรี จุกจอมเกล้า ใส่มาลัยเพชร ผูกของ
ข้อมือด้วย แล้วไปบน สวมเสื้อครุย ใส่มาลา แห่โดย
กระบวนพยุหยาตราสี่สาย* ตามเสด็จทูลหม่อมไปประทับที่
พลับพลาหน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทรงเปลื้องฉลองพระองค์
ครุย ถอดพระมหาพิชัยมงกุฏ เราก็ออคมมาลา ถอดเสื้อครุย
ตามเสด็จไปนั่งที่โอรน เจ้านายต่างกรมมีทูลหม่อมอาองค์น้อย
เป็นต้น เสด็จมาขึ้นถวายนั่ง แล้วทรงรับเหรียญ เสด็จมา
ทางเหนือข้างใต้ข้าง จัดกันเดินเป็นกระบวนมาตลอด จน
หม่อมเจ้า ท่านเสนาบดี ฝ่ายทหารเดินมาข้างท้ายพลับพลา
ฝ่ายพลเรือนเดินมาเหนือพลับพลา รับเหรียญแล้วไปนั่งเก้าอี้
ในโรงซึ่งทำไว้หน้าพลับพลา คุณงามดี เจ้านายประทับบน
พลับพลา แจกเหรียญเสร็จแล้ว ประทานพระแสงฝักทองคำ
ทูลหม่อมอาองค์น้อย ประทานตรา นพรัตน์เสด็จลุล่วง
เจ้านายได้สายสะพายสีน้ำเงินหลายพระองค์ ท่านเสนาบดี

* แห่โดยกระบวนพยุหยาตราสี่สาย — แห่ด้วยพระนคร

สมเด็จพระพันวัสสาอัยิกาเจ้า ทรงเครื่องเต็มยศอย่างขัตติยนารี

ก็ได้ เจ้าประเทศราช หัวเมืองก็ได้อีกหลายคน ในเวลานั้นฝน
ตก พอรุ่งกระบวนจะเสด็จกลับฝนหาย มีแดด ในเวลาที่เดิน
กระบวนทูลหม่อมทรงไปรยทานตลอด เมื่อประทับพลับพลา
หมดกระบวนเจ้านายขุนนางแล้ว มีทั้งทานต้น (กัลปพฤกษ์)
สี่ต้น เจ้านายทรงฉลองพระองค์เยียรบับ ทรงผ้าเยียรบับ
ทรงมาลา ขุนนางข้าราชการแต่งตัวเป็นสองอย่าง พวกที่เข้า
กระบวนนั่งเยียรบับ พวกที่ไม่ได้เข้ากระบวนพยุหยาตรา
นั่งเกี้ยวสวมเสื้อเยียรบับ หมวกใส่ตามยศ เจ้านายข้างในหม่อมตาด
ทรงเยียรบับจับ เมื่อแห่มาถึงหน้าโรงทาน เราได้เห็นสมเด็จพระ
แม่กับเจ้านายผู้หญิงเสด็จออกมาทอดพระเนตร แห่กลับมาถึง
เวลาบ่าย เราออกเหนื่อยหน่อย เพราะต้องนั่งอยู่นานมาก
มี (ยิง) สลุตด้วยเมื่อเวลาเดินกระบวน เรากลับมากินข้าวแล้ว
สมเด็จพระแม่ถึงได้เสด็จกลับ ทอดพระเนตรกระบวนเจ้านายจน
หมดคำแล้ว เรานอนท่มหนึ่ง.

วันพุธ วันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๒๕

ต้นนอนเข้ากินข้าวแล้วเล่นในห้องรับแขก บ่ายมาเฝ้า
ทูลหม่อม รับสั่งให้เราไปหยิบตะกรุดพระสุพรรณบัฏมาถวาย
ทอดพระเนตรแล้วทรงจูบเรา อืเรามาก ย่ำค้ำแล้วเรากลับมา
เรือน กินข้าว เล่นอยู่ที่ศาลาดาบฟ้า นอนยามหนึ่ง.

๓ ตะกรุดพระสุพรรณบัฏ — คำประกาศเฉลิมพระปรมาภิไธยว่า สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวรรณภพมหาราชวงศ์ใหญ่ มีพระชนมายุ
ได้ ๘ พรรษา สมควรที่จะได้มีการพระราชพิธีตั้งสร้อยนาม
และรับพระปรมาภิไธยตามโบราณราชประเพณี จึงทรงพระ
ราชดำริพร้อมด้วยพระบรมวงศานุวงศ์และท่านเสนาบดี ได้
จัดการพระราชพิธีตั้งสร้อยนามตามแบบอย่างแต่ก่อน แล้วจึงมี
พระบรมราชโองการมานพระบัณฑูรสร้อยนามให้สถาปนา
สมเด็จพระเจ้าลูกยาเธอ เจ้าฟ้าวรรณภพมหาราชวงศ์ใหญ่ขึ้น
เป็นสมเด็จพระบรมโอรสาธิราช มีพระนามตามจารึกใน
พระสุพรรณบัฏว่า สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหา
จักรีวงศ์อดิศัยมหาราชวรางกูร บดินทรเทพยวรางกูร บรม
มกุฏนเรศวรสุริยชัยสันตติวงศ์ อุกฤษฐพงษ์ศรีวิสุทธิ
ชัยยัญญกษัตริย์วิมลยศวดีดิวิวิธมนวิสุทธิ สยามมกุฎราช
กุมาร มุติกรม ตามตำแหน่งยศสมเด็จพระอนุพุทธเจ้า ซึ่งมี
มาในพระราชกำหนดกฎมณเฑียรบาล ซึ่งตั้งไว้ในจุลศักราช
๗๒๒ และให้ทรงศักดินา ๓๐๐,๐๐๐ เสด็จสมเด็จพระเจ้า

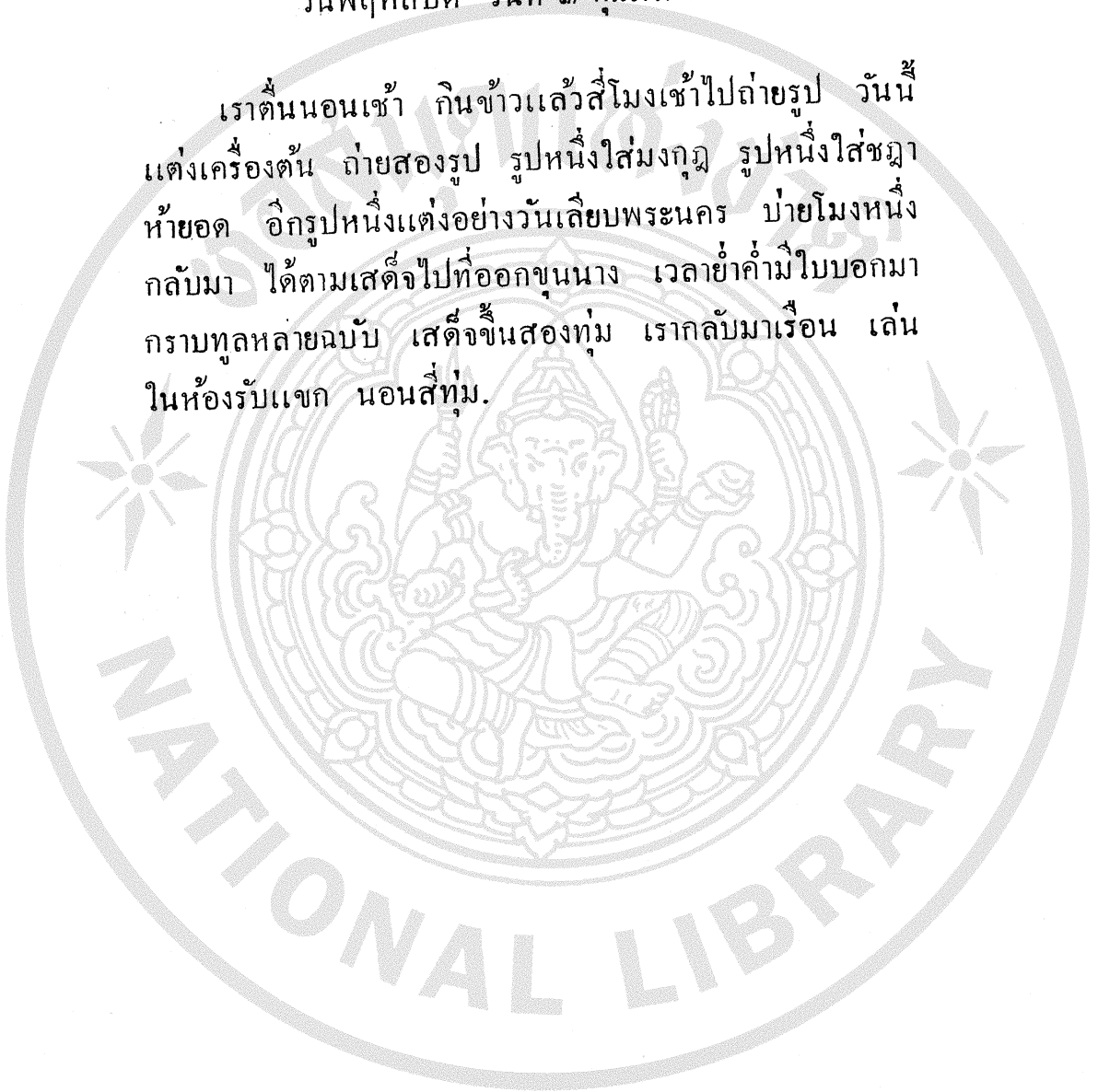
ลูกเขย อันได้เดิมพระราชมนเทียรเป็นพระมหาอุปราชฝ่าย
 หน้า ซึ่งมีมาในพระราชกำหนดตำแหน่งนาพลเรือน ซึ่งได้
 ตั้งไว้ในจุลศักราช ๘๒๘ นน ขออาราธนาเทพยดาผู้มเหศวร
 ศักดิ์อันประเสริฐ ซึ่งสถิตย์ดำรงอยู่ในภูมิพลุฑษอากาศ
 กาญจนรัตนพิมานทวทุกแห่งเหล่าเป็นอาทิ คือเทพยอันทรง
 นามสยามเทวาริราช ซึ่งเป็นอธิบดีใต้บริรักษ์บำรุงกรุงเทพ
 มหานคร อมรรัตนโกสินทร์มหินทราธิราช และเทพยเจ้า
 ผู้อภิบาลรักษานพปฎลมหาเศวตฉัตรวิจิตรฉนวนราไชยวิชัย และ
 เทพยอันรักษารัตนบัลลังก์พระที่นั่งบรมราชอาสน์ใหญ่น้อย ใน
 พระราชนิเวศน์มหาสถานทุกตำบล ทั้งเทพยเจ้าอื่น ๆ ผู้ม
 ทิพยานุภาพมหิทธิฤทธิ์ศักดิ์สิทธิ์สถิตย์ในภูมิเนาแนวพลุฑษ
 บรรพตอากาศพิมานทุกสถานทวารวราณาจักร บรรดาซึ่งม
 ไม่ตรึงจิต ได้มธุระบริรักษ์พระบรมราชวงศ์สืบมาจนกาดบดิน
 จงได้ทำนุบำรุงรักษาสืบเดชะพระบรมโอรสาธิราชพระองคน
 ให้ทรงพระเจริญทฤณชฌายะ พรวณ ลุข พด ปฏิภาณ สิริ
 สวัสดิ์พิพัฒน์มงคล เกียรติยศอิสริยศักดิ์เดชานุภาพทุกประการ
 ขอให้พระเกียรติคุณอดุลยยศปรากฏไปสิ้นกาลนาน เทอญ

(คัดจากราชกิจจานุเบกษา เล่ม ๓ แผ่นที่ ๔๔ ประจำวัน ๓๗๓)

๒๕๐๒ ปีชวด ๓๒๔๘)

วันพฤหัสบดี วันที่ ๓ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๕๒๕

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วสี่โมงเข้าไปถ่ายรูป วันนี้
แต่งเครื่องต้น ถ่ายสองรูป รูปหนึ่งใส่มงกุฎ รูปหนึ่งใส่ชฎา
ห้ายอด อีกรูปหนึ่งแต่งอย่างวันเลียบพระนคร บ่ายโมงหนึ่ง
กลับมา ได้ตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง เวลาย่ำค่ำมีใบบอกมา
กราบทูลหลายฉบับ เสด็จขึ้นสองทุ่ม เรากลับมาเรือน เล่น
ในห้องรับแขก นอนสี่ทุ่ม.

๑ ๑๕ :
ทชุนตา

— ชนต่างของพระทนต์ราชปรีชา ๒๖ หาด
พระทนต์จกรวงศ์ครุฑนาค ๑๖ ๑๓ ๑๖ ๑๖ ๑๖
ว่า “ห้องข้างเขยน” ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖
ผมอประณตของหลวงไวเบณอนมาก ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖
เขยนดอดด้ายไทยเดะเทค์ ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖
ข้างกตง ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖
ข้างออกแบบเครื่องเพชร ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖ ๑๖

๒ มนุษย์มีความดีงามข้อ — หน้า ๓๗๕ มีความทนายจะเป็นข้อ ๓ ซึ่งไม่ปรากฏในตอนนั้น

วันเสาร์ วันที่ ๕ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๒๕

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วท่องหนังสือกระหนาบไป บ่าย
สี่โมงไปบนเพ้าทูลหม่อม ทูลถามถึง (เรื่อง) แต่งตัว แล้ว
มาแต่งตัวอย่างเด็ก ใส่เสื้อกึ่งเกงปักทอง ใส่สังวาล ของผูกมือ
ผูกตีน แล้วไปนั่งโอรนที่พระที่นั่งจักรีข้างด้านเหนือ พระยาศรี
นาเจ้าเมืองกรมการเข้ามา กับหลวงวิจารณ์อาวธุนำหัวเมือง
ฝ่ายใต้ อ่านมากหลายเมือง เราจำไม่ได้ เราพูดสามข้อตามที่
ทูลหม่อมทรงสอนเรา แล้วเรากลับมาเพ้า ทูลหม่อมรับสั่งถาม
เราทูลว่าไม่มีใครจะได้ยิน ไม่ได้ตั้งใจฟัง เรานึกแต่คำที่จะตอบ
อย่างเดียว ทูลหม่อมทรงพระสรวล รับสั่งว่ากระดานปักกอก
อยู่^๑ เกือบคำเสด็จออกขุนนาง เรากลับมาเรือน นอนสันทุม.

๑ กระดานปักกอกอยู่ — ม้วนหลักพระทัย ม้วนทรงเป็นห่วง แต่ทจะตรัสตอบ

วันพฤหัสบดี วันที่ ๗ มีนาคม พ.ศ. ๒๕๒๕

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วเล่นในห้องรับแขก บ่าย
สามโมงแต่งตัวไปออกแขกเมือง ได้ออกรับจนบ่าย ๕ โมง
พระยาภาสกรเพ็ญ พระยานรรัตนจัดการแทนแขกทั้งนั้น
กรมพระกลาโหมนำมา

ข้อ ๑ เราพูดว่าพระยาตรังกานู พระยาสาวยศร์ตวัน
กรมการและไพร่บ้านพลเมืองมีความสุขสบายอยู่หรือ

ข้อ ๒ เราพูดว่า ซึ่งพระยาตรังกานู พระยาสาวยศ มีความ
จงรักภักดีต่อทูลหม่อม แต่งให้ญาติพี่น้องศร์ตวันกรมการเข้า
มาในการราชพิธีอันเนื่องในตัวเรา เป็นที่เราจะจำไว้ไม่ลืมเลย
ขอให้บอกพระยาตรังกานู พระยาสาวยศด้วย

ข้อ ๓ ตันกูและศร์ตวันกรมการที่เข้ามา มีใครป่วยไข้
อย่างไรบ้าง

แล้วเรากลับมาเปลี่ยนเครื่องแต่งตัวไปเฝ้าทูลหม่อมที่
โอไฟต คราวนี้เราดี ไม่เหมือนคราวก่อน เสด็จขึ้นจากโอไฟต
เรากลับมาเรือน นอนท่มานาน.

วันศุกร์ วันที่ ๑ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วไปถ่ายรูป กลับมาจากเรียนหนังสือแล้วไปกับอาแถม เล่นน้ำที่ห้องเอดิงสนุกมาก บ่ายกลับเข้ามาเฝ้า ทูลหม่อมเสด็จออกแขกเมือง ถวายต้นไม้ทองเงินในพระที่นั่งจักรีองค์กลาง แล้วทรงตั้งพระนายไว้อย่างเป็นพระยาสุรศักดิ์มนตรี จางวางมหาดเล็ก แล้วเสด็จออกมุงเด็จพระเนตรพวักอ้อที่สามีกัดดี พระนายไว้นำมาเฝ้า^๑ ไว้ผมมวยก็มี ผมเปียก็มี ผมประบ่าบ้าง เสด็จขึ้น เราไปเฝ้าทรงเล่นเขาวง เรานอนสันท่ม.

๑ พระนายไว — จอมพลเจ้าพระยาสุรศักดิ์มนตรี (เจิม แสงชูโต)

๒ พวักอ้อตามภักดี พระนายไว้นำมาเฝ้า — เจ้าหมื่นไวยวรนาถ ผู้บังคับการกรมทหารหน้ายกทัพไปทางหลวงพระบาง ไปตั้งอยู่ที่เมืองซอน แยกย้ายกันไปปราบพวักอ้อในเขตหัวพันทั้งหก เคยไปจนถึงเมืองเถง (คือเตียนเบียนฟู) เจ้าหมื่นไวยวรนาถทำการดำริเจ็ดสิบเอ็ดครั้งในครั้งนั้น พวักอ้อมาถึงกรุงเทพฯ และนำเขาเฝ้าฯ ดังปรากฏในบันทึกด้วยพระองค์

วันอังคาร วันที่ ๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

วันนี้เราได้ประทานปืนเล็กสองบอก ทูลหม่อมรับ (สั่ง)
 เล่าว่า ปืนสองบอกนี้เป็นของในหีบเครื่องพระสำอางค์ทูล
 หม่อมปู่ ท่านประทานทูลหม่อม รับสั่งว่าเอาไว้สำหรับยิง
 แมลงวันเล่น เราดีใจมาก ทูลหม่อมรับสั่งว่าสาयนาพิกากับ
 ปืนที่ให้ ถ้าสืบไปภายหน้าเรามีลูก จะให้กับลูกคนไหนให้ดูเสีย
 เห็นว่าคนไหนดีแล้วจึงค่อยให้ เราได้มอบให้อาเถมไปทำหีบ
 เสียใหม่ ก็ให้ทำสำหรับกะทั่งด้วย.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๘ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้ว ไปเยี่ยมประจวบเสด็จบำ
 อรไทย^๑ แล้วไปเล่นตุ๊กตาอยู่ที่เรือน บ่ายสามโมงขึ้นมาเฝ้า
 ในหลังใหม่^๒ แล้วตามเสด็จลงไปขึ้นตำ กลับมากินข้าว
 ห่มน่าน แล้วไปเล่นกับอาโส ยามหนึ่งกลับมานอน ลุงจักษ์
 ให้มาปลุกเราไปรับฎีกา เราหาเวลานอนเราไม่ไป.

๑ เด็จเจ้าอรไทย — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชั้น ๕ พระองค์เจ้าอรไทย
 เทพกัญญา

๒ หลังใหม่ — พระทนต์บรรณาคมดรณ์ย ซึ่งสร้างชนภายหลัง
 หม่อมใหญ่

วันพุธ วันที่ ๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอนเช้าโมงหนึ่ง กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ เลิกเรียนบ่ายโมง ย่ำค่ำเสด็จออกขุนนาง เราตามออกไป เสด็จขึ้นประทับในห้องหลังใหม่ วันนั้นน้องชายเล็กจูงกับ ทูลหม่อม ทูลหม่อมท่านตรัสกับเจ้าพระยาพลเทพ แยกกล่ม ลง ทูลหม่อมต้องทรงทำขวัญ ที่หลังรับสั่งว่าจะทำอาวุธต่างๆ ประทานเรา กับพระธำมรงค์เรือนของทูลหม่อมบู ยามหนึ่งเรา กลับมานอน สามยามบ้ำโสมปลูกเราว่าจันทร์จับแล้ว มีเสียง ประโคมด้วย เราล้างหน้าแต่งตัวไปดู เห็นแห้วมาก ทูลหม่อม ทรงที่ขาลาดายฟ้าเสด็จน้ำ แล้วเสด็จออกทรงแจกเงิน คราวนี้ เราได้ประทานสามชั่ง ข้างในได้สืบทตามเคย ย่ำรุ่งเรากินข้าว แล้วนอนอีกในจักรี.

วันอาทิตย์ วันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

บ้ำโสมปลูกเราแต่ยังไม่โมง ให้กินยาทองเืองาม แล้ว เรานอนอีก ต้นสองโมงเช้า เราไม่ได้ไปเรียนหนังสือ เล่น อยู่ที่ห้องรับแขกของสมเด็จพระเจ้า บ่ายออกไปเรียน เย็นน้อง หญิงใหญ่ไม่สบายมาก ตกใจกัน ทูลหม่อมก็เสด็จออกมา เรา ตกใจ พอคลายแล้วเสด็จขึ้น ทุ่มนานเสด็จออกขุนนาง พอ เสร็จขึ้น,

วันเสาร์ วันที่ ๒๗ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

ตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ ห้าโมงนาน
กลับมาจากเรียน เราไม่เห็นบ้ำโสม ถามว่า บ้าบอกว่า
บ้ำโสมออกไปอยู่ที่น้องหญิงใหญ่ เราตกใจ ถามพวกบ้า
บอกว่าประหลาดมาก พออย่าเที่ยงบ้ำโสมทรงกันแสงกลับมาบอก
เราว่าสิ้นพระชนม์เสียแล้ว เราเสียใจมาก เพราะน้องหญิง
ใหญ่โตแล้ว อายุก็สิบขวบคราวเดียวกับเรา แล้วก็เป็นผู้ใหญ่
ของเสด็จน้ำด้วย เย็นเราออกไปรดน้ำศพ ย่ำค่ำเจ้าพนักงาน
เข้ามา ทูลหม่อมไม่ได้เสด็จ เราเป็นผู้ทำแทนทูลหม่อม
เหมือนคราวน้องชายเอียด^๓ สพลทางอัมจันทร์ใหญ่ ประกอบ
พระโกศทองน้อย ขึ้นสามคานเหมือนน้องชายเอียด มีคู่แห่
กลองชนะ เครื่องสูง ออกประตูพรหมช้าย เราดูแห่ กลับมา
สมโภชที่ห้องรับแขกของสมเด็จพระเจ้าแม่ แล้วกลับมาคอยทูลหม่อม
สองทุ่มนานทูลหม่อมเสด็จมา ทอดพระเนตรเห็นเรา รับสั่ง
ให้หาเราไป ทรงทอดเรา เราร้องให้ ทูลหม่อมก็ทรงพระ-
กันแสง รับสั่งให้เราไปสดับปกรณ์ผ้าไตรที่หอ เรากลับมา
ประทานน้ำสังข์ ทรงเจิม ผูกข้อมือ แล้วประทานทองแท่งหนึ่ง
รับสั่งว่าเราเหมือนกับพระองค์ของท่านตามแบบแล้ว มีปลีฉลุ

๓ เหมือนคราวน้องชายเอียด — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้า
ศิริราชกกุธภัณฑ์ ดันพระชนมเมอ
วันที่ ๓๓ พฤษภาคม ในบเดยวกัน

ด้วยกันสามพระองค์^๒ หญิงสอง ชายหนึ่ง หญิงตายทั้งสอง
เหลือแต่ทูลหม่อมพระองค์เดียว เรียบชาลมีสาม เหลือแต่
เรากคนเดียวตามแบบ เรากลับมานอนสี่ทุ่มนาน.

๒ บิดุด้วยกันสามพระองค์ — บิดุด พ.ศ. ๒๓๙๖ พระองค์หนึ่ง
พระองค์เจ้าหญิง (ยังไม่มีพระนาม)
ในเจ้าจอมมารดาตบ ดันพระชนม์
เมื่อพระชันษาได้ ๘ วัน พระองค์
ต้อง พระบาทสมเด็จพระจุลจอม-
เกล้าเจ้าอยู่หัว พระองค์ที่สาม พระ
องค์เจ้าหญิงศรีพัฒนา ในเจ้าจอม
มารดาเอี่ยม ดันพระชนม์เมื่อพระ
ชันษา ๒๓ ปี

๓ บิดาสาม เหลือแต่เรากคนเดียว — บิดา พ.ศ. ๒๔๒๓ พระองค์
หนึ่ง สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช
เจ้าพรมหาภิรมย์ ดิษยามกุฎราช
กุมาร พระองค์ที่สอง สมเด็จพระเจ้า
ภานุอมรเณรเพ็ชรรัตน เวชยันตี
บางปอนดันพระชนม์เมื่อพระชันษา
๓ ปี พระองค์ที่สาม สมเด็จพระเจ้า
พรมมณเฑียร ทรงดันพระชนม์

วันจันทร์ วันที่ ๒๕ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เรตื้นนอนเช้าออกไปกินข้าวข้างหน้า ท่านอาจารย์มา
เราเรียนหนังสือ แล้วกลับเข้ามาเฝ้าทูลหม่อม บ่ายเรียนอีก
แล้วกลับมาเฝ้า เสด็จลงที่ชั้นต่ำ เราไม่มีใครจะสบายใจ คิดถึง
น้องหญิง (ใหญ่) มากนัก เรากลับมานอนยามนาน.

วันศุกร์ วันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๐

ตื้นนอนเช้าสองโมง กินข้าวแล้วออกไปเล่นคลุ้มไก่
ข้างหน้ากับน้อง บ่ายโมงกลับมา ไม่สบาย เราตัวร้อนไป
บ้ำโสมอุมเราไปที่เราเคยนอน ให้ไปตามหมอ ทูลหม่อมประทม
ตื้น เสด็จมาประทับพยาบาลเรา เราค่อยมีความสบาย ย่ำค่ำ
แล้วเสด็จหอธรรมสังเวช เรากลับตัวร้อนมาก ปวดหัวด้วย
ทูลหม่อมต้องเสด็จกลับมา พอห้าทุ่มเราค่อยสบาย ทูลหม่อม
ทรงเล่นนิทานให้เราฟัง ห้าทุ่มนานเสด็จไปเสวย เรานอนหลับ.

วันเสาร์ วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นเช้าโง่งนาน กินยาตรีกกลาง ค่อยสบายกว่าวานนี้
มาก ทูลหม่อมประทมตื่น เสด็จมาทรงเล่านิทานอีก เรา
สบายใจมาก คิดว่าถ้ากลับไปอยู่เรือนจะเจ็บมาก เจ็บที่บน
ให้ทูลหม่อมท่านทรงรักษาสบายดี แล้วยังได้นอนดูตู้เครื่องชา
ที่ทูลหม่อมทรงจัดไว้ ทูมนานเรานอน.

๑ เจ็บทบน — คงจะประชวรอยู่ของเหลือของ

วันพฤหัสบดี วันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอนเข้าดูบาโสมจัดของแล้วออกไปเรียนหนังสือ
เรากลับมาจากเรียนบ้ายโง่งหนึ่ง ทูลหม่อมประทมตื่น
เสวยในตำหนักเสด็จน้ำ แล้วทรงเล่านิทานประทานเรา เย็น
เสด็จลงเรือพระที่นั่งอุบลบุรพทิศพร้อมด้วยพี่น้องเราสี่คน คือ
น้องชายโต น้องชายเล็ก น้องชายยุคธ รวมสี่ทั้งตัวเรา เรือ
ออกจากท่าเกอบย้าคำ เรือเดินผิrown้ำ ต้องจอดในปากน้ำ
เพราะติดตั้น ไปไม่ได้ ขงชุมมาก.

วันเสาร์ วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๐

เรตื้นนอนเช้า กินข้าวแล้วตามเสด็จไปขึ้นเล่นหาด
เกาะขาม วันนี้เป็นวันประสูติสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวมหาวชิราลงกรณ
เวสาตรียิ่งป็นสลุด ๒๑ นัค แล้วแต่งเรือผูกใบไม้และจัดที่
พระสงฆ์สวดมนต์เย็น สวดมนต์ในเรือเวสาตรี พระสวด
๒๖ รูป รับพระวัดบางพระมาด้วย เสด็จอากรมหมื่นสมมต
มะยังเอง เราออกัน มีพระตาบอดสวดเสียงไม่ตกเลย
องค์หนึ่ง สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเงินพระองค์ละแปดบาทกับสบงจีวร
ด้วย แจกเงินพวกกลาสี่ทกลำคนละสลึง แล้วเสด็จกลับ
มาเรือ บ่ายทูลหม่อมเสด็จขึ้นเที่ยวหาดเกาะส้าง.

วันจันทร์ วันที่ ๓ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

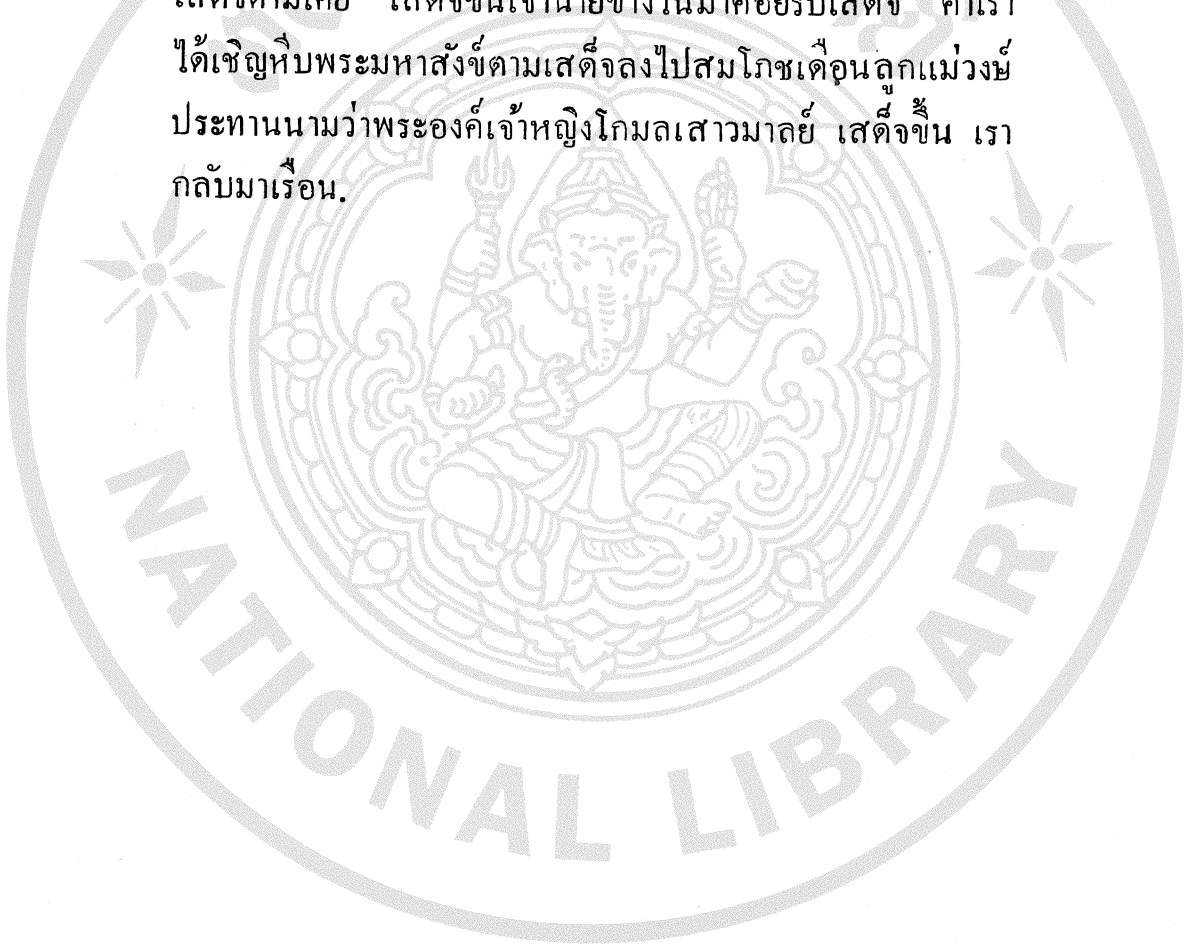
เราตื่นนอนเข้ากินข้าวเสร็จแล้ว แต่งตัวไปตามเสด็จ
 กฐินในเมืองจันทบุรี เป็นกฐินบก ทูลหม่อมทรงพระราชทาน
 ประทับวัดจำห้านที่ ๑ วัดนี้โบสถ์เป็นฝาจากมุงกระเบื้อง
 พระสงฆ์ ๑๕ รูป เจ้าอธิการช่อธรรมโชติครองกฐิน ถวายผ้า
 แล้วบริวาร รับสั่งให้เสด็จลงอุทิศถวายเงินพระสงฆ์ที่สวด
 มนต์เมื่อวันทำบุญทูลหม่อมบวชครั้งละ ๔ บาท ที่ไม่ได้สวดมนต์
 ครั้งละ ๒ บาท แล้วเสด็จกลับมาตามทางเดิม ประทับวัด
 ปากน้ำเป็นที่ ๒ เจ้าอธิการช่อธรรมสุวรรณ ครองกฐิน
 อันดับ ๑๑ รวม ๑๒ รูป ลุงจักษ์เป็นผู้ถวายบริวาร ทรงถวาย
 เงินครั้งละ ๔ บาท แล้วเสด็จกลับมาเรืออบล ออกเรือ
 พระที่นั่งจากแหลมสิงห์ตัดไปเกาะช้างเวลาบ่าย ๒ โมง คลื่น
 จัดมาก บ่าย ๔ โมงถึงเกาะช้าง เข้าช่องบังเกาะ ไม่มีคลื่น
 สงบดี บ่าย ๕ โมงถึงปากคลองมะยมซึ่งเป็นที่น่าตกงามนัก
 ทูลหม่อมเคยเสด็จ ทอดสมอเรือพระที่นั่ง ประทับแรมที่นั่น
 ฝนตกยังรุ่ง.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นเช้าก่อนโมงเรือกำลังเดิน สองโมงเรือถึงปากน้ำ
ทอด (สมอ) ที่พระเจดีย์ เราตามเสด็จลงเรือกรรเชียงไป
ประทับทรงนมัสการพระเจดีย์ แล้วเสด็จกลับมาลงเรือกรรเชียง
เรือสทิมตันซึ่งจุ่งเข้าคลองตาเค็ด ทอดพระเนตรหมู่บ้านตาม
ลำคลอง ถึงบ้านหนึ่งมีการแต่งงาน บ่าวสาวกำลังจะยกขัน
หมาก รับสั่งให้หยุดเรือพระที่นั่ง จะทอดพระเนตร ด้วยยัง
ไม่เคยทอดพระเนตร ประทับเรือพระที่นั่งเข้าที่หน้าบ้าน เจ้า
ของบ้านลงมาเฝ้า รับสั่งถามถึงเงินทุน ว่าไม่มีทุนเพราะเป็น
กำพร้าทั้งสองฝ่าย ทูลหม่อมประทานทุนคนละซัง แล้วเสด็จ
ขึ้นประทับทอดพระเนตรยกขันหมาก ฝ่ายชายชื่อจิ้นไชย อายุ
๒๔ ปี ฝ่ายหญิงชื่อเจิง อายุ ๒๕ ปี วิธีแต่งงานเป็นของไทย
กับจีนเหมือนกัน มีเด็กจีนถืออ้อยมัดปดอกกระดาดแดงคู่หนึ่ง
เด็กจีนถือขวดเหล้าใส่ขันทองเหลืองคู่หนึ่ง จีนผู้ใหญ่ถือม้า่อ
คู่หนึ่ง เด็กจีนถือขันมะพร้าวอ่อนคู่หนึ่ง เด็กไทยแต่งตัวใส่
เสื้อขาวใส่สร้อยอ่อนถือโตะรองเท้ายางคู่หนึ่ง เด็กไทยถือผ้า
ขาวสำหรับบูชาผีเรือนพับหนึ่ง ผ้าม่วงจิ้นหนึ่ง ผ้าตาไหมกับ
แพรแถบสิ่งละสามสำหรับไหว้ผู้ใหญ่ผู้ใหญ่หญิงสาวถือ แล้วถึง
เด็กไทยแต่งตัวถือขันหมากอีกคู่หนึ่ง มีโตะรองผลไม้และ
ขนมต่างๆ อีก ๓๒ โตะถือตามไปด้วย ทูลหม่อมเสด็จเที่ยว

ทอดพระเนตรบนเรือน เจ้าสาวออกมาเฝ้า มีดอกไม้รูปเทียน
มาถวาย เลี้ยงกันด้วย เราก็กินเลี้ยง ลุงจักษ์บ่นว่าเสียดาบ
สมเด็จพระแม่ไม่ได้เสด็จมาเห็น ตื่นกันใหญ่ แล้วเสด็จกลับมา
เรืออบล ถึงตำหนักแพบ่าย ๓ โมง เจ้านายขุนนางมาคอยรับ
เสด็จตามเคย เสด็จขึ้นเจ้านายข้างในมาคอยรับเสด็จ คำเรา
ได้เชิญหีบพระมหาสังข์ตามเสด็จลงไปสมโภชเดือนลูกแม่वंษ์
ประทานนามว่าพระองค์เจ้าหญิงโกลนเสาวมัลย์ เสด็จขึ้น เรา
กลับมาเรือน.

วันเสาร์ วันที่ ๒๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วเล่นในห้องรับแขก ทูลหม่อม
ประหมัดขึ้น รับสั่งให้เราเข้ากินข้าว เราได้ทราบข่าวว่าเสด็จลง
เทวัญกับเจ้าฟ้าทั้งสี่พระองค์จะได้เสด็จมาถึงกรุงเทพ ฯ ในวันนี้
บ่าย ๒ โมงเราแต่งตัวไปตามเสด็จภูธริน เสด็จกลับบ่ายสี่โมง
เราเปิดเครื่องแต่งตัวที่บน แล้วสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
ของต่าง ๆ มีผ้าเช็ดปากและหอยเป็นต้นไปถวายทูลหม่อมย่า
แล้วเรากลับตำหนัก จะคอยอยู่ เสด็จลงก็เห็นว่าจะมาถึงดึก
เรานอนเสียก่อน บ้าโสมปลุกเราว่าเสด็จมาถึงแล้ว เรา
แต่งตัว บ้าโสมอุ้มเราไป เราออกไปข้างหน้า ทูลหม่อม
ประทับที่พระที่นั่งด้านตะวันตก เรามีความยินดีมากได้เห็น
เจ้าฟ้าทั้งสี่พระองค์ ดูท่านทรงพระเจริญขึ้นมาก แล้วเสด็จมา
เฝ้าข้างในที่หน้าห้องรับแขกของสมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ
เจ้าจอมมารดาออกไปหาลูก ๆ ที่มานานเรากลับมาเรือนนอน

๒๒๒๒ — ๒๒๒๒ ๒๒๒๒ ไปทรงศึกษาประเทศ

อังกฤษ

วันเสาร์ วันที่ ๑๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นเช้ามืด ออกหนาว บ้าโสมลาเราไปเยี่ยม
น้องชายกลางที่วังเสด็จน้ำโต เราไปเรียนหนังสือตามเคย
เที่ยงแล้วกลับมาเรือน บ่ายไปบน พบบ้าโสมกลับมา เรา
ไปถึงบนลุงจักษ์บอกเราว่าเราต้องออกรับแขกเมืองพร้อมด้วย
สมเด็จพระเจ้าเร้าเร้ามาแต่งตัว แล้วไปที่ห้องรับแขกของสมเด็จพระ
เจ้าที่ข้างใน ลุงจักษ์นำพระยายุทธการโกศลกับพระยาเกไค-
สวรินทร์เข้ามาเฝ้าสมเด็จพระเจ้าเร้าเร้ากับเรา พระยาสวรินทร์เป็นผู้อ่าน
เบิกถวายน้ำมันหอม พิมเสน กับผ้าโสร่งสมเด็จพระเจ้าเร้าเร้า
รับสั่งด้วย ๓ นัดแล้วเสด็จขึ้น เราไปเฝ้าทูลหม่อม ยำคำแล้ว
เสด็จออกแจกเบี้ยหวัดละคร เราได้ตามออกไปที่ออกขุนนาง
เสด็จขึ้น ได้ยินว่าเสด็จน้ำไม่ทรงสบาย เรากลับมาเรือนรอ
คอยฟัง สัปดาห์แล้วยังไม่ประสูติ บ้าโสมเตือนให้เราขึ้นไปนอน.

วันพุธ วันที่ ๒๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๐

ฉันนอนโงงหนึ่งกินข้าวแล้ว บ้าโสมบอกเราน้องชาย
กลางตายแต่คนนี้ เวลาทุ่มหนึ่งกับ ๕๐ นาที เรานอนหลับ
สักครู่หนึ่ง ทูลหม่อมรับสั่งให้แม่เสนาจดหมายเสด็จน้ำโตมา
ถวายสมเด็จพระเจ้า ๓ โมงเช้าเราแต่งตัวไปพร้อมด้วยสมเด็จพระ
มีเจ้านายผู้หญิงตามสมเด็จพระเจ้าไปสองพระองค์ บ้าโสมกับเสด็จ
น้ำเสาวภาคย์ เราไปรถเดียวกับสมเด็จพระเจ้า ออกทางประตู
แถลงราชกิจไปออกประตูเทวพิทักษ์ เพราะไปอย่างเงียบไม่
ให้เสด็จน้ำทรงทราบ กลัวจะไม่ทรงสบาย ถึงวังเสด็จน้ำโต
มีเจ้านายขุนนางมาคอยอยู่มาก เราเข้าไปนั่งอยู่ที่ห้องสักครู่
หนึ่ง เราเอาน้ำของทูลหม่อมยักกับของเราไปรด คุณน้องชาย
กลางพอมเต็มที เราถามบ้าโสม บอกว่าเจ็บมานาน แล้วขึ้น
พระแท่น ข้างหน้าเข้ามาทรง เราเป็นผู้แทนทูลหม่อม สพ
ตั้งที่ห้องพระโรงน้ำโต ประทับเสด็จ เราออกไปทอดผ้าไตรของ
ทูลหม่อม สดับปกรณ์ สมเด็จพระเจ้าทรงทอดผ้าของสมเด็จพระ
บ้ายโงงหนึ่งกลับมา อาบน้ำแล้วไปเฝ้าทูลหม่อม.

วันอาทิตย์ วันที่ ๒๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๐

เราตื่นนอนเช้าโมงนาน สี่โมงไปเรียนหนังสือ กลับมา
เรียนยาเที่ยง บ่ายไปเรียนอีก ได้เอาโคลงที่คิดไปให้ท่าน
อาจารย์ตรวจดู ท่านอาจารย์ชมเราว่าคิดเกือบจะดีแล้ว เราไป
เผ้าทูตหม่อมที่ชั้นต่ำ กลับมากินข้าวในจักรี แล้วไปตามเสด็จ
หอธรรมสังเวช ทำบุญวันคล้ายกับวันเกิดน้องชายเอียด มี
เทศน์สองกัณฑ์ สวดมนต์ด้วย เสด็จขึ้นยามนาน เรากลับไป
ไปเรียน.

วันเสาร์ วันที่ ๓ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๐

เราตื่นนอนเช้าโมงหนึ่ง กินข้าวแล้วไปเรียนหนังสือ
บ่ายเรียนอีก เราเกือบจบสังโยค พรุ่งนี้ท่านอาจารย์นัดเรา
ให้ไปเรียนแต่เช้า ถ้าเราได้ตามเสด็จไปสวดมนต์ที่หอธรรม
สังเวช ทำบุญร้อยวันน้องหญิงใหญ่ ขรวัลงถวายเทศน์ พระ
ลังกามาเผ้าด้วย ถามว่ามหาอุปราชอยู่ที่ไหน ขรวัลงว่าไม่มี
เสียแล้ว มีแต่สยามมกุฎ ชั้วเรา เทศน์จบเสด็จขึ้น
ยามนานพระญวนมาสดับปกรณ์ผ้าไตรอย่างญวน ทำสวด
มาติกาเถียนพระไทยด้วย เสด็จขึ้นแล้วเรามาเรียน.

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๘ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

ตื่นนอนเช้าโมงนาน กินข้าว แล้วออกไปเรียนหนังสือ
ได้อ่านสองเวลา กลับเข้ามาเฝ้าทูลหม่อม ได้ตามเสด็จลงไป
ที่ชั้นต่ำ แล้วได้ตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง ทรงตั้งเสด็จอา
กรมขุนนริศเป็นเจ้าฟ้ากรมขุน อ่านประกาศ ประธานน้ำสังข์
เจิม ในคำประกาศของเสด็จอากรมขุน ตั้งเป็นเจ้าฟ้าทั้งสอง
พระองค์ กรมขุนขัติยภักดีที่สิ้นพระชนม์ด้วย ประธาน
สัญญาบัตรข้าราชการอีกหลายคน แล้วเสด็จขึ้น.

๑. กรมขุนขัติยภักดี — พระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & พระองค์เจ้าหญิง
กัณณิกาแก้ว พระพันนางร่วมพระชนม์กับ
สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน & เจ้าฟ้า
กรมพระยานริศรานุวัดติวงศ์

วันเสาร์ วันที่ ๒๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอนเช้าก่อนโมง กินข้าวแล้วสี่โมงไปเลี้ยงพระที่
พระมหาปราสาท กลับมาเล่น ทูลหม่อมประทุมรัตน์ เรามาเฝ้า
บ้าย้าโมงแต่งตัวไปตามเสด็จที่เกยท้องฉนวน ทูลหม่อมส่ง
พระกรพิณึงสุทธาทิพยรัตน์ แล้วเสด็จไปค้อยรับพระกรที่
พระที่นั่งอาภรณ์เหมื่อนวานนี้ สวดมนต์จบเสด็จขึ้น เรมาถึง
พระทวารจักรี พิจิตรประวัติมาบอกเราว่าลุงจักษ์เอาตัวรองสนิท
ไป จะชำระว่ามีผู้เห็นว่าเก็บใบไม้ผูกข้อมือเราที่หายได้ เรา
เสียใจมาก เพราะรองสนิทได้เป็นที่ไวใจของเรา เก็บของได้
ก็หลายครั้ง ไม่ใช่แต่ของ ๆ เรา เอามาส่งคืนเสมอ เราร้องไห้
มาก (จะ) เอาตัวรองสนิทคืนมาจงได้ เราเลยไม่ได้ตามเสด็จ
ไปดูแห่ เราเอาตัวคืนมาได้แล้ว เรากลับมาเปลื้องของแต่งตัว
แล้วกินข้าว ยังไม่หายเสียใจ กินข้าวคำเดียวแล้วมานอน.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๕ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๐

ตื่นนอนเช้าโง่งนาน เรามากินข้าว แล้วออกไปเรียนหนังสือ ท่านอาจารย์สอบตั้งแต่ต้น ไม่ได้ให้อ่าน ต่อบ่ายมาสอบอีก เสร็จแล้วเราเข้ามาเฝ้าทูลหม่อม บ้าโสมบอกเราว่าไบ้ไม่ผูกมือเราได้แล้ว ตกข้างใน เต็กเขนเก็บได้ ต้องเสียค่าถ่ายห้าตำลึง เราเห็นว่ามั้นราชามาตพุดใส่ความเอาเปล่าๆ หากว่าเราช่วยรองสนิทไว้ ถ้าเราไม่ช่วยก็เสียคนเปล่า ทุ่มเศษได้ตามเสด็จไปที่ออกขุนนาง.

วันจันทร์ วันที่ ๒๐ กุมภาพันธ์ พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้ว พอเที่ยงตามเสด็จทูลหม่อม
ออกไปที่พระเมรุ ทรงทอดผ้าไตรที่ปากโกศ เรามัวความเสียใจ
เศร้าโศกมาก แล้วกลับมาคอยตามเสด็จขึ้นไปเฝ้า เป็นเสด็จ
ขึ้นทางมุขข้างใน เสด็จน้ำทรงกระแสงมาก ทูลหม่อมต้องทรง
ประคอง เรายังมีความเสียใจนัก เราตามเสด็จมาพลับพลา
มวย^๑ เสด็จขึ้น เรากลับมาห้ำหุ้มนาน เราตามเสด็จมาพระราช
ยานกับทูลหม่อม ประทับที่หน้าพระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทอด
พระเนตรเห็นศพน้องชายกลางแห่ไฟทั้งนั้น ใสโกศทองที่ทรง
ทำใหม่สำหรับน้องชายเอียด แล้วแห่ปากกลาง^๒ ประจบกันที่รถ
หน้าวัดพระเชตุพน ทูลหม่อมเสด็จไปสดับปกรณ์ผ้าไตร เรา
ได้ตามเสด็จไปด้วย เสด็จกลับเจ็ดทุ่มนาน.

๑ พลับพلامวย — พลับพลาซึ่งพระบาทสมเด็จพระเจ้าอยู่หัวประทับ
ทอดพระเนตรมวยในงานพระเมรุ

๒ ปากกลาง — พระอรรคชายาเธอ พระองค์เจ้าเสาวภาผจักษ์วโรดม

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๘ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๐

เราตื่นนอน กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ ตอนบ่าย
ลุงจักษ์มาบอกเราว่าให้สมเด็จแม่กับเราออกไปรับปิ่นสีเฮนรี
บัวบอง เขาจะลากลับไป เรามาทูลสมเด็จแม่ แล้วเรามา
แต่งตัวออกไปที่ห้องเหลือง สมเด็จแม่ก็เสด็จออกไปด้วย
ทูลหม่อมประทานขามสังคโลกเขาไปใบหนึ่ง ดีใจมาก แล้ว
เขากลับไป.

วันอังคาร วันที่ ๑๗ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้ว ลงมาเล่นไต้ก๋งไฟในบ้านเรา^๑
บ้ายทูลหม่อมประทมตื่นเราไปเฝ้า เสร็จแล้วได้ตามเสด็จไป
เที่ยว ทูลหม่อมทรงเรือจักรพงษ์เล่นไปตามลำน้ำ เราไปเรือ
ไฟเล็กกับอาแถม เราขึ้นเรือไปเรือทองทั้งแท่ง เบียดกันแน่น
ไม่สนุก พอค่ำเสด็จกลับถึงวัง ประทับอยู่ข้างหน้า ทรงบ้าน
เรียกช่างกลึงมากลึงรูป สองท่มเป่าแตรเรากลับมาบ้าน นอน
เวลาเช้าท่านอาจารย์ได้ตามมาสอนหนังสือเรา ให้เขียนโคลง
และยกข้อความในโคลง.

๑ เล่นไต้ก๋งไฟในบ้านเรา — ที่พระราชวังบางปะอิน

วันเสาร์ วันที่ ๒๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนสองโมงเช้า กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ กลับมาห้าโมง เวลาเย็นได้ตามเสด็จไปไร่แดงที่เกาะเกิด มีแดงไทมาก เราไปเรือพระที่นั่งทูลหม่อม ออกสนุกมาก เมื่อเวลาขึ้นที่ไร่แดง พวกราษฎรมาถวายแดงหลายพวก ได้ประทานเงินแจกทุกคน แต่ลูกยาของไรที่เสด็จไปเก็บนั้น ช่อพลัด แม่ทูลกับทูลหม่อมว่ามีความเพียรมาก รดน้ำแดงคนเดียว จะเก็บเงินทำสายสร้อยใส่ให้จงได้ ทูลหม่อมประทานเงินชั่งหนึ่งให้ทำสายสร้อย เสด็จมาป็น้ำจะทอดพระเนตร ประทับอยู่ข้างหน้า มีหุ่นจันอีก เสด็จขึ้น เรากลับมานอนแต่ยังไม่ถึงยาม.

วันอาทิตย์ วันที่ ๒๒ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นสองโมงเช้า กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ บ่ายไปเฝ้าทูลหม่อม ทรงหัดเราให้ขี่ม้า ม้าตัวแดงเล็กของเรานั้น โกงมาก ทูลหม่อมจะแก้โกง มันลงนอนทับพระบาท ทรงกระชากออกมา ถูกอิฐพระโลหิตไหล ทรงขัดข้อพระบาทด้วยสันทนุก ไม่ได้เสด็จไปไหน ต้องเสด็จอยู่แต่บนพระที่นั่ง ทรงลำบากมาก คำแล้วรับสั่งให้เราไปเรียกเงินให้หนึ่งจันทน์หนึ่ง แล้วเรากลับมาเรอน กินข้าวแล้วนอนสองทุ่ม.

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์ ทรงเครื่องเต็มยศทหารมหาดเล็ก

๑๕๗

วันจันทร์ วันที่ ๒๓ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเช้าลงไปกินข้าวที่แพ แล้วอาศัยเรือพี่จันทรา^๑
พายไปเรียนหนังสือ เลยอยู่ข้างหน้าไม่ได้กลับบ้าน บ่าย
ทูลหม่อมประทมตื่น อาบน้ำกลับมาจากกรุงเทพ ฯ ฝาก
พระมาลาเราถวายทูลหม่อมสามองค์ เราขึ้นไปถวายบนโน้น
เพราะไม่ได้เสด็จลงข้างล่าง น้องๆ เรียกเอาม้ามาขี่เล่น เรา
ไม่ได้ลงมาขี่ เราอยู่กับทูลหม่อม คำแล้วเรากลับบ้าน กินข้าว
แล้วนอน.

๑. พจันทราหรือพใหญ่ — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ เจ้าฟ้า
จันทราธวัทวาร กรมขุนพิริยดิศรเจษฎ์จันทร์

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๖ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนแต่เช้า ลงไปกินข้าวที่แพ เจ้าพี่สาว ๆ มา
 เสวยข้าวด้วย แล้วเล่นน้ำสนุก นี่กว่าท่านอาจารย์จะไม่มา
 ไปลิตมาบอกเราว่าท่านอาจารย์มาแล้ว เราแต่งตัวแล้วไปขอยืม
 เรือพี่ใหญ่ไปเรียน แล้วสั่งให้รับผู้ขายมาถอยแพจอดใหม่ตรง
 ทำน้าบ้านใหม่ของเรา เราไปเรียนหนังสือกลับมาแล้วให้เรือ
 ไปรับเจ้าพี่สาว ๆ มีพี่หนูเป็นต้น มาหุงข้าวต้มแกล่นเล่นที่
 กระท่อมเราให้ปลูกไว้ใหม่ พี่หนูเป็นผู้ทำ เลี้ยงกันบน
 กระท่อมเต็มพอดี เย็นทูลหม่อมประทมตื่น เราไปเฝ้า เสวย
 แล้วทรงพระเก้าห้ามเสด็จไปออกขุนนาง รับสั่งว่าพรุ่งนี้จะ
 เสด็จกลับ ถึงจะอยู่ก็คงจะทรงพระดำเนินไม่ได้ เราหิวข้าว
 เต็มแก่ กลับมากินข้าวกับสมเด็จแม่แล้วลงพายเรือเล่น เรา
 ตกน้ำลงไป สมเด็จแม่โศกตาม ทรงอุ้มเราขึ้นบนเรือ เรา
 กลับมานอนยามหนึ่ง.

วันอังคาร วันที่ ๒๖ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นเช้าสองโมงนาน กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ
ได้คิดโคลงถวายเสด็จน้ำบหนึ่ง ในโคลงนั้นคือเสด็จน้ำกับ
พวกเจ้าจอมจะร้อยดอกไม้แต่งในที่ถวายทูตหม่อม ในโคลง
นั้นว่า

๑ พระนางเจ้ากับทั้ง นารี
ทรงจัตร้อยมาลี หลากไว้
เพื่อฉลองพระคุณมี มามาก แล้วเฮ
เฉลิมพระยศท่านไท้ จิราชเจ้าจอมวัง ฯ

วันพุธ วันที่ ๒๗ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๑ *

179
June

๕ ๖๕๕๕๕๕๕
27 WEDNESDAY 1879-1871 6th Month 1883

เราตื่นนอนแต่เช้าไปกราบสิ่งสมทมนที่ข้างหม
แล้วไปล่อไก่ เป็ด ปลา แล้วกลับมากินข้าว
แล้วออกไปวิ่งเล่นหนึ่ง ล้อ แล้วทิ้งพวง
ขลุ่ย ทล นมอม กระหมื่น เราเข้าไปเก็บทอง
กระพอน แล้วจึงไปวันหนึ่ง วันคล้ายวัน
เกิดของเรา แล้วกระพอนทองของสงฆ์สำหรับ
หนึ่ง ล้อเกิดหนึ่ง กับล้อวันเกิดตามเคย
เวลาค่ำ ทม เลิศเลียง โตะพีของเจ้า
ที่พระที่นั่งมณีสถาน เลิศโตะแล้วออกไป
รับของวันเกิด เลิศจลจ เลิศอำระแทน
เป็นของ ๓ ทอง ๗ แล้วเรากลับมาทำขวัญ
นอนแล้ว

* ตรงกับวันคล้ายวันประสูติ พระชนมายุ ๓๐ ปี

(ฉบับนี้เป็นลายพระหัตถ์)

วันศุกร์ วันที่ ๒๕ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นเช้าสามโมง กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ เลิกเรียนแล้วกลับมา เราอยู่กับน้ำสร้อย^๑ บ้าโสมไม่อยู่ ไปดูการร้อยดอกไม้ของเสด็จน้ำที่พระที่นั่งทรงธรรม ทูลหม่อมประทมตื่น เราไปเฝ้าที่ห้องใหม่ เราอยู่รับใช้ ทูลหม่อมทรงพระอักษรแล้วประทมหลับ เรานอนหลับด้วย คำดูดอกไม้เสด็จน้ำและพวกเจ้าจอมแขวนในที่ งามดี โคลงของเราติดปลายพระที่.

๑ น้ำสร้อย — พระเจ้าบรมวงศ์เธอฯ ๔ พระองค์เจ้าพวงสร้อยด่าง

วันเสาร์ วันที่ ๓๑ มิถุนายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนแล้วกินข้าว แล้วออกไปเรียนหนังสือ อ่านแล้วออกมาเล่นในจักรี วันนี้บ้าโสมร้อยดอกไม้ เราจะเลี้ยงโต๊ะเสด็จลงเสด็จอา บ่ายทูลหม่อมประทมตื่น เราเข้าไปเฝ้าได้ตามเสด็จลงไปชั้นต่ำ ย่ำค่ำแล้วจัดการโต๊ะ เสร็จสองทุ่มเราออกไปเลี้ยงในห้องไพรเวต ไม่ได้เสด็จตามก้าตเชิญสองพระองค์ คือทูลหม่อมอาองค์ใหญ่กับเสด็จอากรมหมื่นพรหมทูลหม่อมอา (องค์เล็ก) ทรงสปีตประทานเรา สี่ทุ่มนานเรากลับมาเล่าถวายทูลหม่อม นอนห้าทุ่ม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๕ กรกฎาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเช้าโง่งนาน เข้าไปอ่านหนังสือถวายทูตหม่อม
ในที่ แล้วออกไปเรียนหนังสือ กลับมาจากเรียนลงไปตำหนัก
ทูตหม่อมประทมตื่นเร้าขึ้นไปเฝ้า ได้กราบทูลว่าสมเด็จพระ
ไม่ทรงสบาย ทูตหม่อมเสวยแล้วเสด็จลงมาที่ตำหนักเรา เสด็จ
ขึ้นแล้วเสด็จไปประชุม เรากลับมากินข้าวแล้วนอนยามหนึ่ง
จนสว่างบ้ำโสมปลูกเราว่าสมเด็จพระประสูติแล้วเมื่อเวลา
๓ ยาม ๕๔ นาที เป็นองค์หญิง^๑ เราล้างหน้าแต่งตัวแล้วเดิน
มาตามตะพาน^๒ เรามาถึงพวยงบน^๓ ขันพระแท่น^๓ เราเลยอยู่
ไม่ได้นอนอีก ทูตหม่อมทรงหุงข้าวแกงเลี้ยงกัน.

- ๑ เป็นองค์หญิง — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอชน ๕ เจ้าฟ้าศิริรา-
ภรณ์ โสภณ พิมลรัตนวดี
- ๒ เดินมาตามตะพาน — ตะพานข้ามจากพระตำหนักไปท่าวัดวรวิ-
เพศเสด็จในท คือ ห้องพระบรรทมพระบาท
สมเด็จพระเจ้าอยู่หัว
- ๓ ขันพระแท่น — ทูตหม่อมพาหญิงประสูติใหม่ขึ้นพระแท่น

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรมหิศ
โดยเสด็จพระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
ส่งพระกรสมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ ในงานทรงรับพระสุพรรณบัฏ
เป็นเจ้าฟ้ากรมขุนเทพทวาราวดี พ.ศ. ๒๔๓๑

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ เที่ยงแล้วกลับมาเรียน บ่ายไปบน ไปถึงไปเฝ้าเสด็จน้ำก่อน แล้วไปเฝ้าทูลหม่อมกับน้องชายเล็กด้วยกัน ทูลหม่อมรับสั่งว่าทำไมจึงมากับน้องชายเล็ก หรือพบกันตรงนี้ เราทูลว่าไปที่เสด็จน้ำก่อน แล้วเอาหมอนไปถวายเจ้าฟ้าสาว ๆ แล้วเล่นเบซิก กับเจ้าฟ้า เสร็จแล้วไปหาอาแถม ทูลหม่อมประทานช้อลูกหญิงของอากรมดำรงว่าจงจิตรถนอม แล้วเสด็จลงตำหนักเรา.

๑. เล่นเบซิก — ทรงไฟชนิดหนึ่ง

วันอังคาร วันที่ ๒๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

เรากับน้องแต่งตัวไปคอยตามเสด็จทูลหม่อม เสด็จลงเรือเวสาลี เรือออกจากท่าราชวรดิฐราวห้าโมงเช้ามีเศษ เรามีความยินดีสบายใจมาก คราวนี้บาโสมมาด้วย ถึงปากน้ำเวลาเย็น จอดเรือส่งพาน(รูป)เทียนไปบูชาพระสมุทรเจดีย์ตามเคยที่ป้อมก็ยิ่งสุด พวกปากน้ำนำของมาถวาย เรือออกจากปากน้ำราวห้าค่ำ ถูกคลื่นแต่ไม่สู้มากนัก สู่ท่มถึงเกาะสีชัง ทูลหม่อมเสด็จมาประทับแรมในเรืออุบลหน้าเกาะสีชัง.

๒๐๕

วันพุธ วันที่ ๒๒ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๑

ต้นนอนเข้านอนไปหาน้องชายโต เล่นอะไรต่ออะไรบ้าง
เล็กน้อย แล้วอาบน้ำที่หาด บ่ายทูลหม่อมเสด็จขึ้นไปจัดที่
จะประทับบนบก เรายุ่งเรือ คำเสด็จกลับ(เรือ) รับสั่งให้เรา
กับน้องขึ้นมาก่อน กำลังขึ้น คลื่นจัด เรามาถึงนอนที่ห้อง
น้องชายโต ทูลหม่อมเสด็จขึ้นมาเวลาไรเราไม่รู้ ประทับแรม
บนบกเกาะสีชัง.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๓ สิงหาคม พ.ศ. ๒๕๓๑

ต้นนอนแต่เช้าออกไปเล่นที่วัด เล่นแล้วกลางวันกลับมา
ทูลหม่อมประทมตื่น เราไปเฝ้า ได้กราบทูลถึงอาโสกับพระยา
ภาสอยากจะชวนเราลงเรือไปเที่ยวเล่นตามเกาะตามหาด รับสั่ง
ให้เราไป เียนลงเล่นน้ำทะเล แล้วตามเสด็จไปเที่ยวตามวัดที่
เกาะนี้ กลับมากินข้าว แล้วลงไปเล่นอยู่ที่เต็นของทูลหม่อม
นอนยามหนึ่ง.

๒๐๕

วันศุกร์ วันที่ ๒๔ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนเข้าไปกินข้าวที่หาดคังควา กลับมาเกือบห้าโมง
ไปกินข้าวกลางวันที่เต็นท์มูลหม่อม เย็นลงอาบน้ำที่หาดกับ
มูลหม่อม เสด็จน้ำก็ลงสระด้วย ล้อคุณท้าววนิดาเล่นสนุก
แก่งกล้วยทะเลเป็นที่สุด.

๓ คุณท้าววนิดา — เจ้าจอมมารคำตันในรัชกาลที่ ๕ เป็นท้าววนิดา
วิจารณ์ในรัชกาลที่ ๕

วันพฤหัสบดี วันที่ ๓๐ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นเชาก่อนโมง กินข้าวแล้วออกไปเล่นข้างหน้า สี่โมง
ครึ่งถึงเมืองชุมพร เราได้ตามเสด็จลงเรือเล็กไปเที่ยวตามลำน้ำ
เมืองชุมพร แล้วเสด็จไปขึ้นที่ตึก ว่าเป็นตึกของเจ้าพระยา
สุรวงษ์ ดูชำรุดมาก เสด็จไปข้างหลังตึกจนถึงเขามัทรี บ่าย
โมงนานเสด็จกลับ ฝนตกไม่มีเวลาหยุดจนค่ำ.

วันศุกร์ วันที่ ๓๑ สิงหาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอน กินข้าวแล้วเร่จอดที่เกาะพงัน ได้ตาม
เสด็จขึ้นเกาะพงัน สนุกเล่นน้ำตามลำธาร แต่สู้เกาะข้างไม่ได้
บ้ายเสด็จกลับมาเรืออุบล ฝนตกไม่ใคร่จะหยุด เรารั้นเขาไป
เล่นแต่ตามลำธาร ทูลหม่อมเสด็จขึ้นไปทรงจรรีกแผ่นศิลา
เราไม่ได้ตามเสด็จ เสด็จกลับมาถึงเรืออุบล ออกเรือฝนก็ยัง
ตกอยู่ไม่ขาด มีพายุล้าง แต่ไม่มากนัก เรือมาทอดสมอที่อ่าว
ระเวนหรือระเวง เวลาบ่าย ๕ โมงครึ่งฝนหาย ได้ตามเสด็จ
ขึ้นบก มีต้นมะพร้าวปลูกมากต้งพัน มีปะการังขึ้นเป็นคันตาม
หาด ดูนานมาก มีแจ็กสองคนเอะใจไ้กับเปิดตัวหนึ่งมาถวาย
ประทานเงินแล้วรับสั่งถามว่าที่(นี้)อะไร ทูลว่าที่ลงโบสถ์
จึงเข้าใจว่าที่โบสถ์น้ำ คนที่สมุขเห็นทำแต่น้ำมันมะพร้าว
กับปลูกต้นมะพร้าว เสด็จมาถึงเรือ เรากินข้าวแล้วนอน.

๓ โบสถ์น้ำ — เป็นที่สำหรับพระสงฆ์อยู่ โบสถ์ตั้งสมควรชนดินทศมา
คอกอเอานาเบนนอบเขต

วันเสาร์ วันที่ ๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เวลาเช้าเรตื้นนอน เรือเลื่อนจากอ่าวระเวงมาทอดที่อ่าว
หน้าค่าย เราได้ตามเสด็จขึ้นบกไปในสวนที่จันทิมน้อย แล้ว
ไปวัดขาม ข้ามทุ่งไปอีกหน่อยถึงวัดขาวบ้านเรียกวัดมรค แต่
มีข้อสงสัยข้อหนึ่งว่าวัดคงคาครี เป็นวัดของขรพุดสอนอยู่
ราษฎรในแขวงนั้นนับถือเป็นอย่างยิ่ง จะตายแต่เมื่อไรไม่รู้ ถ้า
เรื่องกันเป็นนิทานว่าที่สมุญผัด ขรพุดสอนมาปราบ คนจึง
อยู่ได้ รอยดินก็มี ไหม้มนั้นเล่าว่าขรพุดสอนสั่งไว้เมื่อจะ
ตายว่าถ้าตัวจืดแล้วไหนจะผุดขึ้น เดียวนี้ให้ผุดแล้ว มีน้ำมน
ในนั้น ถ้ามกัวคลันถมจัดให้อ่านมนทาเรือ คลันจะสงบ
แล้วเสด็จข้ามทุ่งไปเขาเต มิวัดสร้างขึ้นใหม่ มีพระบาทสร้อย
อยู่ที่ไหล่เขา เสด็จเลียบตามชายไม้ริมคลอง คลองแห่งนี้ไม่มี
น้ำ มาจนถนนที่พระยานครทำไว้ มาออกทะเลทางสวนพระยา
นคร เสวยกลางวันแล้วเลียบหาดมาลงเรืออบล ที่สมุญหนา
แน่นไปด้วยมะพร้าวมากกว่าต้นไม้อื่น พระที่วัดเขาเตถวายแร่
ทำนาก เรืออบลได้ใช้จักรจากที่นั่นสี่โมง เรานอนที่มเศษ.

วันอาทิตย์ วันที่ ๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเช้าเรือกำลังเดินอยู่ เราออกไปเล่นกับอา
กรมหมื่นสรรพสิทธิ สี่โมงเช้ามีเศษเรือถึงเกาะหนู หลวง
วิเศษภักดี^๑ ลงมาเฝ้าที่เรืออุบล กราบทูลว่าพระยาวิเชียร^๒
ผู้สำเร็จราชการเมืองสงขลาป่วยมาแต่เมืองแขก มาถึงสงขลา
ได้สัปดาห์เสียแล้วแต่วัน ๓ เดือน ๕ แรม ๖ ค่ำ บ่ายโมงหนึ่ง
ได้ตามเสด็จขึ้นบกที่แหลมทราย ทำเป็นที่ประทับไว้รับเสด็จ
แต่เดิมนั้นหมอสาเยาเามาปลูก บ่ายสองโมงเศษได้ตามเสด็จ
ไปเที่ยวทรงเรือกระเชียง ไปประทับตะพานหน้าบ้านเจ้าเมือง
คนเก่า เสด็จเข้าไปทอดพระเนตรในบ้านอย่างโคง^๓ แล้ว
ไปเที่ยวตามตลาด ซอกของสนุก ผู้ที่ (ตามเสด็จ) ไม่ได้ซื้ออะไร
มากกว่าผ้าพันผ้าเช็ดปาก ซื่อเกอบจะหมด แต่ทูลหม่อม
ทรงซื้อผ้าซื้ออย่างงามมามาก แล้วทรงพระดำเนินเลี้ยวมาตาม
ถนน ประทับวัดกลางชื่อวัดมัชฌิมาวาส พระสงฆ์ในวัดนั้น
เป็นธรรมยุติกา ถวายเงินพระสงฆ์ทั่วทั้งพระอาราม ข้างในที่
ตามเสด็จไปก็ถวายด้วย เสด็จกลับมาประทับที่แหลมทราย
เรานอนที่เต็นสมเด็จแม่ วันนั้นเมื่อเรือถึงมีฝนตกแต่ไม่มากนัก.

๑ หลวงวิเศษภักดี — ชม ณ สงขลา เป็นบุตรของเจ้าพระยาศรีธรรมมา
ธิเบศ (จิตร ณ สงขลา) กับพระยามานวราชเสวี
(ปลด ณ สงขลา)

๒ พระยาวิเชียร — นามเดิม ชุ่ม เป็นพระยาวิเชียรเมอ

พ.ศ. ๒๔๒๗

๓ อย่างโคงจั้น — อย่างแบบจั้น หรือด้วยมารยาทแบบจั้น

๒๐๕

วันจันทร์ วันที่ ๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวในสวนที่หลวงวิเศษทำไว้ สี่โมง
เช้าแต่งตัวตามเสด็จที่เกาะยอ เสด็จขึ้นที่สะพานวัดแหลม
กะป้อ น้ำต้นต้องเงินเรือเข้าไป ได้ตามเสด็จไปดูเจ็กทำโอ่ง
อ่าง เสด็จไปเที่ยวตามสวนเชิงเขา เสด็จกลับมาทรงทำบุญ
น้อมหญิง ไม่ได้เลี้ยงพระ สวดมนต์ สดับปกรณ์ กับทรง
แจกฉลากเท่านั้น เราได้ทำด้วยสามตำลึง ประธานสัญญาบัตร
ข้าราชการสามัญ คือหลวงวิเศษภักดีเป็นพระยา^๑

๑ หลวงวิเศษภักดีเป็นพระยา — เป็นพระยาสุนทรานุรักษ์ ผู้ช่วย
ราชการเมืองสงขลา เมื่อพ.ศ. ๒๔๓๓
จึงโปรดเกล้าฯ ให้เลื่อนเป็นพระยา
วิเศษวรวิจิตร ผู้สำเร็จราชการเมือง
สงขลา

วันอังคาร วันที่ ๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนเข้าไปกินข้าวในสวนกับน้อง ๆ ทูลหม่อม
 ประทมต้น จะเสด็จไปนมัสการพระเจดีย์ซึ่งทูลหม่อมปู่ทรง
 ทำไว้บนยอดเขาตังกวน รับสั่งไม่ให้เราไป เสด็จกระบวน
 ข้างหน้า เสด็จกลับมาเสวย วันนี้พระดำรงเทวฤทธิผู้ว่า
 ราชการเมืองเทพา นำทองมาให้เราสองแท่งหนักสองตำลึง
 แยกลูกชายให้สังโตทองเราตัวหนึ่ง ผู้ว่าราชการเมืองหนองจิก
 นำทองมาให้เราแท่งหนึ่ง น้ำหนักเห็นจะเท่ากัน บ่ายฝนตก
 พอฝนหยุดเสด็จออกแขกเมือง แต่งเต็มยศยุทธานุการ
 เราก็ดูเหมือนกัน ได้ตามเสด็จออกไปด้วย พวกที่มาเฝ้า
 คือพระยาพิพิธภักดี และทวนกุมหมัดเมืองตานี พระไพบรีย
 ฤทธิกับน้องพระยาพะยาละลา นายทัตผู้ว่าราชการเมืองหนองจิก
 พระดำรงเทวฤทธิผู้ว่าราชการเมืองเทพา พระมหานุกาพผู้ว่า
 ราชการเมืองจะนะ เราได้ทองอีกห้าตำลึงของพระพิพิธภักดีให้
 แล้วเสด็จขึ้น บ่ายสี่โมงเราได้ตามเสด็จไปขึ้นที่หาดแก้ว
 เสด็จไปทอดพระเนตรมรhumที่ฝังศพแขกแต่โบราณ มีจารึก
 ด้วย มีหลังคาอยู่สองศพ ศพหนึ่งเป็นเจ้า ศพหนึ่งอาจารย์
 ได้ยินว่าชาวเมืองถึงไม่ได้เป็นแขกก็นับถือ เสด็จกลับมาถึง
 เรืออบต เรือออกจากเมืองสงขลาเกือบทุ่ม.

วันพุธ วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เวลาห้าโมงเช้า ได้ทอดสมอหน้าเมืองกลันตัน เราแต่ง
ตัวเต็มยศทหารยุทธนาธิการเหมือนกับทูตหม่อม ตามเสด็จ
ไปเรือเวสตรี้ พอชกชงสแตนดาตขึ้น พระยาเดชาอนุชิตกับ
พระยากลันตัน พระโยธิปฎิยุทธ รามมุดา พระรัชฎาธิบัตบุตร
ลงมาเฝ้า ประทานตราทุกคน แล้วเสด็จมาเรือพระที่นั่งอุบล
เย็นเสด็จพร้อมด้วยเราน้องของเราและข้างใน มีสมเด็จพระแม่
เป็นต้น ลงเรือกรรเชียงไปทอดพระเนตรตามบ้านปากน้ำ
เมืองกลันตัน แล้วรับสั่งให้อากรมดำรงขึ้นไปตรวจบนเมือง
คำเสด็จกลับมาเรือ เรานอนสองทุ่ม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนเช้ากินข้าว แล้วแต่งตัวเต็มยศทหารยุทธนา-
ธิการ ตามเสด็จทูลหม่อมไปขึ้นเมืองกลันตัน พวกแขกเรือ
กระบวนลงมารับเสด็จมาก มีขบวนด้วย ถึงเมืองท่าที่ประทับ
ไว้คอยรับเสด็จ ดูแข็งแรงมากทั้งผู้ชายผู้หญิง ห้ามคนทั้งเมือง
ไม่ให้เห็นบกฤษฎ ทูลหม่อมประธานของตอบแทนมาก สมเด็จ
แม่ก็ประธานส่วนผู้หญิงเหมือนกัน ของที่ถวายก็มาก แต่เรา
ไม่ได้จำ มีขึ้นหนึ่งทองคำ สายสร้อยทองคำ กับทอง (แท่ง)
จะเป็นเท่าไรเราไม่รู้ ส่วนที่ให้เราหกลีบบาททอง เวลาขึ้นบก
ก็จัดพวกเขาถือหอกชุดมาแห่เสด็จหลายคู่ เสด็จเข้าไปในบ้าน
พระยาคลันตัน ประทับที่ห้องหนึ่ง พระยาคลันตันยกน้ำมาถวายเอง
แม่ยกเครื่องมาตั้งถวาย ลูกสาวที่เป็นเมียพระยาตานี้นั่งถวาย
อย่างนพัต รินน้ำร้อนถวาย ดั่งทั้งผู้หญิงผู้ชาย แต่สำหรับไม่เหมือน
อย่างไทย ของใส่จานเล็ก โต๊ะก็ย่อมๆ จัดซ้อนกันสูงถึง
สี่สิบจาน ซ้อนเหมือนกันทั้งคาวหวาน แล้วพวกผู้ชายออกไป
เลี้ยงข้างนอก สำหรับมากดาเซเต็มไป เสด็จไปเที่ยวตามตลาดแต่
ไม่มีใครจะได้ทรงซื้ออะไรมา หลวงนายศักดิ์ต้องจน ขึ้นแต่
เจ้านายก็ไม่ได้ซื้ออะไร ได้ส่งเงินให้ ทานพวกนายๆ คอยจับ
จะให้ให้เปล่า จนไม่มีใครอาจซื้อ เย็นเสด็จกลับ ตามลงมา
ส่งเสด็จทั้งนั้น แต่ถูกเวลาคลันจัดมาก เรามาถึงเรือ กินข้าว
แล้วนอน ถึงเรือราวสองทุ่ม คลันใหญ่มาก.

วันศุกร์ วันที่ ๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเช้ากินข้าวแล้วออกไปเล่นกับหลวงนายศักดิ์
๓ โมงเช้า ๔๐ นาทีถึงเมืองตรังگانู ทูลหม่อมประทมต้น
รับสั่งให้หาพระองค์สายเข้ามาเฝ้า ตรัสได้ถามถึงการในเมือง
ตรังگانู หมอสาขาทูลว่าตัวพระยาตรังگانูเป็นโรคคุดทะราด
เข้าข้อ แล้วยากจนด้วย ไม่เหมือนเมืองกลันตัน แต่เรียบร้อยดี
ทูลหม่อมเสวยข้าวแล้วทรงเครื่องเต็มยศทหาร เราก็แต่ง
เหมือนกัน ตามเสด็จไปด้วย ประทับเรือเวสาตรี บ่ายสองโมง
พระยาตรังگانูกับรายนมุดาและกรมการผู้ใหญ่อีกหลายคนมา
เฝ้า ประทานตราเครื่องราชอิสริยยศพระยาตรังگانู กับประทาน
สัญญาบัตรรายนมุดากับตราเครื่องราชอิสริยยศด้วย บ่ายเสด็จ
พร้อมด้วยกระบวนช้างหน้าข้างใน มีเรือพวกแขกมาแห่ด้วย
แต่น้อยกว่าเมืองกลันตัน ไปประทับที่ท่า ทำเป็นที่ประทับไว้
คอยรับเสด็จ พระยาตรังگانูกับรายนมุดาศรีวันกรมการมาคอย
รับเสด็จพร้อมกัน ประทับอยู่ครู่หนึ่งแล้วเสด็จลงเรือไปประทับ

๓ รับสั่งให้หาพระองค์สายเข้ามาเฝ้า ตรัสได้ถามถึงการในเมือง
ตรังگانู — พระวรวงศ์เธอ พระองค์เจ้านายต้นทวงศ์ เคยทรง
เป็นข้าหลวงใหญ่พิเศษออกไปจัดราชการตามเมือง
หาดาน

ที่บ้านพระยาตรังกานู มีแขกแต่งเป็นคู่แห่เหมือนเมืองกลันตัน
ถึงบ้านมีผู้หญิงแต่งตัวคลุมหัวมากอวยรับอยู่มาก มีตลกสนุกสนาน
ซึ่งเคยเข้าอยู่เป็นเจ้าจอมทูลหม่อมปู่เป็นต้น ของเลี้ยงเป็นขนม
อย่างแขก แต่ใช้โต๊ะฝรั่งจานฝรั่ง เสวยแล้วเสด็จกลับมาเรือ
อูบล. เมืองนั้นหอมสายเป็นระลอกกว่าเมืองกลันตัน พระยา
ตรังกานูซื้อตลกได้นับอาบิณ เป็นพระยาพิไชยภูเบศร ราช
มดาเป็นพระไชยเบญทร์ฤทธิรงค์ ตลกมุดอ หลวงอนันต์เฒ
เมืองสงขลาได้ประทานตราด้วยพร้อมกันวัน

---

๒ หาดวงอนันต์เฒเมืองสงขลา — พระอนันต์สมบัติ (เฒ ณ สงขลา)
บิดาเจ้าพระยาจักรีบรมราชินีเบศ
พระยามานวราชเสว

วันเสาร์ วันที่ ๘ กันยายน พ.ศ. ๒๕๓๑

เราตื่นเช้าก่อนโม่ง เห็นเรือใบเล็กๆ เล่นไปตามริมฝั่งมาก ว่าเป็นเรือพวกแจกออกมาเที่ยวหาปลา แล้วซ่อนแมงกะพรุนเล่น มีแจกขายของ ทูลหม่อมทรงช่อมมาก บ่ายโมงหนึ่งแต่งตัวตามเสด็จไปเที่ยวบนเมืองอีก เรือพระยาตรังกานูเป็นเรือนำไป พวกแจกลงเรือมาแห่อก ทอดพระเนตรตามลำน้ำแล้วเสด็จขึ้นที่บ้านกับตันจัน เสด็จเที่ยวตามตลาด มีผลไม้มากกว่าสิ่งอื่นๆ ขายถูกด้วย รางsadของแจกมีมาก กองโตๆ เหรียญเดียวเท่านั้น มะไฟ เงาะ อีกอย่างหนึ่งคล้ายมะไฟเรียกลูกดำแขแต่ส้มกินไม่ได้เปรี้ยวจนขม เสด็จไปจนถึงดูปอมรุ่ม เป็นที่ฝังศพเจ้าเมืองเก่าๆ แต่ศพของพ่อแม่พระยาตรังกานูยังไม่ได้ฝัง กางมุ้งไว้หลังโบสถ์ แล้วเสด็จมาประทับบ้านพระยาตรังกานูอีก เลี้ยงน้าร้อนกันแล้วเสด็จกลับมาประทับเรือเวสาลี พระยาตรังกานูตามลงมาส่ง เสด็จเรืออุบลก็ตามมาถึงเรืออุบล เอาโสร่งตามมาถวายสมเด็จพระเจ้าแม่เพราะทูลหม่อมไม่ทรงรับของถวาย ประทานกระบี่เล่มหนึ่งกับเงิน ๑,๐๐๐ เหรียญ ดูเวลาที่มาส่งเสด็จหน้าตาชันบาน หัวเราะ ถวายบังคมอย่างไทยๆ บ่ายห้าโมงเรือออกจากเมืองตรังกานู.

วันอาทิตย์ วันที่ ๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ต้นนอนเข้าเรือถึงเกาะริดัง ดูกมกว่าเกาะอื่นๆ เรายืนดูแล้วถ่ายรูปมาด้วย มีเกาะใหญ่บ้างเล็กบ้าง ปลุกมะพร้าวเป็นหย่อมๆ แลดูงาม ทราขายาว น้ำสีงาม เราได้ตามเสด็จลงเรือเล็กเข้าไปตามลำคลอง แต่ไปไม่ตลอด ต้นไม้ล้มทับเสีย กลับออกมาขึ้นแจกทำปลา ทูลหม่อมทรงขอเรือของแจกมาลำ ๑๒๔ เหรียญ แล้วเสด็จขึ้น ฟากหนึ่งมีคนมาก ทำปลา ซอเบ๊ย ซอหอยมุก ซอเสื่อ ได้ตุลิ่งขึ้นต้นมะพร้าวเจ้าของใช้ได้เหมือนคน เลือกปลิดแต่ลูกแก่ๆ (ทิ้ง) ลงมาเจ้าของสั่งให้ปลิดลูกอ่อนก็ปลิดทิ้งลงมา แต่ต้องผูกเชือกที่เอวแล้วเสด็จไปทอดพระเนตรที่ธารน้ำไหลสำหรับตักส่งไปเมืองตรังกัน ได้เห็นต้นไม้แจกที่ว่าผลแก่ๆ หยอตกตาได้ ตาสว่างแล้วเสด็จกลับมาเรืออุบล เล่นมาขึ้นอีกแห่งหนึ่ง เสด็จโดยกระบวนขางหน้า สนุกกว่าที่ขึ้นมาแล้ว มีตานายอำเภอแจกมาตักลงแจกรับเสด็จ มีดอกไม้และใบเฟินต่างๆ มาก ซอลิงสามัญมาตัวหนึ่ง พอจะได้เล่นกับลิงเผือก เทียงออกเรือจากริดัง.

วันจันทร์ วันที่ ๑๐ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เวลาสี่โมงเช้าเรือทอดสมอที่หน้าเมืองตานี^๑ เจ้าเมือง
กรมการเมืองตานีมาคอยรับเสด็จถึงเรือโดยเร็ว เสด็จไปประทับ
ที่เรือเวสาลี ทรงครั้งยศทหาร เราก็ตั่งครั้งยศตามเสด็จไป
ผู้ที่มานั้น พระยาตานีตาย พระศรีบุรีรัฐพนิต^๒ พระพิพิธภักดี^๑
เมืองยี่ริงพระยาขี้ริง^๑ พระโยธานุประดิษฐ^๑ เมืองสายพระยา
สาย^๑ พระวิเศษวงษา^๑ ประธานตราภักทธาภรณ์^๒ ผู้ช่วยทั้งสี่คน
คนละดวง แล้วเสด็จกลับมาเรืออบล วันนี้เป็นวันคล้ายกับ
วันประสูติสมเด็จพระเจ้าแม่ ที่เรือเวสาลีได้ยี่งสุด ๒๑ นัด สอง
โมงเศษเสด็จขึ้นเมืองตานี เมื่อถึงท่าเขาลงมาคอยรับเสด็จทั้ง
ผู้ชายผู้หญิง ทรงพระดำเนินไปตามตลาดจนถึงพลับพลาซึ่ง
ปลูกไว้รับเสด็จ ทำดี ดูเข้าใจไทยมาก การรับรองแข็งแรง
ของถวายก็มาก ข้างในพวกผู้หญิงก็มาถวายของมาก มีผืนดก
เล็กน้อย แล้วเสด็จมาทรงเรือพระที่นั่งมาประทับที่วัดของ
จีนจุหลาย กัปตันจีนสร้าง มีพระสงฆ์อยู่ ๑๔ รูป โบสถ์ทำ
อย่างจีน พระเจ้าบ้านแขกไม่ได้ รับสั่งให้นิมนต์มาถวายเงิน
สมเด็จพระเจ้าแม่ก็ถวายด้วย แล้วประทานเงินกัปตันจีนไว้ห้าชั่ง ให้
ทำศาลาการเปรียญ เป็นที่สำหรับเด็กเรียนหนังสือ ให้เป็นที่

๑ เมืองตานี — เดชอนเวกบศตาน

๒ ตราภักทธาภรณ์ — จตุรธรรมาภรณ์มกุฎไทย เรียกชื่ออย่างเก่า

สำหรับเจ้าเมืองกรมการประชุมถือน้ำด้วย^๓ เสด็จกลับจากวัด
 ล่องมาประทับที่แพที่ช่วยกันปลูกไว้รับเสด็จ เป็นพลับพลา
 หน้าบ้านกัปตันจีน เสด็จเข้าประตูบ้านจีน ทรงพระดำเนินไป
 จนถึงศาลเจ้าชุก้อง แล้วเสด็จไปตามตลาด จะเสด็จไปทาง
 ไหนคนตามดูแน่น กัปตันจีนดูรับรองแข็งแรง พี่สาวก็เดิน
 ตามอยู่เสมอ ทูลหม่อมจะทรงชื้ออะไรเป็นไม้มอมให้ทรงชื้อ
 ถวายรำไป เยืนเสด็จกลับ ต้องเซ็นเรือตามร้องน้ำ อุดสำห
 ออกมาชื้อร้องน้ำไว้ เรือมาถึงเรือพระที่นั่ง มีวันแต่ไม่มาก
 วันนั้นประธานสัญญาบัตรจีนจุหลายซึ่งเป็นกัปตันจีนในเมืองตาน
 เป็นหลวงจีนคณารักษ์ หัวหน้าจีนในเมืองตาน พวกเจ้าเมือง
 กรมการตามส่งเรือพระที่นั่ง.

๓ ประชุมถือน้ำด้วย — ประชุมถือน้ำพระพพัฒน์ดัตยา

วันอังคาร วันที่ ๑๑ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้ว ออกไปเล่นกับเสด็จลุงเสด็จอา
ที่หน้าเรือ ทูลหม่อมประหมัด กลับเข้ามา บ่ายเรือถึงแหลม
ตลุมพุก ปากน้ำเมืองนคร พระยานครลงมาเฝ้าในเรือพระที่นั่ง
ประทับแรมในเรือ.

วันพุธ วันที่ ๑๒ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้วขึ้นเมืองนคร เต็มอ่อนกว่าจะถึง
เราตงดาคอยตรวจเข็มนาฬิกา เห็นแต่ค้างบนต้นไม้ รับสั่งให้
แยกเรือ เราก็บ่น้องต้องไปเรือบ้าโสม เจ้าจอมก็ต้องแยก
เพราะเรือพระที่นั่งเข้าไปไม่ถึง คลองแคบ น้ำขึ้น สี่ชั่วโมง
ครึ่งถึงท่าโพ ทูลหม่อมทรงพระราชนาน เราก็บ่น้องไปขอ
ช้างในไพร่คนลาก ไม่ชำนาญถึงที่ประทับ ทำดีสบายมาก
ทูลหม่อมก็โปรด เย็นได้ตามเสด็จไปโดยพระราชนาน ไปทรง
นมัสการพระเจดีย์ใหญ่ที่วัดมหาธาตุ ซึ่งเป็นที่นับถือของคน
ในเมืองนั้น เสด็จขึ้นไปถึงลานพระเจดีย์ ทรงจุดธูปเทียน
นมัสการ ทรงทักษิณสามรอบ แล้วเสด็จทอดพระเนตรของ
โบราณ เสด็จกลับมาถึงที่ประทับย่ำค่ำแล้ว เราดูวัดและ
กำแพงคล้ายกรุงเก่ามาก พระสงฆ์ก็มี แต่วัดชำรุดทรุดโทรม
มาก เรากลับมาถึง กินข้าวแล้วนอน.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๑๓ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเข้าออกไปเล่นข้างหน้า ฝนตก ไม่ใคร่จะมีเวลาหาย จะเสด็จไปเที่ยวก็ไปไม่ได้ วันนี้ทรงทำบุญอีก เราเข้าด้วยอีกสามตำลึง ฉลากแจกพวกกรรมการ เมืองไหนจะมีกรรมการมากเท่าเมืองนครไม่มี เย็นได้ตามเสด็จพร้อมด้วยกระบวนช้างใน ทรงพระราชยาน เราก็ก็นั่งพระราชยานด้วยประทับที่หอเทวสถาน มีพวกพราหมณ์มากคอยเฝ้าอยู่มาก ทรงบูชาแล้วเสด็จวัดมหาธาตุ ทรงนมัสการพระเจดีย์ พระศรีมหาโพธิ์ พระเจ้าศรีธรรมมาโศกราช แล้วเสด็จทั่วไป ยอดพระเจดีย์ใหญ่ขึ้นสวมทองคำแท้ ทูลหม่อมรับสั่งว่าหนาราวโปลาน มีแหวนห้วงโต ๆ ประดับหลายวง ต้องส่องกล้องดูจึงเห็นได้ แล้วเสด็จเข้าไป เรียกว่าในวัง ทรงนมัสการพระพุทธสีหิงค์สำหรับเมือง เสด็จในบ้านพระยานคร กรอบเต็มที ชำรุดมาก คำเสด็จกลับ ดูหนังตะลุงออกสนุกมาก เรากินข้าวที่ข้างหน้านอนสันท่มานาน ขงขุม ฝนก็ตกไม่ใคร่หาย.

วันศุกร์ วันที่ ๑๔ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนเข้าฝนตกอีก ระอาเหลือทน เล่นอะไรไม่มีใคร
สนุก ให้หลวงนายไปซื้อของ ทูลหม่อมประทมตื่น รับสั่งให้
หลวงนายไปซื้อเหมือนกัน บ่ายตามไปที่พลับพลาชุมชนวัว
เติกวิ้งวัว แล้วตามเสด็จไปพระราชยานเที่ยวตามรอบกำแพง
เมือง เสด็จขึ้นขึ้นไปทอดพระเนตรทางน้ำบนเชิงเทิน เราให้
หลวงนายอุ้มเราไปดูบ้าง แล้วประทับวัดหน้าพระลาน นิมนต์
พระลงมาสดพันยัก^๑ ถวายเงินรูปละแปดบาท มีบ่อน้ำกิน
ตามทิศ ทิศหนึ่ง(กินเข้าไป)ฉลาด ทิศหนึ่ง(กินเข้าไป)
เป็นขุนนาง เสด็จมาตามถนนในกำแพงจนรอบ มีกำแพง
เชิงเทินใหญ่มาก นอกกำแพงน้ำทึบนั้น คนทำนา ตามบ้าน
มีกล้วย หนาก มะพร้าว เสด็จกลับมาถึงค่ำ เราดูหนังตะลุง
แล้วนอนยามหนึ่ง ฝนตกอีก ได้นอนมุ้ง ทูลหม่อมซื้อ
ประทานทั่วกัน เพราะยุงชุมนัก.

๑ สวดพันยัก — สวดภาณยักษ์

วันเสาร์ วันที่ ๑๕ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ย่ำรุ่งบ้ำโสมปลูก เราแต่งตัวตามเสด็จ กลับมาจากที่
ประทับ สมเด็จแม่กับเสด็จนำทรงช้างช้างหนึ่ง ท่านองค์เล็ก
กับพจันทรช้างหนึ่ง ทูลหม่อมทรงพระราชยานประทับท่าโพ
เสด็จเรือพระที่นั่งเก๋งของพระยานคร เรามาเรือเก๋ง(อีก)ลำหนึ่ง
ได้เห็นจรเข้ขึ้นมาก ทรงยิงถูกหัวตัว แต่ตามมาได้ตัวเดียว
กลับมาถึงเรือเร็ว ไม่ช้าเหมือนเวลาขึ้น เพียงสองชั่วโมงครึ่ง
เท่านั้น พอของและคนถึงพร้อมกันหมดก็ออกเรือในเวลาบ่าย
วันนั้น.

๓. ท่านองค์เล็ก — พระนิมาดาเธอ พระองค์เจ้าฉายสวัสดิกรมัย กรม
พระสุทธาสน์นาฏ

วันอาทิตย์ วันที่ ๑๖ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ต้นนอนเช้า เรือแล่นโติงเต้งอยู่กลางทะเล ทูลหม่อม
ยังไม่ประทมตื่น เราออกไปเล่นกับเสด็จลู่เสด็จอา.

วันจันทร์ วันที่ ๑๗ กันยายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเข้าเรือเดินมาเกือบถึงสันดอน พอถึงสันดอน
สักครู่หนึ่งทูลหม่อมประทมต้น อาแถมให้เรามาทูลเชิญเสด็จ
ไปยังนกระทุงที่โป๊ะ เราได้ตามเสด็จไปด้วย ยังไม่ได้ เรือถึง
บ้นหนึ่งหมด เสด็จกลับเรืออบล บ่ายโมงหนึ่งมีเศษเรือเดิน
ข้ามสันดอนเข้ามาพบเรืออิน ลุงจักษ์อยู่ในเรือนั้น มาที่เรือ
อบล ทูลเชิญเสด็จทูลหม่อมไปปิดทองพระที่พระสมุทรเจดีย์
ถึงตำหนักแพย้าค่า จอดไม่ได้ ต้องลงเรือเล็กมาถึงตำหนักแพ
ตรัสกับทูลหม่อมอา เสด็จลงทวัญ แล้วประธานกฤษฎของค์ละ
กฤษฎ ตรัสกับเจ้าพระยาพลเทพ แล้วเสด็จประทับพระที่นั่ง
อมรินทร ทรงจุดเทียนนมัสการ สวดมนต์ ยกพระมหา
เศวตฉัตร แล้วเสด็จขึ้นบนพระที่นั่งจักรี ตรัสกับเจ้านาย
ข้างใน แล้วเสด็จตามสะพานไปที่เรือนเรา ประทับทอด
พระเนตรน้องหญิง* แล้วเสด็จตำหนักทูลหม่อมย่า เราไม่ได้
ไป กินข้าวแล้วนอนกับสมเด็จพระแม่.

๓ น้องหญิง — ดมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าศิริภรณ์โสภณ
ซึ่งประสูติเมื่อสองเดือนก่อน

๒๒๔

วันอังคาร วันที่ ๒ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ต้น ๓ โมงเช้า กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ บ่าย
ไปบน คำตามเสด็จไปสวนมนต์ถือน้ำที่วัดพระแก้ว วันนั้น
เป็นตกลงแน่ที่อาโศกบัณฑิตยจะต้องไปจัดการเมืองเชียงใหม่
เรื่องพวกลายแดง^๑ เสด็จกลับ เรากลับมาเรียน.

๑ พวกลายแดง — พวกลายแดง (ซึ่งอยู่ทางทิศเหนือชายพระราช-
อาณาเขตติดต่อกับแคว้นฉาน) ไม่พอใจเรื่องเสีย
ภาษี มหวนหายยงให้ก่อการจู่โจม

วันอังคาร วันที่ ๑๖ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ต้นนอนเข้าออกไปเรียนหนังสือ กลับห้าโมงนาน ไปเล่น
อยู่ที่ห้องแม่เส บ่ายโมงหนึ่งกลับมา ดูจัดดอกไม้แต่งเครื่อง
โมราที่จะไปตั้งห้องโปรเวต เป็นของทุลหม่อมกับเราด้วยกัน
บ่ายสามโมงเราไปบน อยู่จนเสด็จไปที่ประชุม^๑ ทำขนมจิบ
ไข่ไก่กับทอดทองพลุคว้านลูกเงาะไปเลี้ยง กลับมาเรียนสัปดาห์.

๑ ที่ประชุม — ที่ประชุมเสนาบดี

วันพุธ วันที่ ๑๗ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ต้นสองโมงเช้า กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสือ เที่ยง
กลับมาจากเรียน ลงไปเล่นกับน้องหญิง บ่ายไปเฝ้าทูลหม่อม
ได้รู้ข่าวจากพี่หนูว่าเจ้าพระยาสุรวงษ์ไวยการทรุดโทรมมากขึ้น
ไปอยู่กรุงเก่า ว่าไปนั่งเล่นได้ร่มไม้เวลาสี่ทุ่ม ลูกหญิงคนหนึ่ง
ซื่อตายเป็นลูกรัก มาเดินท่องน้ำเล่นต่อหน้าพ่อแล้วจมน้ำหาย
ไป ยังไม่ได้ศพจนเดี๋ยวนี้ เสด็จลงใต้ชั้นต่ำ วันนั้นเป็นวัน
คล้ายกับวันประสูติของอาแถม ทูลหม่อมประทานหีบเครื่อง
เขียนเงินแท้หีบหนึ่ง อาแถมเรียกเจ้ามาทำเกาเหล่ถวาย
ทูลหม่อม แล้วเสด็จไปที่ประชุม เราเลี้ยงข้าวต้มหมู ยาม
นานเรากลับมาเรือน.

วันศุกร์ วันที่ ๑๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นนอนเข้ากินข้าวแล้ว ไปเลี้ยงพระที่อมรินทรทำบุญ
 ทูลหม่อมปู่ แล้วกลับมา ทูลหม่อมประทุมต้น เสด็จออก
 สดับปกรณ์ ทรงแจกเงินสลังตามเคย อาโสมาทูลลา
 ข้าราชการอีกหลายนายที่จะไปกับอาโสม แล้วพระองค์สายกับ
 คุณใหญ่^๑ คุณเบ๊^๒ มาทูลลาเป็นสองพวกด้วยกัน ทูลหม่อม
 ประทานน้ำสังข์ เติม อาโสมกับหม่อสาย แล้วประทานเสื้อและ
 สิ่งของอื่นๆ อีก บ่ายสามโมงมาลาเราที่ข้างหน้า ลุงจักษ์นำ
 เราให้พรผู้ที่มาลาทุกคน เย็นเข้ามาทูลลาสมเด็จพระเจ้าแม่ ท่าน
 ประทานขามเงินครบเครื่อง คำเราจุดเทียนสวดมนต์ มีเทศน์
 ที่อมรินทร แล้วได้ตามเสด็จไปลอยกระทง เสด็จขึ้น เรา
 กลับมาตมข้าวกิน แล้วนอน.

๑ คุณใหญ่ — ม.ร.ว. ตูยพันธุ์ ดินทวงศ์ ในพระวรราชเชอ พระองค์
 เจ้าฝ่ายดินทวงศ์

๒ คุณเบ๊ — ม.ร.ว. เบ๊ มาตากุล เจ้าพระยาพระเสด็จ ในพระ
 วรราชเชอ กรมหมื่นปราบปรบักษ์

๒๒๓

วันเสาร์ วันที่ ๒๐ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

วันนี้ทูลหม่อมประทานหนังสือสำหรับตัวเราที่ท่านสมาชิก
ได้เลือกโหวตให้เป็นสภานายกในปีด้วย แต่ทูลหม่อมต้อง
ทรงจัดการในหอพระสมุดแทนตัวเรา.

๑ ท่านสมาชิก — ท่านสมาชิกหอพระสมุดวชิรญาณ

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นนอนเช้า กินข้าวแล้วตัวรุ่ม บ้าโสมให้เราหยุด
เรียนหนังสือ เราได้คิดโคลงไว้ถวายทูลหม่อมสำหรับลงพิมพ์
หนังสือวชิรญาณบทหนึ่ง ว่าด้วยรัก

๑ รักใครจะรักแม่น	ชนกนารถ
รักบอຍากจะคลาด	สัคน้อย
รักใดจะมีอาจ	เทียมเท่า ท่านนา
รักยังมีอาจคล้าย	นิราศแคล้วสักวัน ฯ

เราได้ถวายที่ห้องใหม่ อากรมสมมติมาเฝ้า เราอยู่รับใช้
จนยามหนึ่ง วันนี้เราได้ประทานที่ชาโมราที่หนึ่ง ถาดกับถ้วย
บ้านเป็นของทูลหม่อม จันของทูลหม่อมปู่ อ่างรองบ้านของ
สมเด็จพระเจ้า วันนี้ไม่ได้เสด็จประชุม เรากลับมานอนสี่ทุ่ม.

๓ อากรมสมมติ — ขณเรณพทรงเปนราชเตชานุการ

วันอังคาร วันที่ ๑๓ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๑

เราตื่นสองโมงเช้า แม่แสมมาปลุกเรากับบัวโสม ล้างหน้า
แล้วเราไปนอนกับแม่แสม คอยดูภูินบัวโสม แล้วเราเล่น
อยู่ที่บน วันนี้ดูถึงสองแห่ง เสด็จขึ้นภาพร^๑อีกแห่งหนึ่ง
บัวโสมกลับมาบ่ายโมงเศษอย่างรวดเร็วที่สุด ไปเกือบเที่ยง แล้ว
เรากลับมาเรือน บ่ายทูลหม่อมประทมต้น เราไปเฝ้า สองทุ่ม
เศษไปดูเชอคัส เล่นซ้ำอีกไม่ออกสนุก กลับมาหาท่มนาน
สองยามนอนที่บนกับเสด็จ^๑น้ำ.

๑ เสด็จขึ้นภาพร — พระเจ้าบรมวงศ์เธอ^๑ ๕ พระองค์เจ้าภาพร
ประภา กรมหลวงทิพยรัตนกิริฎกุลีน

วันเสาร์ วันที่ ๑๗ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๕๓๑

ฉันนอนเข้าไปทรงบาตรฉลองไตรบี ออกไปเลี้ยงพระ
ที่อนันตสมาคม แล้วกลับมาอยู่ที่บน บ่ายสี่โมงแต่งตัวเต็มยศ
ทหาร ใส่สายสะพายลิวโปลที่พระเจ้ากรุงออสเตรียส่งมา เรา
ตามเสด็จทูลหม่อมออกไปพร้อมด้วยสมเด็จพระเจ้าแม่ ออกไปรับ
อาชดุกลิวโปล สมเด็จพระเจ้าแม่ประทับในห้องไพรเวต เราตาม
เสด็จทูลหม่อมไปคอยรับที่มูจจรี เมื่ออาชดุกมาถึง ลุงจักษ์
เป็นผู้กราบทูลนำว่าปรีณสอิมปีเรียนอาชดุกลิวโปล เมื่อมา
จับมือเราก็ดูเหมือนกัน แล้วทูลหม่อมทรงนำมาที่สมเด็จพระเจ้าแม่
ในห้องไพรเวต แล้วนำพวกขุนนางที่มาด้วยเฝ้าทูลหม่อมและ
สมเด็จพระเจ้าแม่ รับสั่งกับอาชดุกพอสมควรแล้วเขาก็กลับไป ทูล
หม่อมเสด็จขึ้น สองทุ่มรับสั่งให้เราไปมีเทศน์ จุด(ดอกไม้)
เพลิง สี่ทุ่มนานตามเสด็จลงลอยกระทงตามเคย เสด็จขึ้น
เรานอนสองยาม.

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๒ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๑

บ๊าโสมปลูกเรา ๓ โมงเราออกไปข้างหน้า เสด็จลงท้าว
กับเสด็จอากรมหมื่นนเรศ เสด็จอาดิศนำครูฝรั่ง ชื่อ มิสเตอร์
มอร์น มาให้สอนหนังสืออังกฤษเรากับน้องชายโต วันนี้ครูให้
อ่านเอปี่ใหญ่ เราจำได้ ให้อ่านเอปี่เล็ก กลับมาสี่โมง
น้องชายโตไปเลี้ยงพระ บ่ายรับสั่งให้เราออกไปสดับปกรณ์
เรากลับมา ไปเรียนหนังสืออังกฤษอีก ครูให้เขียน เราเขียน
ได้หกตัว ครูชมว่าเราดีแท้ ๆ เพราะเรายังไม่เคยเขียนเลย
กลับมาจากเรียนบ่ายสี่โมง แต่งใส่เสื้อขาวบ่าทอง ไปดูเรือ
กับอาชดักลิ้วโปลที่ดำหนักแพ เย็นตามเสด็จทูลหม่อมไป
พระที่นั่งสุทไธสวรรย์ ทรงทั้งทานแล้วมีเทศน์ สวดมนต์
เหมือนวานนี้ทุกอย่าง มีละครตลกเล่นเรื่องขุนช้างขุนแผน
เสด็จขึ้นห้าทุ่ม เรานอนสองยาม.

วันอาทิตย์ วันที่ ๒๕ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นสี่โมงเช้า ไม่รู้ว่าครูฝรั่งจะมา พอเรารู้ว่าครูมาเรา
ไม่กินข้าว เราออกไปเรียนเสียก่อน แล้วกลับมากินข้าว
วันนี้ที่บนวันมากเพราะอาชดักลิวโปลจะมาทูลลา มีดินเนอ
ด้วย เย็นฝรั่งที่เล่นเซอคัสเอามาเล็กมาให้ เราดีใจมาก
บ้ายสามโมงเราออกไปเรียนหนังสืออีก คำทูลหม่อมทรงเครื่อง
เต็มยศทหารรับอาชดักลิวโปล เลี้ยงโต๊ะแล้วขึ้นกินน้ำชา
ที่ห้องน้ำเงิน เสด็จน้ำทรงแต่ง (ห้อง) รับแจ้งแรงมาก มี
ดอกไม้แขวนด้วย ไปห้องเหลืองดูที่ชา ไปห้องเขียวแล้วกลับ
มาห้องน้ำเงิน สมเด็จพระเจ้าอยู่หัวเสด็จมาด้วย อาชดักชอบใจ
เครื่องทองของเล่นของเรา ได้ให้รูปเรารูปหนึ่ง กลับไปที่ท่ม
นานว่าจะไปคุละครเจ้าพระยามหินทรอีก ชอบใจมากว่าจะ
ไปคุยยังรุ่ง พรุ่งนี้เช้าจะลงเรือกลับไป.

๓ เครื่องทองของเล่น - ถาดเครื่องด้วย มีสามแปดฝาครอบจัดเต็ม
ถาด สำหรับทั้งเครื่องคาวหวานและเครื่อง
เคียง ช้อนด้อม ช้อนน้ำด้วย บ้วนพระโอษฐ์
โต๊ะรองผ้าเช็ดพระโอษฐ์ เบ้นต้น ถ้วยแก้ว
เล็กๆ ทำเหมือนของผู้ใหญ่ ผมนอบประณต

วันจันทร์ วันที่ ๑๐ ธันวาคม พ.ศ. ๒๔๓๑

ตื่นสองโมงเช้า กินข้าวแล้วออกไปเรียนหนังสืออังกฤษ
สี่โมงแล้วเรียนหนังสือไทย ท่านอาจารย์ฟังมาจากเมืองเพชร
เที่ยงกลับมาเรียน คัดโคลงเล่น บ่ายสามโมงไปเรียนอีก แล้ว
กลับมาเฝ้าในห้องใหม่ ตามเสด็จไปคอยเฝ้าดูทูตเยอรมันมา
เฝ้าที่ห้องไปรวต เสด็จขึ้นแล้วเสด็จออกขุนนางอีก แล้ว
เสด็จไปที่ประชุม สองทุ่มเราได้ทำข้าวเหนียวหนาวไปเลี้ยงที่
ที่ประชุม ทูลหม่อมรับสั่งเกล้าว่าเป็นดำราชของสมเด็จพระศรี
สุริเยนทรทรงคิดทำ ถ้าไม่ให้ท่านเสวยไม่ได้ ท่านตะโกนอึง
ว่าของแม่ข้าทำ ทำไมไม่ให้ข้ากิน ทูลหม่อมก็เสวยได้มาก
ที่ทุ่มเสด็จขึ้น เรากลับมานอน.

๓ ท่าน — ทรงหมายถึงพระบาทสมเด็จพระจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว

๒๓๓

วันศุกร์ วันที่ ๑๔ ธันวาคม พ.ศ. ๒๕๓๑

ต้นสองโมงเช้าเข้าเฝ้าทูลหม่อม แล้วเรียนหนังสือตามเคย
วันนี้ท่านอาจารย์สอนให้จำครู หลุ คำฉันท์ ที่ประชุมเราเลี้ยง
ขนมเบื่อง ออกสนุก เรากลับมานอนเกือบห้าทุ่ม.

(หลังจากนี้ถึง พ.ศ. ๒๕๓๒ และ พ.ศ. ๒๕๓๓ ตอน
ต้นปีมีแต่สมุดเปล่าๆ หาได้ทรงบันทึกอะไรไม่)

วันจันทร์ วันที่ ๑๕ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓

ป้าโสมปลูกสามโมง กินข้าวแล้วแต่งตัวใส่เสื้อปักทอง
นุ่งผ้าม่วงใส่สายสร้อยไปแวะคำนักเสด็จบ๊าพระนาง^๑ ทูลลา^๒
แล้วไปปราสาท ทูลหม่อมเสด็จลงจุดเทียนไขยกเสวตฉัตร
แล้วทูลหม่อมทรงถวายไตร ตาลิปัต ยัม เสด็จที่วัดแล้วรับสั่ง
ให้เราถวายต่อไปทั้งหกสิบสี่ รับสั่งให้เรากลับมาก่อน มาถึง
โกนผมแล้วไปแต่งตัวที่บน แห่บ้ายสี่โมง แต่งขาวใส่นวมเพชร
หม่อมเจ้าหญิงฉวีวิไลยถูกเสด็จลงกรมหลวงพิชิตเป็นมยุรฉัตร
หญิงลูกอาโส^๓ กับลูกอาไชยันต์^๔ เป็นดอกไม้ทองเงิน เชิญ
พระแสงเชิญเครื่องล้วนแต่หม่อมเจ้าทั้งนั้น เมื่อแห่ถึงเกยแล้ว
ทูลหม่อมทรงชฎาจีบมาคอยทรงรับเรา เราได้ไปนั่งที่ในพระฉาก
ฟังสวด แต่คราวนี้มิ่งคลซึ่งโยงสายสัญญาณสำหรับฟังสวด
เจ้าพนักงานได้ตั้งพระครอบและถาดทรงพระพักตร์ของหลวง
พอพระสวด ทูลหม่อมทรงนำพระครูพราหมณ์เข้าให้น้ำสังข์
และนำใบไม้ซึ่งไปทำพิธีโหมกฤษฏ์บูชาเพลิงมาให้เราปัก แห่
กลับคำ ทูลหม่อมกริ้วขุนนางไทยมากกว่าไม่มีหัวหน้า ราชทูต
ฝรั่งก็หัวอยู่จนยานุมาศเราเดินมา ขุนนางไทยลงนั่งเสียก่อน
แล้ว.

-
- ๑ เด็จบ๊าพระนาง — ดมเด็จพระปิตุณาเจ้า ดุขมาตมารศรี พระ
อัครราชเทวี
- ๒ ทูลลา — ทูลลาได้กัณฑ์
- ๓ หญิงลูกอาโส — หม่อมเจ้าหญิงประวาศสุดดี จิตรประวาศ
- ๔ ลูกอาไชยันต์ — หม่อมเจ้าหญิงสักราภรณ์ ไชยันต์

วันอังคาร วันที่ ๒๐ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๓

ตื่นนอนเช้าสามโมงลงไปกินข้าว ในห้องรับแขกเมีย
ขุนนางมาหลายคน เป็นที่ช่วยงาน บ่ายสองโมงเราไปบน
เตียงตัวใสนวมทับทม วันนั้นแห้วนักกว่าวันนี้ ทูลหม่อมทรง
พระมหากรุณาคอยอยู่ที่เกย เมื่อถึงได้ถ่ายรูป ไม่มีการเปลี่ยน
แปลกอะไร เหมือนเมื่อวานนี้ แต่เรามีความยินดีมากน้อย
เมื่อเรากำลังแต่งตัว ทูลหม่อมรับสั่งให้แม่เกษรเอาหนังสือ
ฉบับหนึ่งเหรียญมาให้เรา เราได้รางวัลมาจากเอ็ดเตอท์นอก^๑
ส่งมาให้เรา เราได้แต่งหนังสือไปชำนานแล้ว เรานึกถึงเสมอ
อยาการู้ว่าจะได้รางวัลหรือไม่ได้ ได้มา เราดีใจมาก

เมื่อถึงปราสาททูลหม่อมเสด็จเข้ามากับพระครูตามเคย
แห่กลับคำ เรากินข้าวแล้วชวนน้องๆ ไปดูเขาไกรลาส กลับ
มาเรือนสี่ทุ่มนาน.

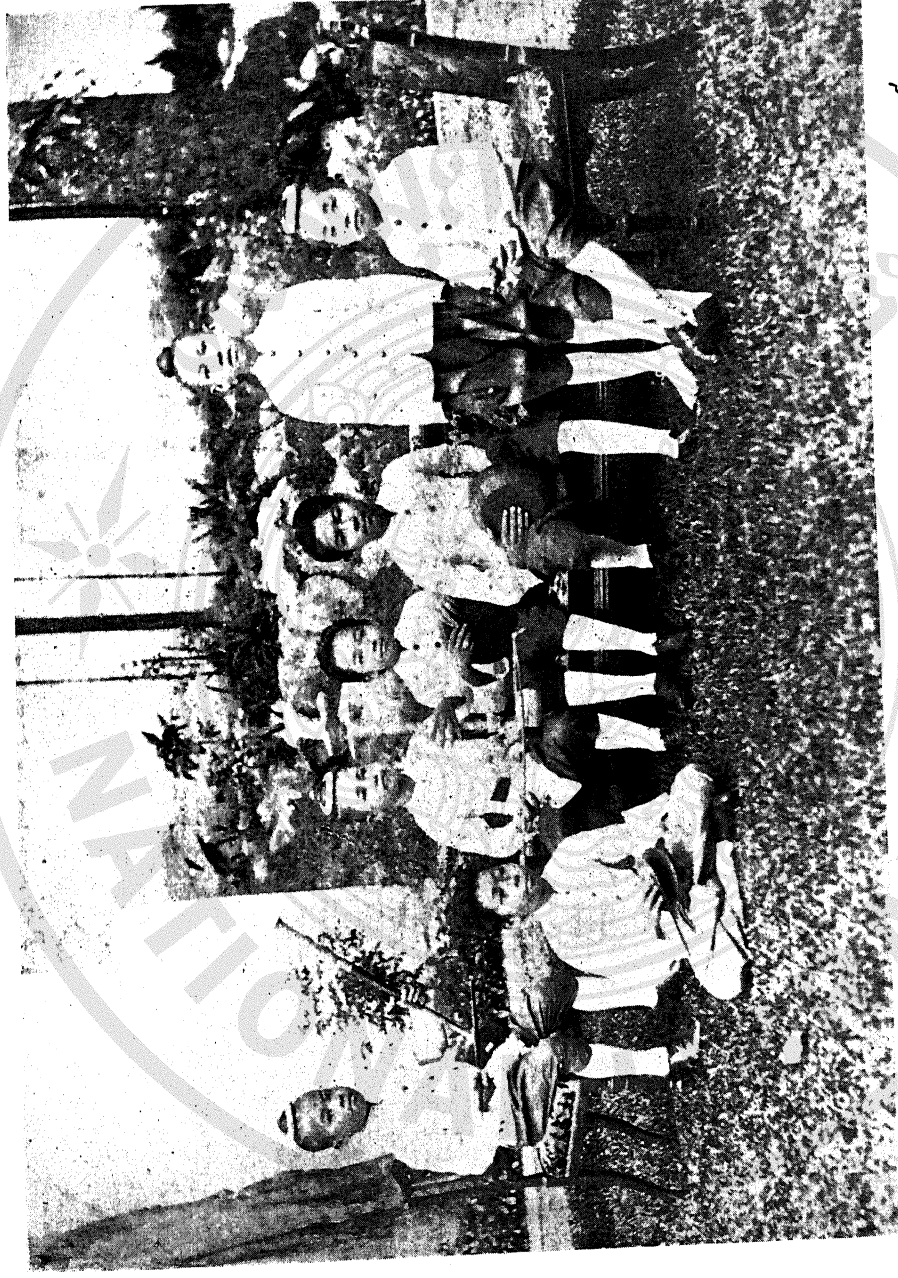
๑ เอ็ดเตอท์นอก - เอ็ดเตอท์ตังคโปร

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๕ ตุลาคม พ.ศ. ๒๔๓๓

ต้นสามโมงเช้า กินข้าวแล้วรีบไปเรียนหนังสือไทย ท่าน
อาจารย์ไม่มา บ่ายสองโมงมีเศษ ครูมอธน์มาสอนหนังสือ
อังกฤษ แล้วครูเล่าว่าครูไปกินโต๊ะกับกัปตันโยน กัปตันโยน
ถามถึงเรื่องเราแต่งหนังสือลิตตะโฟก^๑ ว่าเราได้ไปรส กัปตัน
รู้จากหนังสือพิมพ์สิงคโปร์ ครูเกิดใจมาก เมื่อเวลาไปบอล
ที่วังทูตหม่อม^๒ กัปตันโยนถามเรา เราเข้าใจว่าครูเที่ยววัด
พอครูมาแล้วให้เราฟัง เรายิ่งดีใจมาก บ่ายห้าโมงเรากลับเข้า
มาเข้าทูตหม่อม.

๑ ลิตตะโฟก — Little Folks ทรงแต่งนิทานเป็นภาษาอังกฤษ
ไปลงหนังสือ^๕ และทรงได้รับรางวัล

๒ วังทูตหม่อม — วังบูรพาภิรมย์

(จากซ้าย) สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าปิณฑร์สุพรรณมณี หม่อมเจ้าदनยรรนง จักรพันธ์
 พระองค์เจ้าดิศกุลพรวิ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
 พระองค์เจ้าบุรฉัตรไชยากร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้ามหาวชิราวุธ

วันพุธ วันที่ ๑ เมษายน พ.ศ. ๒๔๓๔

ตื่นนอนสี่โมงเช้า คิดจะไปจัดร้าน แต่ร้อนจัดไปไม่ได้
ให้แต่บ้าโสมไป เย็นทูลหม่อมประทมตื่น เราไปเฝ้า ได้ตาม
เสด็จมาดูที่ร้าน ร้านที่จัดแล้วก็มี ที่ยังกำลังจัดอยู่ก็มี คำเสด็จ
กลับมาพระที่นั่งเก้า ทรงเครื่องแฟนซี ทรงแต่งอย่างทูลหม่อม
ปู่ เราแต่งอย่างลูกเธอตามเสด็จไปเที่ยว เจ้านายขุนนาง
แต่งตัวต่าง ๆ อย่างไทยโบราณบ้าง อย่างกระบวนแห่บ้าง
แต่งแขก แต่งพม่า จีน ลาว ไม่เหมือนกันจนคนเดียว
สนุกมาก แล้วเข้ามาเฝ้าพร้อมกันที่พระที่นั่งเวหาศจำรูญ

วันศุกร์ วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๕๓๔

พระนายไวยปลุกสามโมงเช้า บอกว่าสมเด็จพระเจ้า
พระครุฑ เราดีใจ ออกไปนั้นข้า^๒ที่ห้องสุด คอยฟังเตลโฟน
อยู่.

-
๓. เจ้าพระครุฑ — จะประดิษฐานสมเด็จพระราชบิดา เจ้าฟ้ามหิดล-
อดุลเดช กรมหลวงสงขลานครินทร์
๒. นั้นข้า^๒ — สมเด็จพระเจ้า^๒ มหาจักรีบรมราชูปถัมภ์ ทรงพระผนวชเป็น
สามเณรตั้งแต่วันพฤหัสบดี วันที่ ๓๐ กันยายน
พ.ศ. ๒๕๓๔ ตรงกับวันคล้ายวันประสูติครบ ๒๕
พรรษา ของสมเด็จพระราชชนนีของพระองค์ ทรง
จำพรรษา ณ พระตำหนักปั้นหย่าในวัดบวรนิเวศ
วิหาร สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ กรมพระยา
ปวเรศวริยาลงกรณ์ ทรงเป็นพระอุปัชฌาย์ ทรง
ดาพระผนวช เมื่อวันศุกร์ วันที่ ๒๒ มกราคม พ.ศ.
เดียวกัน

สมเด็จพระเจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ ทรงพระผนวชเป็นสามเณร
พ.ศ. ๒๔๓๔

๒๓๕

(ในสมุดจดหมายเหตุประจำวัน พ.ศ. ๒๔๓๕ หลังจาก
วันที่ ๑ มกราคม ไม่ได้ทรงบันทึกอะไรอีก ในเล่ม พ.ศ. ๒๔๓๕
ทรงบันทึกแต่เพียงว่า)

วันเสาร์ วันที่ ๗ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๕

วันนี้เป็นวันเปิดโรงเรียน “ราชกุมาร” เรามีธุระมาก
วันวันยังค่ำ.

๒๔๐

(จนกระทั่งถึง พ.ศ. ๒๔๓๖ จึงทรงบันทึกอีกบ้างเล็กน้อย)

วันพฤหัสบดี วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน พ.ศ. ๒๔๓๖

ชั้นที่ ๑

ข้าพระพุทธเจ้า มหาวิชฌนิก

๑ สิบมาสมาแต่ตั้ง แต่งสถาน นีนา
ข้าบาทราชกุมาร รวมพร้อม
สดุดีแด่นฤบาล บรมนารถ สยามเอ๋ย
อ่อนเกศโอนจิตน้อม นอบเกล้าถวายชัยฯ

๑ ในกาลครั้งนี้ ณ ดิถีเสวยไศ ศุภราชประลาตภัย
บรรจบยี่สิบห้าพรรษา ปวงข้าพระพุทธเจ้า คิดเกล้าพระคุณอัน
ปกเกล้าทุกคืนวัน มลายทุกข์เป็นสุขใจ พร้อมกันจำนงจิต
คิดขอถวายชัย สรรพทุกข์ใดใด จงอย่าได้มาแผ้วพาล
จงพิณาสแลขาดไป สิ่งใดคือสุขสานต์ จงมีแด่นฤบาล
ดุจข้าถวายพร ฯ

โรงเรียนราชกุมาร

วันที่ ๓๐ พฤศจิกายน ๒๔
ร.ศ. ๑๑๒

สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์
สมเด็จพระนางเจ้าสิริกิติ์ พระบรมราชินีนาถ
สมเด็จพระปรมินทรมหาภูมิพลอดุลยเดช

(จากซ้าย) สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ
สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอฯ

(จากซ้าย) หม่อมเจ้าจุลดิศ ดิศกุล   พระองค์เจ้าติลภนพรัฐ
 สมเด็จพระเจ้าพี่นางเธอ เจ้าฟ้ากัลยาณิวัฒนา กรมหลวงนราธิวาสราชนครินทร์   พระองค์เจ้ารังสิตประยูรศักดิ์
 ดำรง - พระองค์เจ้าสุริยงประยูรพันธุ์

วันจันทร์ วันที่ ๑ มกราคม พ.ศ. ๒๔๓๖

วันเกิดโตเรามีปาด^๑เลี้ยงข้าวกลางวันให้^๒ เจ้านายที่มา
แต่งตัวแฟนซีด้วย อยู่ข้างสนุก มีรางวัลแต่งตัว ผู้ตัดสิน
๕ คน คือ อากรมดำรง อากรมขุนนิศ อาสมมต อาไชยันต
พระยาเทเวศร^๓ น้องหญิง^๔ ได้ที่ ๑ แต่งตัวเป็นลาว กินข้าว
อร่อย ไม่ได้เข้าไปเฝ้า^๕

-
- ๑ วันเกิดโตเรามีปาด^๑
เลี้ยงข้าวกลางวันให้^๒ — ขณะนั้นพระบาทสมเด็จพระมงกุฎเกล้า-
เจ้าอยู่หัวเสด็จไปทรงศึกษาอยู่ ณ ประเทศ
อังกฤษ
- ๒ พระยาเทเวศร — เจ้าพระยาเทเวศร์วงษ์วาทน์ (ม.ร.ว. หลาน
กุญชร)
- ๓ น้องหญิง — สมเด็จพระเจ้าบรมวงศ์เธอ เจ้าฟ้าฯ โดย-
อดงกรณ์ กรมหลวงเพชรบุรีราชสิรินธร
- ๔ ไม่ได้เข้าไปเฝ้า^๕ — สมเด็จพระเจ้าฟ้าฯ มหาอริยธรรมาธิบดี ไม่ได้
ประทับอยู่พระตำหนักฝ่ายในแล้ว เสด็จ
ออกไปประทับทางฝ่ายหน้า คือ ทอดกราช-
เดชาภิการปัจจุบัน

๒๔๒

วันเสาร์ วันที่ ๑๐ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

We came on board the “Maha Chakkri” at 8 o’clock. There was nothing unusual on the way down the river, except that we met the “Aspic” near Paknam. We reached the fort about 10 o’clock and we stopped to pass the night at the deep hole.

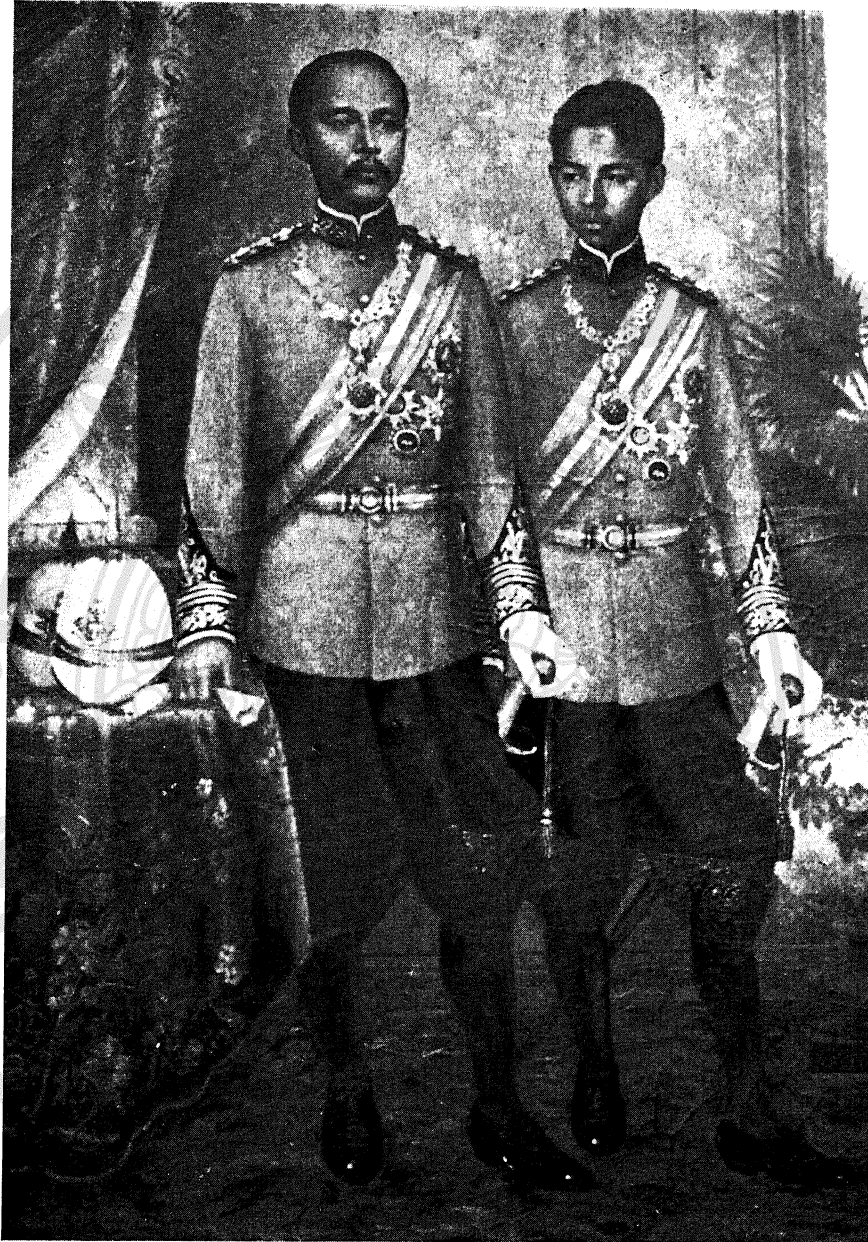
วันอาทิตย์ วันที่ ๑๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

At 6 o’clock we started and reached Koh Si Chang about 10; as Papa was not very well, we stopped on board all day.

วันพุธ วันที่ ๒๑ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

I took a walk in the park..... We saw the eclipse of the moon. Papa took holy bath and delivered money to the court as was the custom,

พระบาทสมเด็จพระจุลจอมเกล้าเจ้าอยู่หัว
กับ สมเด็จพระบรมโอรสาธิราช เจ้าฟ้ามหาวชิรุณหิศ
ทรงเครื่องเต็มยศทหารมหาดเล็ก

๒๔๓

วันพฤหัสบดี วันที่ ๒๒ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

There's nothing interesting to-day.

วันเสาร์ วันที่ ๒๔ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

At 6 o'clock we returned on board and sailed about 3.

วันอาทิตย์ วันที่ ๒๕ มีนาคม พ.ศ. ๒๔๓๖

We reached Bangkok about 4.

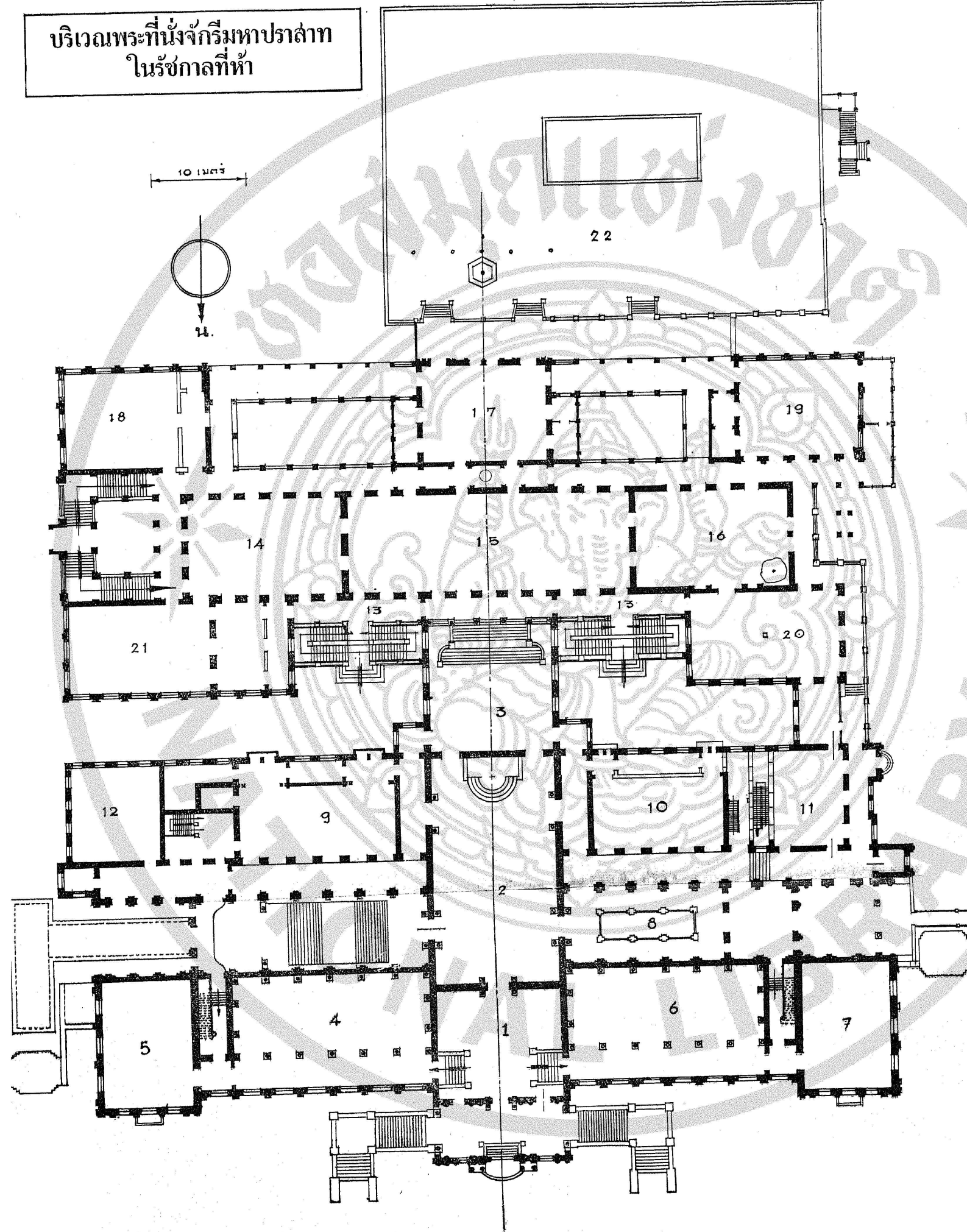
(หลังจากนั้นไม่ได้ทรงบันทึกอะไรอีก อีก ๑๐ เดือน
ต่อมาที่ประจวบฯ ไม่กี่วันก็เสด็จสวรรคต ตรงกับวันที่ ๔
มกราคม ปีมะเมีย พ.ศ. ๒๔๓๗ พระชนมายุเพียง ๑๖ ปี
๖ เดือน กับ ๗ วัน)

กิตติกรรมบัตรพระจันทร์ ภาพพระจันทร์ พระนคร
นายสนั่น บุญยศิริพันธุ์ เจ้าของ ผู้พิมพ์
ผู้โฆษณา พ.ศ. ๒๔๕๕

บริเวณพระที่นั่งจักรีมหาปราสาท
ในรัชกาลที่ห้า

๑. ห้องพระโรงหน้า
๒. ห้องพระโรงกลาง
๓. ห้องพระโรงหลัง
๔. มุขกระสันตะวันออก
๕. ห้องโถง
๖. มุขกระสันตะวันตก
๗. หอพัสดุลวง
๘. อ่างแก้ว (ถัดไปทางขวา คือ “ห้องโถงกลม”, มีสะพานข้ามไปพระที่นั่งราชกรัณยสถานและพิฆานรักษา)
๙. พระที่นั่งมณฑลสถานบรมอาสน์ (ห้องโถง)
๑๐. ,, สมมติเทวราชอุบาย (ห้องทอง)
๑๑. ,, ตำราสวัสดิคือนัญวงศ์ (ห้องฝึกภาค)
๑๒. ,, พิพิธพงศถาวรวิจิตร (ห้องพระภษา)
๑๓. พระเฉลียง
๑๔. ห้องน้ำเงิน
๑๕. ห้องเหลือง
๑๖. ห้องเขียว
๑๗. พระที่นั่งอมรมพิฆานมณิ (ในที่)
๑๘. ,, สุทธาสถิธิมัย
๑๙. ,, บรรณาคมนสรณิ (ห้องใหม่)
๒๐. ,, ราชปริศนโรทัย (ห้องเขียนนอก, ไถ้นั้น คือ “ชั้นคำ”)
๒๑. ,, เทพกนิษนันทยากร
๒๒. สวนสวรรค์ (มีสะพานข้ามไป “พระตำหนัก”)